

Acta Semiotica Estica XVIII

Acta Semiotica Estica XVIII

Tartu 2021

Koostajad ja toimetajad:
Silvi Salupere, Ott Puumeister

Kogumiku väljaandmist toetas Tartu Ülikooli Filosoofia ja
semiootika instituut

Keeletoimetaja:
Eva Lepik

Kaane kujundus:
Mehmet Emir Uslu

Kaanepilt:
Mehmet Emir Uslu

Toimetuskolleegium:

Henri Broms (Helsinki, Soome)

Marina Grišakova (Tartu, Eesti)

Hasso Krull (Tartu, Eesti)

Peet Lepik (Tallinn, Eesti)

Andres Luure (Tallinn, Eesti)

Aare Pily (Tartu, Eesti)

Marek Tamm (Tallinn, Eesti)

Aleksei Turovski (Tallinn, Eesti)

Jaan Valsiner (Worcester, USA)

Vilmos Voigt (Budapest, Ungari)

ISSN 1406–9563

Autoriõigus Eesti Semiootika Selts 2021

Tartu: Bookmill

SISUKORD

EESSÕNA	7
ANDRES HERKEL	
Budismi semiootika II. Mõistetest	10
NELLY MÄEKIVI	
Organism kui agent zoosemiootilises perspektiivis: omailma tagasipöördumine	33
KEILY TAMMARU, LEONORA PALU, OSKAR HARDING, TIMO MARAN	
Helimaastike roll ja tähendus Tartu puhkekohtades	52
SILVI SALUPERE, IRINA AVRAMETS	
Veelkord kultuuritüpoloogiast	72
 MÄRKAMISI	
 Kalevi Kull	
Kõnelused kamina ees Puhtus, Uexkülliiga.....	95
Kalevi Kull, Ekaterina Velmezova	
Kolm küsimust Aleksei Lotmanile – ta papsi eesti kolleegidest, semiootikast ja keeltest.....	120
Anette Pärn	
Korra ja Kaose laps nimega Semiosfäär.....	132
Oliver Valk	
“Teekond galaktika hüperdimensionaalse postmetafoorse metasüsteemi keskmesse” ehk teekond Isaac Asimovist Juri Lotmani ja leppimiseni	141

Sisukord

Igor Gräzin

Õiguse võimalik olemine pärastpostmodernismis. Vennad Voitkad	146

Juri Knorozov

Signalisatsiooni klassifitseerimisest	160

KROONIKA 2020	171

ABSTRACTS	192

Eessõna

Tere tulemast lugema *Acta Semiotica Estica* XVIII numbrit. Teemade valik on juba tavapäraselt mitmekesine: budismist ja helimaastikest kuni kultuuritüpoloogiateni. Autorite seast leiame nii Tartu ülikooli semiootika osakonna üliõpilasi kui kogenud professoreid ja teadlasi. Sel korral sisaldab number nelja originaalartiklit, millele lisandub mahukas Märkamiste rubriik vestluste, tähelepanekute, essee- ja tõlgetega. Nagu tavaks saanud, pakume lõpetuseks ülevaadet eelmise aasta semiootika-alastest sündmustest ja TÜ semiootika osakonnas kaitsitud magistri- ja doktoritöödest.

Kogumiku avab **Andres Herkeli** jätk eelmises, XVII numbris ilmunud artiklile budismi semiootikast, mis tegeles Tartu–Moskva koolkonna panusega budoloogiasse. Seekordse teksti pealkirjaks on “Budismi semiootika II. Mõistetest” ja isikute asemel keskendutakse siin budismi põhimõistetele, millele otsitakse tänapäeva semiootikast analooge. Samuti arutab Herkel nende mõistete kasulikkuse ja tähenduse üle semiootilisele mõtlemisele. Näidete ja võrdluste alusallikaks on Nāgārdžuna (umbes 150–250) *Mūlamadhyamakakārikā* ehk “Keskmise tee juurvärsid”.

Järgmiseks juhatab **Nelly Mäekivi** meid zoosemiootika juurde. Artikli “Organism kui agent zoosemiootilises perspektiivis: omailma tagasipöördumine” eesmärk on uurida loomade agentsust olukorras, kus nende elukeskkond märkimisväärselt muutub. Säärast muutust uuritakse euroopa naaritsa taasisustamise juhtumi põhjal Hiiumaal. Ennekõike huvitab Mäekivi, millised muutused toimuvad naaritsa omailmas, kui ta viiakse *ex situ* keskkonnast *in situ* keskkonda. Leitakse, et euroopa naaritsa puhul avaldub agentsus peamiselt toiduga ja inimestega seotud valikutes ja on tugevas sõltuvuses keskkonnast. Nii võib näha, et mõned peamised funktsioonid, mis olid tehistingimustes tugevalt muutunud, omandavad tänu naaritsate enda tegevusele ühised omadused *in situ* populatsioonide funktsiooniringidega. Seda nähtust nimetab Mäekivi omailma tagasipöördumiseks.

Edasi kirjutavad **Keily Tammaru**, **Leonora Palu**, **Oskar Harding** ja **Timo Maran** “Helimaastike rollist ja tähendusest Tartu puhkekohtades”. Tekst valmis TÜ semiootika osakonna magistrikursuse “Keskkonna semiootiline analüüs” raames rühmatööna ning tegeleb helimaastiku mõtestamisega linnaruumi olulise komponendina. Autorid uurisid inimeste puhkepaikade helimaastikke Tartu linnas. Küsitluste teel selgitati välja seitse populaarsemat puhke- või peatumispaika. Seejärel märgiti kümne minuti vältel üles kõik igas paigas kuuldud helid ja ka olulisemad visuaalsed või kultuuridominandid. Helimaastikes eristusid looduse dominandiga ning inimese või sotsiaalse dominandiga paigad. Ühe tähtsama järeldusena toovad autorid välja, et inimeste eelistused puhkekeskkonnale linnas on väga erinevad ning vastavalt peaks ka mikrokeskkondade valik linnas olema mitmekesine ja eripalgeline.

Silvi Salupere ja **Irina Avramets** annavad artiklis “Veelkord kultuuritüpoloogiast” lühiülevaate kultuuride ajaloolise kulu periodiseerimise ja tüpologiseerimise katsetest alates vanainda ja antiikmaailma mütoloogilistest jaotustest kuni 20. sajandi struktuuralsemiootiliste uurimusteni. Arutletakse tendentside ja seaduspärade üle, mis seda uurimisala vormivad (olulisemateks on vastandused kultuur/tsivilisatsioon, lineaarsus/tsüklilisus, progressi idee jms) ja vaadeldakse Juri Lotmani kultuuritüpoloogia alaste tööde kohta sel väljal.

Originaalartiklid loetud, jõuame Märkamiste rubriiki, mis on sel korral väga rikkalik ja mahukas ning mida alustab **Kalevi Kulli** üleskirjutus vestlusest **Thure von Uexküll**iga 1995. aastal Puhtu bioloogiajaamas. Järgneb Kalevi Kulli ja **Ekaterina Velmezova** 2017. aastal tehtud intervjuu **Aleksei Lotman**iga, kus fookuses on Juri Lotman koos oma kolleegidega, semiootika ja keeled. Edasi jätkame kursuse Juri Lotman ja Tartu–Moskva koolkond raames kirjutatud noorsemiootikute lõpuesseede tutvustusega. **Anette Pärn** kirjutab “Korra ja Kaose lapsest nimega Semiosfäär”, mis avab Juri Lotmani semiosfääri kontseptsiooni Ilya Prigogine'i iseorganiseerivate komplekssüsteemide teoreetilises raamistikus. Järgmiseks võtame koos **Oliver Valguga** ette “Teekonna galaktika hüperdimensionaalse postmetafoorse metasüsteemi keskmesse” ehk teekonna Isaac Asimovist Juri Lotmani ja leppimiseni”. Edasi õiguse valdkonda, kus **Igor Gräzin** arutleb “Õiguse võimalikust olemisest

pärastpostmodernismis” vendade Voitkade näitel. Märkamiste rubriigi lõpetab Silvi Salupere tõlge **Juri Knorozovi** tekstist “Signalisatsiooni klassifitseerimisest”, mis avaldati esmakordselt 1973. aastal ja kus räägitakse muuhulgas nii keele tekkimisest kui ka fastsinatsioonist.

Head lugemist!

Toimetajad

Budismi semiootika II. Mõistetest

Andres Herkel

Eelmises artiklis (Herkel 2020a) vaatlusime budoloogide panust Tartu-Moskva semiootikakoolkonnas, eeskätt Aleksandr Pjatigorski ja Linnart Mälli töid. Nüüd läheneme budismi semiootikale teise nurga alt, vaadeldes mõnesid põhimõisteid ja nende võimalikke vasteid kaasaegse semiootika keelepruugis, samuti nende tähendust semiootilise mõtlemise jaoks. Peamine näiteid ja võrdlusi genereeriv alusallikas on Nāgārdžuna (umbes 150–250) *Mūlamadhyamakakārikā* (Keskmise tee juurvärsid).

Märksõnad: budismi semiootika, märk, tähistaja ja tähistatav (*nāmarūpa*), mõistemaru (*prapañca*), dharma, mina ja minatus (*ātman*, *anātman*), transformatsioon, kaks tõde, tühjus (*śūnyatā*), “puhas null”.

Märgi mõistest budismis

Märgi mõiste tähtsaimad analoogid budismis on *nimitta* ja *lakṣaṇa*. Mõlemad on küllalt levinud ka teistes vanaindia mõttesüsteemides.

Nimitta tähendab mitmesuguseid objektidega kaasnevaid tunnuseid, aga ka meditatsioonis kujustatud märke. Budismi mahajaana harus ei peeta märgilisust püsivaks ega teadvuse kõrgematele seisunditele sisemiselt omaseks, “vaid pigem on see ebaküpse meele ettekujutus” (Mäll, Läänemets, Toome 2011: 148). Sellele viitab ka sõna *nimitta* eeldatav päritolu, mis tuleb verbijuurest *MĀ* (‘mõõtma’, ‘võrdlema’) ja eesliitest *ni*, mis tähendab midagi allapoole suunduvat või äraspidist. Seega võib arvata, et *nimitta* on eos eksitav mõõde või tähendus.

Olulisemgi mõiste kui *nimitta* on paljudel juhtudel hoopis *ānimitta* ehk ‘märgistamatus’, ‘mitte-märk’ (inglise keeles *signlessness*). Märgistamatust kasutatakse kõrgemate seisundite kirjeldamiseks (D’Amato 2003; 2009). Eksitav on kujutada märgi puudumist ette märgi vastandina, sest sel juhul tekib küsimus, mis õieti on ‘mittemärk’. Pigem on meil tegemist olukorraga, kus märki ei ole või

meel on märkidest puhastatud. Sarnaselt ei ole näiteks tooli puudumine tooli vastand, vaid olukord, kus pole midagi, mis meile tooli olemasolust kasvõi selle puudumise kaudu kõneleks.

Juurvärssides esineb *nimitta* õige põgusalt, kui juttu on teo viljadest, mis kannavad kas seadmuse (*dharma*) või seadmusetuse märki (MMK XXIV, 34–35). *Animitta* mõiste *Juurvärssides* ei esine. Muudes tekstides võib *animitta* kui 'märgistamatus märk' olla 'tühjusele' (*śūnyatā*) lähedane mõiste. Kui 'tühjus' puudutab olemisõpetust (ontoloogia), siis 'märgistamatus' puutub sellesse, kuidas me maailma tunnetame (epistemoloogia) (vt ka Conze 1962: 68).

Lakṣaṇa mõistet kasutab Nāgārđžuna sageli ning seda saab enamasti tõlkida kui 'tundemärki'. Võime viidata sõnadele *lakṣya* ehk 'märgatav', aga ka *kṣaṇa* ehk 'hetkeline' (Monier-Williams 1960 [1899]: 324–325, 892–893). Samuti on nähtud seost veedades tuntud *lakṣma* mõistega, mis tähendab 'omadust' või 'tunnust' (Matilal, Panda 1997). *Nimitta* kasutuskontekstiga võrreldes osutab *lakṣaṇa* enam ühe või teise seisundi, oleku, *dharma* jne tunnustele ja on vähem seotud meditatsioonis loodud kujunditega. Kui *nimitta* seostub pigem pealiskaudsusega, mis tuleb ületada, siis *lakṣaṇal* on positiivsem alatoon (Rambelli 1995).

Pjatigorski ja Zilbermani järgi tuli *lakṣaṇa* mõiste kasutusele VI–IV sajandil e.m.a., kui upanišadide keskmises faasis tekkis poleemika ja mõistelis-loogiline arutus. Budismis viitab *lakṣaṇa* hiljem sageli just individuaalsetele tunnusjoontele (Piatigorsky, Zilberman 1976).

Juurvärssides esineb *lakṣaṇa* korduvalt (MMK V, 1–5, 7; VII 1–3; XI, 7; XVIII, 1, 9; XXV, 4), samuti *lakṣya* (MMK V, 4–5, 7; XI, 7). Lisaks on veel *alakṣaṇa* kui 'määramata märk' (MMK V, 1–3) ja *salakṣaṇa* ehk 'määratud märk' (MMK V, 3). Inglise keeles on *lakṣaṇa* tüüpvasteks *characteristic*, mis eesti keeles võiks jätkuvalt märgile viidates olla eeskätt 'tundemärk'.

Mingit ruumi ei leidu enne ruumi-tundemärki.

Kui see oleks enne märki, siis oleks see määramata märk.

(MMK V, 1)

Ettekujutus ruumist saab tekkida üksnes siis, kui selle kohta on märk, mis eristab ruumi mitte-ruumist. Samm eespool ruumi ettekujutamisest ei saa me ka märki ette kujutada. Kui püüame sellist märki

kujutleda, siis olekski see määramata märk (*alakṣaṇa*).¹

Ilma märgita miskit olemist kunagi ei leidu.

Kui määramata märgiga olemist pole, siis kust märk ilmub?

Märgi esiletulekut pole määratud ega määramata märgis.

Määratud ja määramata märgist eraldi märk samuti esile ei tule.

(MMK V, 2-3)

Nāgārdžuna peamine eesmärk on erinevate mõistete 'tühjuse' näitamine. Ilmselt tuleb siin osutada märgimõistestiku paindlikkusele. Märgi sisu moodustub alati uuenevas kontekstis, kus 'määramata märgid' avavad uusi võimalusi, aga 'määratud märgid' kannavad pigem vanu, juurdunud tähendusi. Kumbki alge pole absoluutne.

Märgi mitteilmumisel ei saa märgatavat olla.

Märgatava puudumisel märki ei teki.

(MMK V, 4).

Märgiga on tihedalt seotud 'märgatav' (*lakṣya*) ehk see, mille kohta märk käib. Seega võib mõistepaarist *lakṣaṇa-lakṣya* tuletada ka märgi ja denotaadi või tähistaja ja tähistatava suhte. Allpool tuleb Nāgārdžunal siiski esile pigem selliseid kirjakohti, kus on *lakṣaṇa* vastena otstarbekam kasutada 'tundemärki' (MMK VII, 1; XVIII, 9).

Nimi ja kuju, tähistaja ja tähistatav

Nāmarūpa on budismi põhilistes mõistekompleksides korduv topelttermin, mille tavapärane tõlge on 'nimi ja kuju', lühemalt 'nimi-kuju'. Kõige lihtsama selgituse järgi on see nimi ja selle objekt. Samas võib *rūpa* olla ka ilmnevus, vorm, avaldumine jms.

Budismi süstemaatikas on aga *nāmarūpal* keskne koht. Isiksus koosneb viiest kogumist ehk skandhast. *Rūpa* vastab sel juhul inimese

---

¹ Tõlgin *alakṣaṇa* 'määramata märgiks', mitte 'märgistamatuseks', mis sobib pigem *animitta* puhul. *alakṣaṇa* ei kanna siin põhimõttelise märgistamatuse või märkidest vabanemise tähendust, vaid arutluskäik keskendub märgi kui sellise võimalikkusele.

kehale, aga laiema käsitluse järgi ka mis tahes objekte, mida me tajume. Lisaks füüsilisele kogumile on olemas neli psüühilist kogumit (tundmine, mõtestamine, meeletegurid ja teadvus), mis kõik kuuluvad *nāma* alla. Seega vastab *nāma* psüühilistele protsessidele.

Teiseks on *nāmarūpa* üks lüli sõltuvusliku tekkimise ahelas (*pratītyasamutpāda*) ja sel moel esineb ta põgusalt ka *Juurvärssides* (MMK XXVI, 2–4). Sõltuvuslikus tekkimises külgnevad *nāmarūpa* ennekoike teadvus ja kuus tajuvõimet: teadvusest sõltub nimi-kuju, nimi-kujust sõltuvad kuus tajuvõimet jne. Seega on mis tahes teadvustatud kogemus vahetult nime ja kujuga seotud. *Rūpa* ei ole mitte ainult inimihu, vaid mis tahes objekt, millele saab panna nime. Samal ajal on ta ümbersünniahela järgi eeskätt just inimihu, sest kui loode hakkab arenema ja emaihus kuju võtab, siis saab ta ka nime.²

Nāmarūpa käsitlus vana-india mõtteloos ei alga budismist, vaid ta esineb juba palju varasemates õpetustes. Varajastes upanišadides esineb mõistepaar kokku seitsmel korral. Neist üks markantsemad on *Bṛhadāranyaka* I, 6, 1–3, mis ütleb, et nimi vastab kõnele ja kuju silmadele.³ Selliseid kirjakohti ilmselt tulebki pidada *nāmarūpa* lihtsa seletuse aluseks: meie maailm koosneb nimedest ja kujudest, see tähendab sõnadest ja asjadest.

Küll aga võimaldab sõltuvusliku tekkimise *nāmarūpa* semiootilist seletust tähistaja ja tähistatava mõistete abil. Esimesena vaatles *nāmarūpa* seost Ferdinand de Saussure'i mõistepaariga *signifiant* ja *signifié* Edward Small (1987). Saussure'il on *signifiant* tähistaja ehk väljendus ja *signifié* tähistatav ehk sisu. Small kaldub samastustele *signifiant* = *nāma* ja *signifié* = *rūpa*, aga ta muudab need mõisted Saussure'ile tuginedes oluliselt nüansirohkemaks kui lihtne nimede ja asjade vaatlus. Saussure'i järgi ei määra märgi olemust mitte 'asi' ja 'nimi', vaid 'mõiste' ja sellele vastav 'helikujund' (Saussure 2017 [1916]: 120). Sõnad ei viita mitte niivõrd füüsilistele asjadele, vaid sõnad ise esinevad mingil füüsilisel kujul, et tähistada kultuuris

² Sõltuvusliku tekkimise ahela erinevatest tõlgendustasanditest, mis võivad lähtuda mütoloogiast, psühholoogiast või semiootikas olen varem kirjutanud (Herkel 1994 ja 2002: 107–154).

³ Mait Rauna upanišadide tõlkes on *rūpa* vasteks 'laad', mis kindlasti võiks mõneski kontekstis olla parem vaste kui 'kuju', aga paraku mitte osundatud kirjakohas, kus on selge viide silmaga tajutavale (Upanišadid 2020: 36).

leiduvaid käsitlusi, see tähendab ideid.

Kui nimi ja kuju tavatähenduses viitavad püsivale seosele, siis tegelikult on märgi seos tähendusega arbitraarne. Sellisena on märk Saussure'i mõistes suhestuv, mitte substantsiaalne ehk ta osutab keelesüsteemi muudest osistest sõltuvale tähendusele, ideele või mõttekujutlusele – kuidas iganes seda nimetada.

Small oletas ka, et Saussure võis võtta mõistepaari *signifiant* ja *signifié* kasutusele tänu sellele, et ta tundis sanskriti keelt ja *nāmarūpa* mõistepaari.⁴ Igal juhul võimaldab *nāma* ja *rūpa* vastassuhte vaatlus ka niisugust lähenemist keelemärgile, mille puhul on tähistatav (*nāma*, *signifié*) idee või mõiste, aga tähistaja (*rūpa*, *signifiant*) on selle kõlakuju.

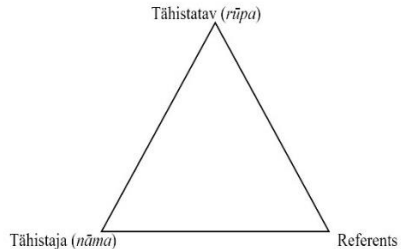
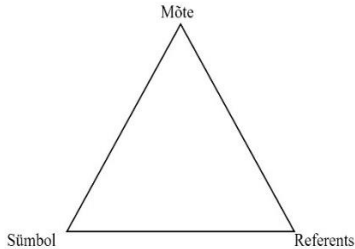
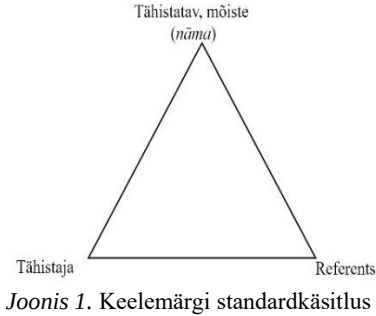
Uuesti on Smalli järel *nāmarūpat* semiootika vaatevinklist käsitlenud Liudmila Olalde (2015). Ta võtab *nāmarūpa* mõistepaari ette Charles Ogdeni ja Ivor Richardsi (1972 [1923]) semiootilisest kolmnurgast tõukudes. Ogdeni ja Richardsi Saussure'ist lähtuva arenduse järgi sümboliseerib märk midagi, mis kutsub meis esile vastavuse mingi asja või objektiga. On olemas märk, asi ja referents ehk osutus.

Põhimõtteliselt saab ka *nāma* ja *rūpa* abil üles ehitada erinevaid semiootilisi kolmnurki, mille tippudele ja külgedele võime kirjutada eri mõisteid, nagu üks või teine autor neid on kasutanud. Kordamata kõiki Olalde tuletatud kolmnurki, piirdume nelja pildiga (vt joonis 1 ja 2). Lisaks juba kirjeldatuile on siin *nāmarūpa* vahest kõige levinum vaatlus indoloogias, nagu selle on esitanud üks kaasaja olulisemaid uurijaid Johannes Bronkhorst (1999).

Arvestades semiootika ajaloo ülevaateis pakutud triaadiliste ja düaadiliste märgimudelite laia valikut (Nöth 1995: 88, 90; Salupere, Kull 2018: 84–85) ei ole kirju pilt kuigi üllatav. Mudelite mitmekesisus põhineb erineval mõistekasutusel, mille puhul võime sujuvalt tabada ka *nāmarūpa* erinevat mudeldamist. Sellisena on *nāmarūpa* ise silmapaistev märgimasin, mis pakub eri lahendusi. Budismi puhul ei saa aga unustada, et eeskätt tuleb seda vaadelda meditatsiooni mõistelise abivahendina.

---

⁴ Saussure'i 1881. aastal valminud doktoritöö puudutas sanskriti keele grammatikat (*De l'emploi du génitif absolu en Sanscrit*).

Mõistemaru ja selle ületamine

Budismis on hulgaliselt termineid, mis käsitlevad mõistete moodustumist, nende eristamist ning asjadele ja nähtustele nimede andmist. Meil on harjumus maailma kategoriseerida ja selle seletamiseks kontseptsioone luua. Samuti on meil kalduvus teha seda tihti isekal moel ning omaks võetud terminitesse klammerduda. Budistlikku meeleravi võib tõlgendada erinevatest harjutustest koosneva katsena meel ego ja selle ümber klammerdunud mõistete vangistusest uuesti vabastada.

Kõigepealt kuulub siia hulk sõnu, mis on tuletatud verbijuurest *JÑA*, 'teadma'. Sellest on pärit võtmemõisted nagu *vijñāna*, mis on tavaliselt tõlgitud kui 'teadvus', sõna-sõnalisemalt ka 'eristav

teadvus' või 'lahku-teadmine' (MMK III 7–8; XXVI, 2, 4). Samuti tuleneb siit *saṃjñā* ehk 'mõtestamine', sõna-sõnalisemalt 'kokku-teadmine', (MMK IV, 7) ning *prajñapti* kui 'mõistmiseseos' (MMK XXII, 11), mis eriti olulisel kohal esineb kombinatsioonis *prajñaptir upādāya* ehk 'külgevõetud mõiste' (MMK XXIV, 18). Enamasti ei kanna need mõisted kuigi positiivset sisu, sest mis tahes selline kategoriseerimine sisaldab endas ahelaid ja piiratust, mis tuleb kõrgeimail tasandil ületada.

Positiivse *Jñā*-sõnana küündib esile vast üksnes *prajñā* ehk 'mõistmine'. Mahajaanas viitab see ületavale mõistmisele, seega mitte uute kinniskujutelmade loomisele, vaid nendest vabanemisele. Kui aga vaadelda mõistesse takerdumist ravi nõudva haigusena, siis tõusevad selle peamiste sümptomitena esile *vikalpa* ehk 'eritlemine' (MMK XVIII, 5; XXII, 13) ja *prapañca*, mis veidi särtsakamalt on tõlgitud kui 'mõistemaru' (MMK XVIII, 5, 9; XXII, 15; XXV, 24). Nāgārdžuna otsib teid nende ületamiseks:

Nõmetegude kuhtumine on vabadus, nõmeteod tulevad eritlemisest, see tuleb mõistemarus, aga mõistemaru vaibub tühjuses.
(MMK XVIII, 5).

Ja pisut allpool:

Muust sõltumatu, rahunenud, mõistemarusse kinnistumatu, eritlematu, paljutähendusetu – see on tõelisuse tundemärk.
(MMK XVIII, 9).

Prapañca pärineb verbijuurest *PAC* ehk 'küpsetama' ja on omandanud juba budismieelses kirjanduses 'paisumise' ja 'laienemise', samuti 'paljususe' ja 'paljusõnalisuse' tähenduse (Monier-Williams 2002 [1899]: 681). Varabudistlikes allikates ja koolkondades kujuneb *prapañca* (paali keeles *papañca*) keskseks mõisteloome mõisteks. Kui *vikalpa* tähendab konkreetsemat diskursiivset või eritlevat analüüsi, siis *prapañca* on üldisem takerdumine mõistetele põhinevasse teoretiseerimisse.

Eriti mahajaana puhul jõutakse selleni, et kinnistuda ei või ka kõige tähtsamate eeskujude või neid kirjeldavate mõistete külge. *Juurvärsside* järgi ei anna väärikat eeskju see, kes "vaibumistki

eritlemisega eritleb” (MMK, XXII, 13). Sellele lisandub veel tugevam avaldus Buddhasse ehk Nõndaläinusse kinnistumise kohta:

Kes kinnituvad Buddhasse – hävimatusse sealpool kinnistumist –, need mõistemarust petetult Nõndaläinut üldsegi ei näe.
(MMK XXII, 15).

Buddha nimesse kinnistumine varjutaks tema tõelise olemuse. Samuti tähendab iseenda virgumistee imetlemine virgumisteelt eksimist. Vähe sellest, suutrates on kirjakohti, mis ütlevad, et Buddha pole kunagi kusagil kellelegi mingit seadmust õpetanud. Mida see väide õieti tähendab? Sama küsimuse püstitanud Mario D’Amato vastab, et mõistete ületamine ei tähenda mitte semioosi lõppu, vaid selle põhjalikku muutmist ja kõrgemat seisundit, mida iseloomustab ‘märgistatus’ (D’Amato 2009). Teisisõnu, kui Buddha on teiselpool tavapärast märgisüsteemi, siis ei saa teda tavamärkidega kirjeldada.

Vikalpa ja *prapañca*, eritlemine ja mõistemaru, kirjeldavad väga olulist psühholoogilis-semiootilist protsessi. Budismis on sellised mõisted tavalised ja eeskätt on nende otstarve kriitiline. Lääne mõtteloos pole see nii levinud ja meele mõistetest puhastamine pole nii selge eesmärk. Siiski on üsna ilmne, et Charles Sanders Peirce’ist lähtuv arusaam, et iga märk vajab iseenda selgituseks teist märki ning nii Peirce’i kui ka Umberto Eco arusaam lõputust või piiramatust semioosist viitab sarnastele olukordadele, mida kirjeldavad ka ohjeldamatu eritlemine ja mõistemaru. Mõistemaru vaibumine on budismis seotud vabanemisõpetusega, meditatsiooniga, kõrgema usukogemusega.

Dharma mõiste

Me liigume samm-sammult kategooriate suunas, mille edastamine lääne filosoofia või ka semiootika keeles on järjest raskem. Just selline mõiste on dharma, ta on mitmetähenduslik ja tal puudub üks selge analoogmõiste.

Otto Rosenbergi saja aasta tagune raamat budistlikust filosoofiast eristab dharma mõiste seitse erinevat tähendusrühma: (1) omadus, atriibut, predikaat; (2) substantsiaalne kandja, teadvuse üksikelemen-

di transtsendentaalne substraat; (3) element kui teadvustatud elu koostisosa, (4) Nirvaana ehk Dharma kui Buddha õpetuse objekt; (5) absoluutne, tõeliselt reaalne jne.; (6) Õpetus, Buddha religioon; (7) asi, aine, objekt, nähtus (Rosenberg 1918. 83).

Eesti keeles on kasutatud vasteid 'seadmus', 'õpetus', 'algosa', 'element'. Neist levinuim on Linnart Mälli juurutatud 'seadmus', mis püüab katta võimalikult palju erinevaid tähendusvarjundeid.

Rosenbergi loetelust pole raske järeldada, et dharma esineb sageli kui märk psüühiliste seisundite või elementide tähistamiseks.

Niisamuti võib nõustuda Mälli käsitlusega, et dharma on tekst ja tekstiloomes mehhanism. Tekstina ei pea dharma tingimata olema lõplikul ja rangel kujul fikseeritud. Küll aga on ta tekst, mis genereerib uusi tekste. Selle kinnituseks on Buddha esimese jutluse nimetus *Dharmacakrapravartana*, mis on sõna-sõnalt "dharmaratta veeremapanemine" või just "dharma mehhanismi käivitamine" (Mäll 1987; Mäll 1998: 312–315).

Jättes dharma tõlkimisega seotud küsimused üksikasjalikumalt ühte teise artiklisse,⁵ jääme siin lakooniliseks. Seda aga arvestusega, et allpool vaatleme põhjalikumalt dharmasid kui psüühika algüksusi. Meie järgmine teema 'mina' ehk 'ise' on budismis taandatud dharmadele ehk psüühika algelementidele ja nende koostoimele. Piltlikult öeldes on dharmad 'mina' ehituskivid.

Kummatigi peitub dharma mõiste võlu just tema universaalsuses. Tema võimalikud vasted nagu 'märk', 'tekst' või 'element' on just sellised universaalid. Kui meil tuleb ükskõik millist neist mõistetest kitsamalt vaadelda, siis on meelesegaduse ja vahest ka ebateaduslikkuse vältimiseks õige piiritleda, mida dharma (või märk või tekst või element või õpetus) just antud kontekstis tähendab.

Kui aga vaadelda dharmat selle sõna kõige üldisemas tähenduses, eeskätt õpetuse või maailmakorrana, siis võib talle ilmselt omistada ka tervikliku semioosi tähenduse.

---

⁵ Vaatlen seda põhjalikumalt Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi aastaraamatus "Idakiri" ilmuvas artiklis "Karma ja dharma tõlkimisest *Mūlamadhyama-kakārikā* näitel".

Mina ja minatus

Kui räägime sellest, et budism seab 'mina' ehk *ātmani* asemel ideaaliks 'mitte-mina' ehk *anātmani*, siis tuleb kõigepealt selgitada, millest me räägime.⁶ Kõlavale mina-eitusele eelneb mina vaatlus psüühika algosiste ehk dharmadena. Tegemist on väga üksikasjalise psühholoogilis-semiootilise analüüsiga, mille puhul tuleb öelda, et pinnapealselt ei loobuta millestki. 'Mitte-mina' või minatus pole siin lähtekoht, millest alustatakse, vaid pika tee ja mina-analüüsi lõppjärelendus.

Budismi mina-käsitlust võib Mark Sideritsi eeskujul pidada reduktsionismiks. Tervik taandatakse algosadele, mille juures algosade kirjelduskeel erineb põhjapanevalt terviku kirjelduskeelest. See on umbes sama, kui kirjeldada ujulat ja vaadelda seejärel seal sisalduvat vett H₂O molekulidena (vt Siderits 2009 ja 2015).

Dharmadel põhinev mina-analüüs on seega justkui 'mina' jagamine "molekulideks". Säärane vaatlus põhineb budismi teisesel kirjelduskeelel, milles vaadeldakse 'mina' kõigepealt psühholoogiliste ja füsioloogiliste kogumitena, kus kõige laiemas jaotuses on eristatud juba eespool kirjeldatud *nāma* ja *rūpa*. Üksikasjalikumalt on see aga pikk kataloog psüühilistele seisunditele, tajuprotsessidele jne vastavaid dharmasid, mille hulk võib ulatuda 75-st saja või enam kui kahesajani. Selliselt katalogiseeritud lõplik hulk dharmasid ei viita siiski niivõrd üksikelementidele, vaid pigem dharmatüüpidele või klassidele (Gethin 2021: 270–271). Vastasel juhul me lihtsalt riskiksime sellega, et 'mina' hüpoteetilised ehituskivid saavad otsa.

Jõudmata siin dharmakatalooge pikemalt avada on meile oluline, et 'mina' eitus saab võimalikuks alles siis, kui eelnev analüüs (n.-ö. reduktsioon) on tehtud. 'Minatus' eeldab dharmade ja kogu nendega kaasneva mõistemaru juhtimist tühjuses seisundisse.

Mina on õpitud, minatus on õpetatud,
aga ometi pole Buddhad üldsegi mina ega minatust õpetanud.
MMK XVIII, 6.

---

⁶ Eelistan 'mina' mõistet 'isele' eeskätt selle laiema leviku tõttu eestikeelses psühholoogiakirjanduses. Läänes muutub 'mina' tavakeele sõnast psühholoogiapärimõisteks enamasti siis, kui meiega on midagi lahti, 'mina' kas kahestub või lõhestub. Seevastu vanaindia *ātman* ei eelda identiteedihäireid, ta on terviklik, kuid lõppkokkuvõttes siiski illusoorne.

Värsi teine pool kordab taas kommet kinnitada kõrgema tasandi vaatepunktist, et Buddha pole miskit õpetanud. Huvitavam on aga esimese poole osutus, et inimene ise õpib 'mina' olemasolu ja see on pea paratamatu protsess, aga 'minatus' eeldab õpetust.⁷ Lapse arengu korral räägitakse 'mina'-teadvuse kujunemisest, see toimub igal juhul. 'Minatuse' jaoks on vaja enamat, selle juurde juhatavad budistlikud õpetajad ja see eeldab küpsust.

Juurvärsside XVIII ehk 'mina'-peatükk on küllastatud viidetest erinevatele reduktsionistlikele kontseptsioonidele. Juba esimene värss ütleb, et "mina sünnib kogumitest", mis tähendab selle taandamist skandhadele. Üks võtmemõisteid 'külgevõtmine' (*upādāna*) tähendab erinevate dharmade psühholoogilist kinnistamist (MMK XVIII, 4). Samal ajal on 'külgevõtmine' ka üks lüli 12-osalises sõltuvusliku tekkimise ahelas. Kui aga 'mina' taandatakse meeleplekkidele (MMK, XVIII, 5), siis peetakse silmas nõmeduse, iha, viha, kadeduse ja ülbuse valitsemist, millest tuleb jagu saada.

Budistliku reduktsionismi tšempioniks võib pidada abhidharma kirjandust, mis töötab üksikasjalikult läbi kõik 'mina' kirjeldavate dharmade klassifikatsioonid. Abhidharma tähendab midagi, mis käib dharma kohta. Paar sajandit enne meie aega kujunes budismi pühakirja eraldi osana *Abhidharmapiṭaka*, mis hakkas koondama erinevaid dharma-elementide selgitusi. Hiljem loodi mittekanooniliste autoriteksidena teosed nagu Vasubandhu (umbes 330–400) *Abhidharma-kośa* ehk "Abhidharma varamu" ning Asaṅga (IV sajand) *Abhidharmasamuccaya* ehk "Abhidharma kokkuvõte". Kuivõrd Asaṅga lähtub mahajaana positsioonidelt on seal lisaks dharmade klassifikatsioonidele oluline koht nende omaoleku 'tühjuse' näitamisel (Mäll, Läänemets, Toome 2011: 2–3; pikemalt Frauwallner 1995).

Niisiis loob budistlik reduktsionism kõigepealt täiesti uue kirjelduskeeke, mille abil mõtestatakse 'mina' selle üksikosadeks

⁷ Dan Arnold iseloomustab *anātmavāda* ehk minatuse õpetust sõnaga *counter-intuitive*, mida on lihtne tõlkida 'arusaamatuks' või 'ebaloomulikuks', kuid mis sõna otseses mõttes ongi miski, mis räägib vastu meie intuiitiivsele arusaamale iseenda teadvustatud kogemustest. Me ei oska end vaadelda teadvuse voona või meiega juhtuvate sündmuste jadana, vaid haarame mõtteis ikka ja jälle 'mina' kui substantsi järele (Arnold 2005: 13). Põhjalikumal vaatlusel on tavaline intuiitiivne enesetaju täiesti vigane.

jaotatud elementide kogumina. Siis aga astutakse veel järgmine samm ning leitakse, et ülima tasandi vaatekohast pole need elemendid reaalsed, nagu pole seda ka inimese 'mina' tervikuna.

Budistid jõuavad arusaamisele, et dharmade tõeväärtus on suhteline ja kehtib just sedavõrd, kuivõrd nad eksisteerivad meie meeles. Peamine koolkond, mille järgi tegelikkus on pelgalt meele loodud (*cittamātra*) on joogatsaara.

Joogatsaara vaadetega haakuvad Aleksandr Pjatigorski katsed läheneda tunnetava 'mina' eneserefleksioonile, eriti raamatus "Budistlik mõttefilosoofia" (Piatigorsky 1984). Keskendumine meeles toimuvale psühholoogiliste tõikade voole viib meditatsiooni lõppastmeis selle sisu täieliku desubjektiviseerimiseni ja depsühhologiseerimiseni. Edasised küsimused, mis Pjatigorski tähelepanu paeluvad, puudutavad mitmekordseid refleksiooniahelaid ehk kuidas jälgida meelt, mis jälgib meelt, mis jälgib meelt jne. Meel on ühekorraga budistliku meditatsiooni objekt ja töövahend. See aga tähendab, et meditatsioon kompab alati subjektsuse piirialasid.

Ühes oma essee tegeleb Pjatigorski nii väljakutsuva temaga, kui seda on püüdnud subjektsus välja lülitada ja viia samal ajal mõtet jälgiv refleksioon tasemele, mille puhul see teeb võimalikuks sisseelamise teise isiku teadvusevoogu (Piatigorsky 1983). See pole Pjatigorski ekstreemne väljamõeldis, vaid just sellist nime kannab Dharmakīrti (umbes 600–660) teos *Samtānāntarasiddhi* ehk "Teise meelevoo võimestamine".

Ka selliste mõtte-eksperimentide puhul ei räägi me lihtsakoelisest 'mina'-eitusest. Pigem on tegemist ühtaegu teoreetilis-loogilise, aga samas väga praktilise refleksiooni- ja empaatiaõpetusega. Kummati pole see laiatarbeõpetus, vaid miski, mis on mõeldud ja mõistetatav üksnes vähestele. Sellepärast tuleb meil veel peatuda kahe tõe ehk ülima tõe ja ilmarahva tavalise tõe eristamisel.

Ülim tõe ja tavatõe

Vana-india mõtteloos on levinud petliku kaemuse mõiste, mida tavaliselt tähistab sõna *māyā*, 'meelepete'. See tähendab, et pealiskaudse nähtavuse taga leidub sügavam sisu ja tõeline maailm. Selline

kultuuriline hoiak avaldub ka budismis ja on mõistmistasandite eristamisel untud eeskätt kui tavatõe ja ülimaltõe vastandus.

Sanskritikeelsed terminid selle kohta on vastavalt *paramārtha-satya* ('ülim', ka 'kõrgem tõde') ja *saṃvṛti-satya* ('tavatõde'). Juurvärssides esinevad need mõisted kõrvuti vaid korra, kuid seda kuulsam on see kirjakoht:

Budade seadmuseõpetus põhineb kahel tõel:
ilmarahva tavalisel tõel ja ülimal tasandi tõel.
(MMK XXIV, 8).

Sarnane mõistmistasandite eristamine esineb ka varasemates budistlikes tekstides ja erinevate uurijate jaoks on see kätkenud endas budismi ühte põhilist mõistatust. Kahe tõe poleemika kestab tänaseni (Kalupahana 1991: 331–333; Bugault 2002: 306–308; Siderits 2009; Loundo 2016; Tillemans 2019 jt). Lihtsaim, et mitte öelda lihtsusstatud väljendus paljastab meile saladuse, mille järgi "ülim tõde on see, et ülimat tõde ei ole". Kuid sellele väitele on teravalt vastu vaieldud. Leitakse, et sihitu 'tühjuse' lõksust hoidumiseks on õigem hinnata kahte tõde eeskätt pedagoogilise võttena (vt eriti Ferraro 2013). See avaldub kindlates õpetusolukordades või mingites mõtlemise murrangumomentides.

Pilt võiks mõnevõrra selgemaks saada, kui süveneda Nāgārdžuna järgmistesse lausungitesse:

Nood, kes ei mõista kahe tõe jagunemist,
need ei mõista ka Buddha juhatuse sügavat olemust.
Tavapruugile tuginemata ei saa ülimat väljendada,
ülimali jõudmata vaibumist ei saavutata.
(MMK XXIV, 9–10).

"Tavapruuk" ehk *vyavahāra* tähendab igapäevase elu toimimist, aga eriti kõnepruuki. See on tavatõe paralleelmõiste. Ennekoike ütlevad need kirjakohtad meile, et kahe tõe eristamine on vältimatu, aga ilma tavalise kõnepruugita ei ole ülim tõde mõeldav ega väljendatav.

Kahe tõe edasised tõlgendused saavad alguse juba Nāgārdžuna muistsetest kommentaaridest. Tšandrakīrti (umbes 600–650) eristab *saṃvṛti* kolm tähendust. Esiteks on see varjutamine, mis peidab ilmarahva eest asjade tõelist olemust. Teiseks on see igapäevaelus valitsev

vastastikune sõltuvuslikkus. Kolmandaks viitab see tavaelu konventsioonidele, millest juhindudes inimesed üldjuhul oma elu korraldavad (MMK avec la Prasannapadā 1903: 492; Sprung 1979: 230).

Me peatume ennekõike nendel kahe tõe käsitlustel, mis lähenevad küsimusele semiootika vaateveerult. Tegemist on budismi ajalooliselt ja filosoofiliselt kõige huvipakkuvama panusega tunnetusprobleemi lahendamiseks, leiab D'Amato (2003). Budistlik semiootika otsib lõputust semioosist väljapääsu, olgu selleks siis ülim täiustumine või täielik vaibumine. Põhiline eripära on see, et semioosi lõpust on saanud soterioloogiline eesmärk (D'Amato 2003: 185).

Samal ajal paistab, et D'Amato pole semioosi lõpus päriselt kindel. Nagu me juba eespool osundasime, leiab ta, et kõrgem tasand ei tähenda semioosi lõppu, vaid põhjalikult transformatsiooni läbi teinud semioosi (D'Amato 2009: 51). Kõrgema tasandi märgisüsteem ei saa olla pelgalt sõnaline, sest sõnad on piiratud, nagu osutab Buddha vaikimine või ühtäkki esitatud väide, et tegelikult pole ta midagi õpetanud.

Seega vastavad kahele tõele erinevad meeleseisundid ja erinev märgisüsteem. Üleminek nende vahel tähendab transformatsiooni-protsessi. Muutub teadvuse seisund, aga muutub ka märgisüsteem, kirjelduskeel. Eeldatavalt peitub semiootilise väljenduse taga sügav psühholoogiline ja usundifenomenoloogiline sisu.

Veel ühes artiklis leiab D'Amato, et kui tegelikkus meie ümber on pidevas muutumises, siis märkide puhul on kalduvus neid püsivaiks pidada tugevam (D'Amato 2008: 22). Märkide tuumolemus paistab meile püsivam, kui on tegelikkusel. Just sellepärast on arusaam semioosi piiridest ja piiratusest virgumise saavutamisel oluline.

Mark Siderits (2009) küsib, kas reduktsionismi saab väljendada ja kuidas kaks tõde sellele kaasa aitavad. Kui tavaline 'mina' põhineb tavatõe järeldustel, siis 'mina' metakeeleline kirjeldus dharmadena võiks olla, vähemalt selle vastanduse puhul, kõrgem tõde. Sideritsi arvates on kaks tõde eraldiseisvad semioosid, justkui teineteisest lahutatud saared (*semiotic insulation*). Dharma-märkideks redutseeritud 'mina' tähendab teistsugust kirjelduskeelt, umbes nagu Gottlob Frege leidis, et on probleeme, mida saab kirjeldada üksnes teaduslikult aktsepteeritava keele abil.

Sellisel semiootilisel lahtusel on Sideritsi meelest hulk praktilisi eeliseid. Esiteks aitab see ületada vastuolu psühholoogilise determi-

nismi ja isiku tegevusvabaduse vahel, teiseks hoiab see ära mitme 'mina' probleemi ja sellega seotud lõhestumise ning kolmandaks väldib suuri loogilisi vastuolusid ühe mõistmistasandi piires (Siderits 2009: 63–65). Seega ei tekita kahe tõe eristamine täiendavat mõistmisprobleemi, vaid pakub lahendusi. Mis tahes kompromiss kahe eri tasandi vahel oleks järjekindlusetu ja seaks meid hoopis suuremate raskuste ette.

Nagu osutatud võib sellest Sideritsi 'mina'-käsitlusest välja lugeda, et tavatõe tasand on igapäevane empiiriline 'mina' ja kõrgem tõde on dharmade põhine 'mina'-analüüs. Kuna aga Siderits on Nāgārdžuna *Juurvärsside* ühe kõige kõrgemini hinnatud ingliskeelse tõlke kaasautor (Siderits, Katsura 2013), siis saab ta kahtlemata aru, et mahajaana suunab oma kriitikanooled dharmade omaoleku, järelikult ka budistliku reduktsionismi vastu. Niiviisi vaadates on hoopis abhidharma õpetus tavatõde ja šuunjajaada tühjuseõpetus on ülim tõde.

Kirjeldatud positsioonivahetus ei tohiks olla üllatav, pigem on kahe tõe kontseptsioon mõeldud just erinevate tasandivahetuste mõistetavamaks muutmiseks. Me ei pea arvama, et kahe tõe eritus aitab kaasa vaid ühesugusele transformatsiooniprotsessile. Üleminek ühelt mõistmistasandilt teisele võib aset leida mitmesugustes olukordades ja õpetuse erinevaid aspekte silmas pidades.

Tühjuse peegeldusi Läänes, Peirce'i 'puhas null'

Nāgārdžunast lähtuv koolkond kannab šuunjajaada ehk tühjuseõpetuse nime. Nii *śūnya* ('tühi') kui ka *śūnyatā* ('tühjus') esinevad *Juurvärssides* kümneid kordi, kuid kõige tähendusrikkam on kahtlemata XXIV peatükk, kus kuulutatakse tühjusega samaväärseks ka sellised põhimõisted nagu sõtuvuslik tekkimine (*pratītyasamutpāda*) ja keskmine tee (*madhyama pratipad*) (MMK XXIV, 18).

Budistide arusaam tühjusest võib osutada avatud võimalusele, loominguelsele tinglikule punktile või seisundile, mis laseb luua uusi tähendusi ja sümboleid. See on selline 'null', milles sisaldub lõpmatuse potentsiaal. Samuti osutab tühjus keskteele, nullpunktile äärmuste vahel. See on ka kõikide vaadete absurdini viimine ning järeldus, et ükski süsteem ei saa sisaldada eneseküllaselt tõestuskäiku

oma kehtivuse kinnitamiseks.

Muuseas, kui *śūnyatā* tõlkimine 'tühjuseks' (inglise *emptiness*, *voidness*, harvem *vacuity*) on üsna üksmeelne, siis selle vähesteid alternatiive on 'avatus' (*openness*) (McCagney 1997). *Śūnya* seevastu ongi 'nulli' vaste ka selle puht matemaatilises tähenduses.

Teiseks on oluline selline tunnetuslik või vabanemisõpetusele suunatud tühjus, mis osutab kõigi vaadete, mõistete, mõtestamiste jne ületamisele. Tunnetusliku poolega on asi lihtsam. Null kui kõikide võimaluste keskmine, positiivsete ja negatiivsete tunnuste lõpptasandus on nii või teisiti tuttav. Sellise nulli usuline mõõde või arusaam, et tühjusekogemuses ilmutab end sakraalne, on pigem erakordne (vt. Streng 1967)⁸. Kuid just soterioloogilises tähenduses on selline arusaam tühjusest esmaomane budismile ja laiemalt Ida meelegaadile.

Kui aga kõneleda tühjuse tunnetuslikust tähendusest, siis see ei ole Lääne filosoofiale ja semiootikale sugugi võõras.

Ilmselt kõige tuntum paralleel on Jacques Derrida dekonstruktsiooni-käsitlus. Derrida tähenduste ebapüsivusele osutav prantsuse keelest tuletatud *différance* mängib sarnast rolli kui *śūnyatā* Nāgārdžunal. Dekonstruktioon meetodina on suunatud erinevate seisukohtade, mõistete, tähenduste jmt tühjuse esiletoomisele. Seega on dekonstruktsiooni ja šuunjajaada vahel rööpjoon. Derrida ja Nāgārdžuna või laiemalt budismi võrdlusele on alates möödunud sajandi lõpust pühendatud mitmeid uurimusi (Magliola 1984; Loy 1987; Mabbett 1995; Gironi 2012 jt).

Seevastu kõige selgema tühjuse-käsitluse esitas minu meelest tunduvalt varem hoopis semiootika üks rajajaid Peirce, kelle tööd pole budoloogiaga seotult hoopiski nii suurt tähelepanu äratanud.⁹

Peirce'i paljudest kirjakohtadest, kus ta 'nulli' olemusega tegeleb, pakub kõige enam huvi nn puhta nulli mõiste. Puhas null ei tähenda eitust ega millegi suhtes alternatiivset olemise või mitteolemise viisi. Mis tahes sellisel vastandusel põhinev mõttekäik viitab õigupoolest

⁸ Käsitlen ka usunditeadlase Frederick Strengi väga huvipakkuvat käsitlust tühjuse usulisest tähendusest eraldi artiklis, mis on ilmunas "Usuteaduslikus Ajakirjas".

⁹ Paljuskki Peirce'ile tuginev Floyd Merrell on kasutanud oma töödes ohtralt juhuviiteid Nāgārdžunale ja budismile (näiteks Merrell 1998). Peirce'i pärandit budismiga siduvatest semiootikaartiklitest küündib esile Chris Arningi oma (Arning 2009).

‘teisele’, mitte ‘nullile’. ‘Puhas null’ seevastu eelneb mis tahes ‘esimesele’. Kui kõneleme millegi eitusest, siis sellest järelduv ‘tühjus’ tuleb alati millegi eelnevalt olemasoleva järel. ‘Puhas null’ on miski, mis ei ole veel sündinud ega saa olla millegi suhtes ‘teine’. Kokkuvõtvalt: see on idanemisvõimeline eimiski, milles sisaldub või aimdub kogu universum kui määratlematu, piiramatu ja piiritu võimalus (Peirce 1974: 148).

See erakordselt selge eristus kaalub mu meelet üles nii dekonstruktsiooni kui ka mitmed muud *argumentum ad absurdum* põhised katsed näidata *śūnyatā*’d millegi puudumisena või teiste teooriate ümberlukkamisena nende sisemisi vasturääkivusi ära kasutades. Kui ‘tühjus’ on kujutatud justkui teine võimalus millegi suhtes, siis tähendab see koheselt millegi muu kaudu defineerimist ja järelikult ka selle definitsiooni läbikukkumist.

Nagu Peirce’i ‘puhast nulli’ ei saa määratleda millegi puudumisenä, nii argumenteerib ka Nāgārdžuna säärase mõtlemisvea vastu. Küllalt selgelt on see ehk kokku võetud järgmises kirjakoas:

Tühjus on võitjate sõnul kõigi vaadete ülesütlemine.

Kes aga tühjusevaatesse takerduvad, on päris parandamatud.

(MMK XIII, 8).

Nāgārdžuna VII sajandi kommentaator Tšandrakīrti näitlikustab seda värssi kaupmehega, kellelt küsitakse: “Mida sa müüd?” Kaupmees: “Mul ei ole sulle mitte midagi müüa.” Küsija: “Müü mulle see mitte midagi.” Tühjusevaatesse takerdunu on Tšandrakīrti järgi “eimillegi ostja” (Sprung 1979: 150).

Teoreetilisema selgituse kohaselt ei tähenda teiste vaadete ümberlukkamine seda, et tühjus ise võib muutuda absoluudiks või omaolekuks, mille ees kummardada. Niisamuti ei saa puhast nulli määratleda ei esimese ega teise kaudu ega millegi muu kaudu, sest ta on määratlematu ja märgistamatu.

Peirce’i ‘puhta nulli’ arusaam kattub muuhulgas Mälli eelistõlgendusega *śūnyatā* kohta, mis pole mitte millegi puudumine, vaid tekkimise võimalus (Mäll 1967; Mäll 1989; Mäll 1998: 306, 317). Tühjusevaatesse takerdumine tähendab aga juba midagi, mis räägib avatud võimaluse vastu.

Mida me budismi semiootikana silmas peame?

Siinkirjutajal tuleb tunnistada, et selle artikli eri osade kokkupanek osutus keerukamaks, kui algul paistis. Budism on ennekõike vabane-misõpetus ja religioon. Kui sellega kaasnevad semiootilised elemendid ja puhuti ka võrdlusvõimalused kaasaegse semiootika põhimõistetega, siis saame neid vaadelda olulise reservatsiooniga. Siinses käsitluses osutuvad need terminid ikkagi oma loomulikust kasutus-kontekstist väljakistuiks.

Teine võimalus olnuks süveneda semiootika vaatevinklist õpetuses sisalduvatesse tervikkontseptsioonidesse nagu isiksuse kokkupanek dharma-kogumitest ehk skandhadest või sõltuvusliku tekkimise ahel. See tähendaks aga palju mahukat käsitlust koos, ütleme, “semiootiliste lisandustega”.

Siin toodud võrdluskohi ongi õigem nimetada visanditeks, mis alles eeldavad põhjalikumat süvenemist. Suurim avastuslik potentsiaal paistab olevat *nāmarūpa* topeltermini täiendaval vaatlusel ning Peirce’i ‘puhta nulli’ ja budismi ‘nulltee’ võrdlusel. Seniks aga jääme kokkuvõtva küsimuse juurde, mis on budismi semiootika ja mida ta seni on korda saatnud.

Paistab, et budismi semiootikast kõneledes peame üheaegselt silmas vähemalt kahte plaani. Esimene on semiootiline lähenemine budoloogias, see tähendab budistlike tekstide ja budismi põhikontseptsioonide vaatlus semiootika vahenditega. Teine on aga asjaolu, et budistlikud kontseptsioonid ise evivad semiootilist lähenemist. Märgipõhised kirjeldused, märgi ja denotaadi eristamine ja teineteisest eraldamine, teisene kirjelduskeel ja eri tõlgendustasandid on vaid mõned näited budismi sisemisest semiootikast.

Minu meelest need kaks lähenemisviisi ei vastandu teineteisele, vaid neid saab ja isegi tuleb käsitleda paralleelselt.

Semiootiline lähenemine budoloogias ei alga budismi semiootikale pühendunud Fabio Rambelli ja Mario D’Amato töödega ega ka Pjatigorski, Mälli ja teiste Tartu–Moskva semiootikakoolkonna orientalistidega.

Imiselt võib budismi semiootika algatajaiks sõna tänapäevases tähenduses pidada õige mitut õpetlast, kes ise pole kunagi sõnapaari “budismi semiootika” kasutanud. Nāgārdžuna ja mahajaana tekstide

vaateveerule jäädes võiks see olla näiteks Kanada budoloog Richard Robinson, kes analüüsis *Juurvärsside* vastavust loogilistele vormelitele, eristas esmase ja teise kirjelduskeele ning osutas keeleliste fiktsioonide lahtimuukimisele kui tekstistrateegiale jms (Robinson 1957, 1967).

Robinsonist omakorda lähtub terve plejaad analüütilisest filosoofiast ja hiljem eriti Ludwig Wittgensteini lingvistilisest filosoofiast innustunud budismiuurijaid (vt Herkel 2020b).

Veel varasemad on Edward Conze tähelepanekud budistliku meditatsiooni põhimõttelisest erinevusest tänapäeva lääne filosoofiaga võrreldes (näiteks 30 aasta tööde kokkuvõte raamatus Conze 1967) või juba viidatud Otto Rosenbergi käsitus (1918), mida on esile tõstnud Pjatigorski (1971). Paljude budoloogia sõlmprobleemide mõtestamisel paistab semiootiline kirjelduskeel ainumõeldav.

Hiljem oli budismi semiootika rambivalgusse toomisel suur roll Roland Barthes'il. Aastail 1966–1968 toimunud Jaapani-reisidest mõtteainet saanuna kirjutas Barthes raamatu "Märkide impeerium" (1970). Raamat kõneleb kokkupuutest teistsuguse kultuuriga, eriti zen-budismiga. Jaapani kultuuris on Barthes'i järgi keskne tähistaja kui selline, tähistatav seevastu on voolav, muutuv, teisejärguline ja hajuv. See aga jätab oma pitseri kogu kultuurile. Vaevalt kirjeldas Barthes ammendavalt budismi semiootikat kui sellist, küll aga sündis tema teosest laiem huvi budismi ja semiootika seoste vastu.

Vahest on just Barthes'i "Märkide impeeriumi" tänasesse ulatuv mõju see, et "Budismi semiootikateooria" nime all ilmunud peamine tervikkäsitus Rambellilt (2013) põhineb samuti Jaapani ainesel ja nn esoteerilisel budismil, nagu autor seda nimetab. Esoteerilise budismi all peab Rambelli silmas tantrismi ja Kaug-Ida budismikoolkondi. Ta rõhuasetus on kosmoloogilisel ja semiootilisel tervikul, siia kuuluvad teemad nagu mandala "pansemiootiline kosmos", salakeel ja esoteeriliste märkide struktuur või "semiootiline soterioloogia". Kaug-Ida budismis ei lähtu vabanemisõpetus enam nii palju täiustumisest ümbersündide pikas ahelas, vaid täielik virgelolek on võimalik saavutada ühe eluea jooksul. Meditatsioon ja muude usupraktikate järgimine viib sellisel juhul just universumi ja universaalse tervikkuse hoomamisele (Rambelli 2013: 125 jj).

Siinkirjutaja jääb skeptiliseks tantrismi ja Kaug-Ida koolkondade esitlemise suhtes esoteerika või müstika võtmes. See ei vähenda siiski

Rambelli raamatu väärtust semiootikaga seotud ideede ja mõistete avamisel. Tõsi, algse India budismiga võrreldes on need mõisted Jaapani traditsioonis tihti mitmekordselt tõlgitud ja transformeerunud. Püüdes hoomata budismi ja semiootika laiemaid seoseid, võiks Jaapani budism pigem paigutada mõne tulevase tervikkäsitluse lõpupeatükkidesse, alustades India budismist. Tõenäoliselt kehtib selleski arengus reegel, et juba algbudismis kujunenud alusmõisteid ei saa kõrvale heita enne, kui neid on põhjalikult tundma õpitud.

Pjatigorski on kirjeldanud ühes konverentsivisandis sisseelamist budismi semiootilisse keelde umbes nõnda. Kui me astume võõrasse majja, on meil seal toimuva taipamiseks kaks võimalust. Tuleb kas õppida ära see keel, mida selles majas räägitakse, või õppida uuesti ja teisiti kasutama meie senise keele võtmesõnu. Selleks on esmalt vaja inimest, kes oleks valmis täiesti uudselts mõtestama talle juba varem tuntud asju. Alles juhul, kui oleme valmis nii ebatavalisel moel maailma ja filosoofilist mõtet süstematiseerima, tekib võimalus ehitada budistliku teooria kõrvale selle tundmaõppimise järel veel iseenda metateooria (Pjatigorski 1975: 2; vt ka Ogibenin 1979).

Teisisõnu on budismi semiootika mõisteaparaat väga oluline vahend maailma kirjeldamiseks. Kuidas me seda kirjeldust metatasandil mõtestame, see on juba igauhe individuaalne tee 'minast' avarama maailmanägemiseni.

Kirjandus

- Arning, Chris 2009. Into the realm of zeroness: Peirce's categories and Vipassana meditation. *Semiotica* 176: 95–115.
- Arnold, Dan 2005. *Buddhists, Brahmins and Beliefs: Epistemology in South Asian Philosophy of Religion*. New York: Columbia University Press.
- Barthes, Roland 1970. *L'Empire des signes*. Genève: Albert Skira.
- Bronkhorst, Johannes 1999. *Langage et Réalité: sur un épisode de la pensée indienne*. Brepols: Turnhout. (Bibliothèque de l'École des Hautes Études Sciences Religieuses 105).
- Bugault, Guy 2002. *Stances du milieu par excellence (Madhyamaka-kārikās) de Nāgārjuna*. Traduit de l'original sanskrit, présente et annoté par Guy Bugault. Paris: Gallimard.
- Conze, Edward 1962. *Buddhist Thought in India*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

- 1967. *Thirty years of Buddhist Studies: Selected Essays*. Oxford: Bruno Cassirer.
- D'Amato, Mario 2003. The semiotics of signlessness: A Buddhist Doctrine of signs. *Semiotica* 147: 185–207.
- 2008. Buddhism, Apophasis, Truth. *Journal for Cultural and Religious Theory* 9(2): 17–29.
- 2009. Why the Buddha never uttered a Word. – D'Amato, M.; Garfield, J.; Tillemans, T. (eds.). *Pointing at the Moon: Buddhism, Logic, Analytic Philosophy*. Oxford: Oxford University Press, 41–55.
- Ferraro, Giuseppe 2013. A Criticism of M. Siderits and J. L. Garfield's 'Semantic Interpretation' of Nāgārjuna's Theory of Two Truths. *Journal of Indian Philosophy* 41: 195–219.
- Frauwallner, Erich 1995 [1963–1973]. *Abhidharma Literature and the Origins of Buddhist Philosophical Systems*. (Translated from the German by S.F. Kidd under the supervision of E. Steinkellner.) State University of New York.
- Gethin, Rupert 2021. *Budismi alused*. (Tõlkinud Lauri Liiders.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Gironi, Fabio 2012. *Śūnyatā* and the Zeroing of Being: A reworking of empty cocepts. *Journal of Indian Philosophy and Religion* 15: 1–42.
- Herke, Andres 1994. Sõltuvuslik Tekkimine. *Akadeemia*. 6(3): 533–570.
- 2002. *Müüt ja mõtlemine*. Tartu: Ilmamaa.
- 2020a. Budismi semiootika I. Tartu–Moskva koolkonna panus: Pjatigorski ja Mäll. *Acta Semiotica Estica* XVII: 10–32.
- 2020b. Wittgensteini pööre budismiuringuis ja sealt edasi. *Akadeemia* 32(12): 2227–2247.
- Kalupahana, David J. 1991. *Mūlamadhyamakakārikā of Nāgārjuna: The Philosophy of the Middle Way. Introduction*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Loundo, Dilip 2016. The 'Two Truth' Doctrine (*satvadvaya*) and the Nature of the *upāya* in Nāgārjuna. *Kriterion: Revista de Filosofia* 57(133): 17–41.
- Loy, David 1987. The Clôture of Deconstruction: A Mahāyāna Critique of Derrida. *International Philosophical Quarterly* 27(1): 59–80.
- Magliola, Robert 1984. *Derrida on the Mend*. Purdue University Press.
- Mabbett, Ian 1995. Nāgārjuna and Deconstruction. *Philosophy East & West* 45(2): 203–225.
- Matilal, Bimal, K.; Panda, Jogesh C. 1997. Sign conceptions in India. – Posner, R.; Robering, K.; Sebeok, T. (eds.). *Semiotik: ein Handbuch zu den zeichentheoretischen Grundlagen von Natur und Kultur* II. Berlin: Walter De Gruyter, 1827–1855.
- McCagney, Nancy 1997. *Nāgārjuna and the Philosophy of Openness*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Merrell, Floyd 1998. *Sensing Semiosis: Towards the Possibility of Complementary Cultural "Logics"*. New York: St. Martin's Press.

- MMK = *Mūlamadhjamakakārikās de Nāgārjuna avec la Prasannapadā, Commentaire de Candrakīrti*. Publié par Louis de la Vallée Poussin. St.-Petersbourg: Bibliotheca Buddhica IV, 1903.
- Monier-Williams, Sir Monier 1960 [1899]. *Sanskrit-English Dictionary: Etymologically and Philologically Arranged with Special Reference to Cognate Indo-European Languages*. Oxford: Clarendon Press.
- Mäll, Linnart 1967 = Мялль, Л. Об одном возможном подходе к пониманию *Śūnyavāda*. *Terminologia Indica* I: 13–24.
- 1987 = Мялль, Л. Дхарма – текст и текстопорождающий механизм. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* XXI: 22–25.
- 1989 = Мялль, Л. 1, ∞ и 0 как генераторы текстов и как состояния сознания. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* XXIII: 151–152.
- 1998. *Nulli ja lõpmatuse kohal*. Tartu: Ilmamaa.
- Mäll, Linnart; Läänemets, Märt; Toome, Teet 2006. *Ida mõtteloo leksikon. Lõuna-, Ida- ja Sise-Asia*. Tartu Ülikooli Orientalistikakeskus.
- Nöth, Winfried 1995. *Handbook of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press.
- Ogden, Charles K.; Richards, Ivor 1972 [1923]. *The Meaning of Meaning*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Ogibenin, Boris 1978. A Semiotic Approach to Religion. – Sebeok, Thomas A. (ed.). *Sight, Sound and Sense*. Bloomington: Indiana University Press, 232–243.
- Olalde, Liudmila 2015. *Nāmarīpa: a Linguistic Perspective*. Paper presented at the 16th World Sanskrit Conference, Bangkok, 30th June 2015, 1–22. <https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/volltextserver/23687/>
- Peirce, Charles S. 1974. *Collected Papers of Ch. Sanders Peirce. Vol. VI Scientific Metaphysics*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Pjatigorski, Aleksandr 1971 = Пятигорский А. М. О. О. Розенберг и проблема языка описания в буддологии (к пятидесятилетию выхода в свет книги О. О. Розенберга “Проблемы буддийской философии”). *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* V: 423–436.
- 1975. *The Attitude of Buddhism Towards Word and Sign*. [Paper prepared in advance for participants of the Burg Wartenstein Symposium no.66, "Semiotics of Culture and Language".] New York: Wennergren Foundation for Anthropological Research.
- 1983. Some Remarks on “Other Stream”. – Denwood, P.; Piatigorsky, A. (eds.). *Buddhist Studies: Ancient and Modern*. London: Curzon Press, 124–153.
- 1984. *The Buddhist Philosophy of Thought: Essays in Interpretation*. London: Curzon Press.

- 1985. Some Phenomenological Observations on the Study of Indian Religion. – Burghart, R.; Cantlie, A. (eds.). *Indian Religion*. London: Curzon Press, 208–258.
- Piatigorsky, Alexander; Zilberman, David 1976. The emergence of semiotics in India: Some approaches to understanding *lakṣaṇā* in Hindu and Buddhist philosophical usages. *Semiotica* 17(3): 255–265.
- Rambelli, Fabio 1995. Buddhism and Semiotics. *The Semiotic Review of Books* 6(1): 11–12.
- 2011. Sémiotique bouddhiste: perspectives et questions ouvertes. *Protée* 39(2): 9–18.
- 2013. *A Buddhist theory of Semiotics: Signs, Ontology and Salvation in Japanese Esoteric Buddhism*. Bloomsbury.
- Robinson, Richard 1957. Some Logical Aspects of Nagarjuna's System. *Philosophy East & West* 6(4): 291–308.
- 1967. *Early Madhyamikas in India and China*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Rosenberg, Otto 1918 = Розенберг О. О. *Проблемы буддийской философии*. Петроград: Издание Факультета Восточных языков Петроградского университета.
- Saussure, Ferdinand de 2017 [1916]. *Üldkeeleteaduse kursus*. Prantsuse keelest tõlkinud Tiit Kuuskmäe. Tallinn: Varrak.
- Siderits, Mark 2009. Is Reductionism Expressible? – D'Amato, M.; Garfield, J.; Tillemans, T. (eds.). *Pointing at the Moon: Buddhism, Logic, Analytic Philosophy*. Oxford University Press, 57–69.
- 2015. *Personal Identity and Buddhist Philosophy: Empty Persons*. Burlington: Ashgate.
- Small, Edward S. 1987. Semiotic Referentiality: Saussure's Sign and the Sanskrit *nāmarūpa*. *The American Journal of Semiotics* 5(3/4): 447–459.
- Sprung, Mervyn 1979. *Lucid Exposition of the Middle Way: The Essential Chapters from the Prasannapadā of Candrakīrti*. Translated from Sanskrit by M. Sprung in collaboration with T.R.V. Murti and U.S. Vyas. London: Routledge.
- Streng, Frederick 1967. *Emptiness: A Study in Religious Meaning*. Appendixes: Translation of *Mūlamadhyamakakārikās*; Translation of *Vigrahavyāvartanī*. Nashville: Abingdon Press.
- Tillemans, Tom 2019. Deflating the Two Images and the Two Truths. – Garfield, J. (ed.). *Wilfrid Sellars and Buddhist Philosophy: Freedom from Foundations*. New York: Routledge, 80–96.
- Upaṇiṣadid 2020. Vanaindia keelest tõlkinud Mait Raun. Tartu: Ilmamaa.

Organism kui agent zoosemiootilises perspektiivis: omailma tagasipöördumine

Nelly Mäekivi

Artikli eesmärk on uurida loomade agentsust olukorras, kus nende elukeskkond muutub märkimisväärselt. Empiiriliseks materjaliks on euroopa naaritsa taasasustamise juhtum, mille uurimiseks kasutame Hiiumaa kohalikelt elanikelt saadud teavet ja asjakohast teaduskirjandust. Meid huvitab, millised muutused toimuvad naaritsa omailmas, kui ta viiakse *ex situ* keskkonnast *in situ* keskkonda. Rakendades funktsiooniringi, tähendus- kandja ja omailma ülemineku mõisteid on võimalik neid muutusi selgitada. Leiame, et euroopa naaritsa puhul avaldub agentsus peamiselt nende valikutes seoses toiduga ja inimestega. See tähendab, et funktsiooniringid kujunevad ümber viisil, mida võib kirjeldada kui omailma tagasipöördumist, s.t mõned peamised funktsiooniringid, mis on tehistingimustes tugevalt muutunud, omandavad tänu naaritsate enda tegevusele ühised omadused *in situ* populatsiooni funktsiooniringidega. Näeme, et naaritsate agentsus sõltub tugevalt keskkonnast, kus nad elavad, ja me saame sellele teatud määral juurdepääsu, kui vaatleme, kuidas nad oma keskkonnaga suhestuvad.

Märksõnad: zoosemiootika, loomade agentsus, omailma tagasipöördumine, funktsiooniring

Sissejuhatus

Agentsust puudutav küsimus, nii empiirilisest kui ka filosoofilisest perspektiivist, on juba ammu osa teaduslikust arutelust (vt nt MacFarland, Hediger 2009; Rees 2017). Mõnedes teadusharudes on aga arutelu loomade agentsuse osas vaibunud, nt posthumanismis, kriitilistes loomauuringutes jm tunnustatakse teiste, mitteinimestest loomade agentsust. Samuti on lugu zoosemiootikaga, mis on huvitatud sellest, kuidas loomad oma keskkonnas elavad, milliseid valikuid nad teevad ja mis on nende jaoks tähenduslik. Zoosemiootikas on iseenesest mõistetav, et tähenduste loomine on

kõigile loomorganismidele omane. Seega on kõik loomad agendid¹, nad osalevad aktiivselt tähenduse omistamises, teevad valikuid, lahendavad probleeme, omavad huve ning loovad suhteid teiste loomade ja keskkonnaga vastavalt nende omailmadele.

Kui vaatleme eemilist positsiooni, s.t looma agentsust nagu loom ise seda kogeb, eetilise positsiooni suhtes, s.t meie tõlgendusi looma tegevusest, seisame alati silmitsi küsimusega, kui palju me tegelikult omistame loomale semiootilist aktiivsust? Siiski, meil on võimalus mõista teiste loomade eemilisi vaateid. Me saame tuletada looma eluviisist maailmas (keskkonna)objektid ja teised subjektid, millel on vaadeldavale loomale kindel tähendus.

Käesoleva artikli eesmärk on analüüsida muutusi loomade omailmades. Looma agentsus muutub otsustavaks, kui looma keskkonnas, toidus või sotsiaalsetes suhetes toimub olulisi muutusi, millega loomad peavad vastavalt oma omailmadele kohanema. Euroopa naaritsa taasasustamise kontekstis on looma agentsus seega keskne, sest *ex situ* keskkond asendatakse *in situ* keskkonnaga. Lähtume omailma ülemineku mõistest (Tønnessen 2009) ja analüüsime püsivat ja põhimõttelist muutust loomade elus. Pakume välja omailma ülemineku erijuhu, mida nimetame omailma tagasipöördumiseks. See on olukord, kus taasasustatud naaritsad naasevad oma “loomulike” sotsiaalsete suhete ja toitumise juurde. Juhtumiuuring näitab, et erinevad tähenduskandjad on tänu naaritsa agentsusele muudetavad. Juhtumiuuringus toetume ka 2019. aastal Hiiumaal kohalike inimestega tehtud intervjuudele, mille eesmärk on näitlikustada teadusliku kirjanduse järeldusi euroopa naaritsa kohta.

1. Loomade agentsus zoosemiootilises uurimises

Agentsusele esitatavate nõuete selge määratlemise probleemi on arutatud Tønnesseni (2015) algatatud sõnastikuprojekti, kus avastati, et semiootikute kokkulepitud miinimumnõuded agentsusele on “eesmärgipärasus, iseseisev tegutsemine, semioos (s.t märgikasutus) ja tegevuse valik” (Tønnessen 2015: 138). Neid omadusi peetakse

---

¹ Selles artiklis kasutatakse mõisteid “agent” ja “agentsus” viisil, kus agendid on loomad, s.t subjektid, kellel on agentsus (vt edasiseks aruteluks Tønnessen 2015).

omaseks igale loomorganismile. Sõnastikuprojektist paistab semiootikale ainuomasena agentsuse nõudena silma märgikasutus või semioos. Semiootilises uurimises on iga organismi agentsuse arutamine tihedalt seotud ideega, et elu ja semioosi läved langevad kokku (Sebeok 1986: 15; 2001: 3). Organismid kasutavad märke oma keskkonnast teabe kogumiseks ning liigisiseseks ja liikide vaheliseks kommunikatsiooniks (vt ka Sebeok 2001). Semioos või märgiprotsess ei ole pelgalt osa loomade tegevusest, vaid selle alus – see toetab kõiki teisi agentsuse ilminguid.

Loomade semiootilise aktiivsusega tegelev semiootikaharu on zoosemiootika, mis asub etoloogia ja semiootika kohtumispunktis (Sebeok 1968). Kuna zoosemiootikas nähakse kõiki loomi kommunikatsiooni- ja tõlgendamisvõimelistena, leides, et nad on suhetesse põimunud olendid, peetakse loomade agentsuse olemasolu iseenesestmõistetavaks. Loomad on agendid: “Loomi koheldakse aktiivsete osalejatena semioosis, see tähendab märkide tõlgendajatena ning taju-mõjutsüklite kaudu teiste loomade ja keskkonnaga seotuna” (Maran jt 2016: 10). Sellest tsitaadist võime järeldada ka seda, et kui tegemist on loomadega, on mõiste “agent” sünonüüm mõistega “subjekt”. Loomadest kui subjektidest rääkisid juba Heini Hediger (1950) ja Thomas A. Sebeok (1972, 1990), luues seoseid Jakob von Uexkülli töödega. Uexküll, sarnaselt Hedigerile ja Sebeokile, lükkas tagasi mehhanistlikud lähenemisviisid loomadele, pooldades ideed, et nende bioloogilist ehitust ja toimimist tuleks vaadelda kui vahendeid ja viise maailmaga suhestumisel (Uexküll 1992 [1934]: 324). Uexkülli jaoks olid “loom” ja “subjekt” sünonüümid – seda, kes tajub ja tegutseb, ei saa tõlgendada objektina, ning loomad tajuvad ja tegutsevad (Uexküll 1992 [1934]: 319–320). Uexkülli uurimistöö fookuses olid loomade subjektiivsed reaalsused (vt nt Uexküll 1982; 1992 [1934]).

Seega võime väita, et zoosemiootika jaoks pole küsimus selles, kas loomadel on agentsus, vaid selles, kuidas *sellele ligi pääseda*. Oluliseks muutuvad küsimused nagu mis, miks ja kuidas on looma jaoks midagi tähenduslik? Kuidas kirjeldada looma tähendustamis- ja kommunikatsiooniprotsesse looma seisukohast? Need on vaid mõned küsimused, mis muutuvad kirjeldavas ja rakenduslikus zoosemiootikas olulisteks. Loomade agentsuse aktsepteerimine on üks asi, kuid teise looma vaatenurgale või subjektiivsele hoiakule juurdepääs pole

sugugi lihtne ülesanne. Õnneks on zoosemiootika (ehkki ta kasutab kindlasti erinevate nähtuste analüüsimiseks semiootilist metoodikat) interdistsiplinaarne teadus, mis hõlmab loodusteadusi, nagu etoloogia, zooloogia, võrdlev psühholoogia jne, lubades nendest valdkondadest saadud teadmiste kaasamist. Mitmed zoosemiootika autorid (nt Uexküll 1992 [1934], 1982; Martinelli 2010; Maran jt 2016; Mäekivi 2018) on rõhutanud loomade füsioloogia, käitumise, ökoloogiliste suhete jms arvestamise tähtsust zoosemiootilistes uurimustes, et välja selgitada võimalusi, kuidas pääseda ligi loomade agentsusele, lähenedes nende eemilisele perspektiivile. Vaatleme mõningaid zoosemiootika põhikontseptsioone, et antud teemat edasi arendada.

1.1 Omailm

Üks keskseid mõisteid loomade uurimisel zoosemiootikas on “omailm”. Omailma teooria lõi Jakob von Uexküll, et kirjeldada subjektiivset reaalsust või maailma, mida subjekt, s.t loom, tajub: “iga subjekt elab maailmas, mis koosneb ainult subjektiivsetest reaalsustest” (Uexküll 1992 [1934]: 383). Kuigi me ei saa omailma teooriat rakendades otsest juurdepääsu looma subjektiivsele seisundile, on see siiski vahend, mis võimaldab meil anda üpris täpseid hinnanguid – arvestades ka looma füüsilist ülesehitust (samas, 338–339). Sarnast mõtet kordab ka Martinelli, kes arutleb eemilise perspektiivi saavutamise üle (selle asemel, et leppida ainult teadlase eetilise perspektiiviga) ning võtab kindla seisukoha vaimu/keha dualismi aktsepteerimise vastu:

meil on vihjeid selle kohta, kuidas me võime eemiliselt uurida mitteinimestest liike. Alustuseks võime teaduslikult uurida loomade tajuelundeid, tajuilma, mitte ainult mõjuilma. Teisisõnu, viis, kuidas organism keskkonnaga suhestub, tuleneb suuresti sellest, kuidas ta seda tajub. (Martinelli 2010: 84)

Mõtet, et saame heita pilgu loomade subjektiivsesse maailmadesse, on võimalik edasi arendada omailmade kaardistamisega, “kus teadmisi looma tajuelunditest, ehitusplaanist, eluviisidest ja ökoloogias võetakse arvesse hüpoteeside esitamisel looma omailma struktuuri ja sisu kohta” (Maran jt 2016: 31). Selline lähenemisviis, kus

me kasutame loodusteaduste teadmisi, võimaldab meil kaardistada või modelleerida vaadeldavate loomade subjektiivset tegelikkust. Võime öelda, et mõned loomade omailmu mõjutavad tegurid on looma liigiline kuuluvus (nt kommunikatsioonikanalid, märkide repertuaar), kultuuritraditsioonid, vanus, sugu, isiklikud seadumused ja looma füsioloogiline seisund (nt tervis). Kõik need aspektid võivad anda asjakohast teavet, kui süveneme looma omailma.

1.2 Funktsiooniring

Looma omailm on subjekti kõigi funktsiooniringide summa², seega pakub funktsiooniring looma agentsuse zoosemiootilise analüüsi aluse. Funktsiooniring, nagu seda kirjeldas Uexküll (1992 [1934]: 320–326; 1982: 31–33), kujutab subjekti ja objekti vahelist interaktsiooni ning seda võib pidada semioosi mudeliks (Krampen 1997). Loom suhestub objektiga taju- ja mõjuelundite kaudu. Kuigi subjekt ja objekt “moodustavad süstemaatilise terviku” (Uexküll 1992 [1934]): 324), ei ole nendevaheline side mehaaniline. Funktsiooniring võimaldab meil kirjeldada taju ja tegevuse vahelist dünaamilist suhet, sest see näitab selgelt, et loom ei ole passiivne vastuvõtja, kes jälgib oma ümbrust, vaid tegutseja omailmas.³ Kuigi Uexküll arutles tõsiasi üle, et mõnedel loomadel on omailmad keerulisemad kui teistel, tõi ta välja neli funktsiooniringi, mis kuuluvad iga subjekti omailma: toit, vaenlane, keskkond ja partner (samas, 145). Kahte neist funktsiooniringidest arutame edasi oma juhtumiuuringus.

1.3 Tähenduskandja

Tähenduskandja on objekt, millega loom läbi funktsiooniringi suhestub. See tähendab, et kõik looma omailmas olevad objektid valitakse ja tõlgendatakse teatud eesmärgil. Loomad *ei astu* suhetesse neutraalsete objektidega, vaid muudavad need kohe tähenduskand-

---

² Funktsiooniringi ülevaade annab ka mõista, et taimedel ei ole taju- ja mõjuelundeid, nad “ei ole võimelised omailma ehitama ega juhtima” (Uexküll 1982: 33).

³ Vt Uexküll 1982: 32 või 1992 [1934]: 324, kus on joonisena esindatud funktsiooniringi mudel.

jateks (Uexküll 1982: 26–27). Nii võib ühel ja samal objektil olla mitu erinevat tähendust (nt toit, peavari) ja sama tähenduse saab omistada erinevatele objektidele (nt mänguobjekt). Uexküll nentis, et looma jaoks võib tähenduskandjate hulk tema eluea ajal suureneada, sest uued kogemused nõuavad kohanemist. Nii tekivad uued tähendus-kandjad (Uexküll 1992 [1934]: 359). Muutused, mis võivad aset leida looma omailmas uute tähenduskandjate lisandumisel, olemasolevate tähendussuhete muutudes ja uute funktsiooniringide moodustumisel, on meie naaritsa juhtumiuuringus ülioluline.

2. Juhtumiuuringu metoodika

Kasutame omailma analüüsi, et tuua esile muutused, mis toimuvad euroopa naaritsa (*Mustela lutreola*) funktsiooniringides, kui loomad viiakse *ex situ* keskkonnast *in situ* keskkonda. Lähtume omailma ülemineku mõistest (Tønnessen 2009), et selgitada, kuidas taasasustamisel muutuvad naaritsatele olulised tähendusseosed toidu ja vaenlase funktsiooniringides. Üks oluline aspekt, mida siinkohal arvestada, on see, et meie arutelu naaritsa agentsuse üle ei põhine konkreetse looma elutsükli, vaid on üldistus taasasustatud naaritsate kohta. Sellegipoolest, see esimene samm annab väärtusliku sisendi zoosemiootikale loomade agentsusega tegelemiseks empiirilistes uurimustes.

Meie materjal on peamiselt teaduskirjandus, mis käsitleb euroopa naaritsa taasasustamist, kuid kasutame ka intervjuusid, mis on tehtud Hiiumaa huvigruppidega. Kuigi 95 hiidlasega tehtud poolstruktureeritud intervjuude eesmärk oli välja selgitada nende suhtumine naaritsatesse ja nende taasasustamisesse, pakkusid intervjuueeritavad huvitavat teavet, mida saab kasutada meie väidete toetamiseks (valimi valiku üksikasjalikku metoodikat, intervjuuküsimusi, huvirühmi jm on käsitlenud Mäekivi jt 2021: 15–20, 45–47). Mõned intervjuud on eriti asjakohased, sest need tehti inimestega, kes hoolitsesid naaritsate eest taasasustamise ajal (nt laenasid oma maad aedikute ehitamiseks ja toitsid naaritsaid). Need annavad olulist teavet naaritsa käitumise kohta, mida nad märkasid. Kohalike inimeste (ökoloogilisi) teadmisi kasutatakse liigikaitses enamasti koos või võrdluses teaduslike andmetega (vt nt Gilchrist jt 2005; Ulicsni jt

2020) või vahel ka primaarse teabeallikana (vt nt Anadón jt 2008). Kuigi mõned teadlased on need kogemustel põhinevad teadmised tagasi lükanud, väites, et need on anekdootlikud, on kohalikelt saadud teave ligipääsmatutes ja kaugetes piirkondades oma väärtust tõestanud (Brook ja McLachlan 2008). Antud juhtumiuuringus toetavad teaduskirjandus ja kohalike teadmine üksteist.

3. Euroopa naarits *in situ* ja *ex situ*

Euroopa naarits on Rahvusvahelise Looduskaitseliidu punases raamatus märgitud kui kriitiliselt ohustatud.⁴ Naaritsad surid Eesti looduses välja 1996. aastal, kuid tehistingimustes said nad järglasi juba 1986. aastal (Maran jt 2017). Kaasaegseid pingutusi selle liigi kaitsmiseks Eestis veab Tallinna Loomaaia liigikaitselabor, kus naaritsaid aretatakse ja seejärel taasasustakse nad Hiiumaale (Maran jt 2009: 1686). Naaritsad on üksikelulised (välja arvatud paaritusperioodil ja järglaste kasvatamisel), väikesed, sihvakad ja poolveelised loomad, kes elavad jõgede ja ojade kallastel (Maran jt 2009; Haage jt 2017). Nad ei liigu jõest kaugemale kui paarsada meetrit (v.a isased paaritusperioodil) (Maran, Põdra 2009: 6), kuid jõe ääres võib emaste kodupiirkond ulatuda kuni 3,6 km ja isaste kuni 17 km (Garin, Zuberogoitia jt. 2002). Nende eluiga on suhteliselt lühike, jäädes 3–4 aasta vahele (Maran, Põdra 2009: 6). *In situ* naarits toitub peamiselt kaladest, koorikloomadest, kahepaiksetest, aga ka väikestest imetajatest (nt mügridest), lindudest ja putukatest (Maran jt 1998; Maran, Põdra 2009: 6; Sidorovich jt 2010). Kuna nad on aktiivsed enamasti öösel (Garin, Aihartza jt 2002; Ortiz-Jiménez jt 2021), on mõistlik eeldada, et neil on inimestega vähe kokkupuuteid. Naaritsate varjatud elustiili kinnitab asjaolu, et nad on tundlikud inimõju suhtes (nt müra) ning nad on saakloomad röövlindudele ja kiskjatele (nt koerad, rebased) (Ortiz-Jiménez jt 2021). Meie intervjuudest selgus, et vähemalt kaks taasasustatud Euroopa naaritsat hukkusid koerte tõttu (Mäekivi jt 2021: 35).

---

⁴ Vt:

<https://www.iucnredlist.org/search?query=mustela%20lutreola&searchType=species>.

Ülaltoodud teave *in situ* euroopa naaritsate elu kohta muutub asjakohaseks kui seda võrrelda *ex situ* elutingimustega. Tallinna Loomaaias on taastasustamiseks mõeldud naaritsate aedikud 25–50 m², neis on looduslik taimestik, tiigid pindalaga 2–6 m² lisatakse aedikutesse ning naaritsaid toidetakse üks kord päevas (sulatatud) näriliste, kalade, tibude, hakkliha, vitamiinilisandite (Haage jt 2017) ja vahel ka elusate saakloomadega (Maran jt 2017: 376). Lävimine inimestega on viidud miinimumini ja vajadusel õpetatakse naaritsad ujuma (Maran jt 2009: 1687). Söötmine ja treenimine toimub ulukihooldajate tööajal (isiklik suhtlus Tiit Maraniga⁵), seega on naaritsad aktiivsed päevasel ajal. Aedikud on külgedelt ja ülevalt aiaga piiratud (isiklik vaatlus Tallinna loomaaias), seega ei pääse röövlinnud ega kiskjad neile ligi. 77% naaritsatest, keda taastasustati aastatel 2000–2003, hukkusid kiskjate tõttu (Maran jt 2017: 309), sest neil puudusid kiskjate vältimise oskused.

4. Euroopa naaritsa taastasustamine Eestis

Euroopa naaritsa taastasustamine Hiiumaale toimus aastatel 2000–2016.⁶ Sellest ajast alates on Hiiumaal isereguleeruv populatsioon ja pole olnud vajadust tehistingimustes kasvatatud loomi lisaks viia (isiklik suhtlus Tiit Maraniga) – kõik 2019. aastal seire käigus püütud naaritsad olid sündinud *in situ* (vt Mäekivi jt 2021: 7–8). Naaritsa taastasustamisel järgiti kahte meetodit: karmi ja pehmet lahtilaskmist. Karmi lahtilaskmise meetod tähendab *ex situ* kasvanud loomade vabastamist *in situ* elupaigas (s.t jõgede või ojade lähedal, kus on lopsakas taimestik ja saakloomi), kuid neile ei pakuta lisatoitu ega peavarju (Maran jt 2009: 1687; Maran jt 2017: 378). Naaritsate pehme lahtilaskmine Hiiumaale hõlmab jõekallastele aedikute ehitamist (nii, et osa aedikust asub looduslikus vee kogus ja aedikus on looduslik taimestik); tiinete emasloomade transportimist koos pesakastiga *in situ* aedikutesse; loomade (ema ja kohapeal sündinud järglaste) toitmist (sulatatud) näriliste ja hakklihaga; aediku värava avatuna jätmist pesakonna laialimineku ajal, et võimaldada loomadel

---

⁵ Endine liigikaitselabori juhataja ja praegune Tallinna Loomaia direktor.

⁶ Täpsemat ülevaadet ajajoonest pakub Mäekivi jt 2021: 7.

lahkuda omal valikul, kuid jätkates loomade toitmist; pärast lõplikku lahkumist hooldamistegevuste katkestamist (Maran jt 2017: 378–379). Kuna meie intervjuumaterjalid puudutavad naaritsate pehmet lahtilaskmist, lähtume arvestame selle meetodiga, et analüüsida muutusi naaritsate omailmas, kui nende keskkonnas toimuvad suured muutused, s.t kui nad taasasustatakse oma kunagisse elupaika.

5. Omailma tagasipöördumise analüüs

Ülaltoodud euroopa naaritsate elu võrdlemisel *in situ* ja *ex situ* näeme mitmeid erinevusi toidu tähenduskandjates ja naaritsate suhetes inimestega. Meie juhtumiuuring võimaldab kindlaks teha, milliseid uusi tähenduskandjaid nad oma funktsioneerimisesse kaasavad, millised objektid muudavad tähendust, ja seega, millised mõjud on taasasustatud naaritsate agentsusel.

Kuigi oleme juba tutvustanud omailma kui subjektiivse maailma mõistet ja seda, et loomade omailmadesse saavad lisanduda erinevad tähenduskandjaid, ei käsitlenud Uexküll oma analüüsis seda, mis juhtub loomade omailmades, kui keskkonnas toimuvad muutused. Tegelikult oli tal staatiline vaade keskkonnale ja ta leidis, et keskkonna ja looma vahel on harmoonia, kus mõjuelundid sobivad ideaalselt keskkonnaga (Uexküll 1982: 53–57). Siiski, meie juhtumianalüüs näitab selgelt, et loomad ei ühildu oma keskkonnaga ideaalselt. Seega vajame probleemi lahendamiseks kaasaegsemat, kuid siiski uexküllilikku lahendust. Tønnessen (2009) kõneles “omailma üleminekust”, mille ta määratles kui “püsiva, süstemaatilise muutuse olendi elutsükli, mida käsitletakse ontogeneetilisest (individuaalsest), fülogeneetilisest (populatsioonist, liigist) või kultuurilisest perspektiivist, ühest tüüpilisest omailmast teise” (Tønnessen 2009: 49). Omailma üleminek võimaldab meil silmas pidada keskkonna muutumise tähtsust, kui analüüsime selle mõju taasasustatud euroopa naaritsate omailmadele.

Juhtumiuuringuga avastasime omailma ülemineku erijuhtu, mida me nimetame “omailma tagasipöördumiseks”. Me määratleme omailma tagasipöördumist protsessina, kus loom või loomapopulatsioon naaseb omailma eelmisesse olekusse või konfiguratsiooni pärast omailmas toimunud olulisi muutusi (nt nelja peamise funktsioneerimise

osas: kaaslane, toit, vaenlane, keskkond). Omailma tagasipöördumisenä kirjeldame olukorda, kus looma või populatsiooni omailm on muutunud väliste tegurite (nt tehistingimuste, muu inimõju jne) tõttu, mis on põhjustanud looma või populatsiooni omailmas märkimisväärseid muutusi, kuid pärast väliste tegurite muutumist, pöördub looma või populatsiooni omailm tagasi viisil, mis võimaldab omandada muutuste eelsed tähenduskandjad.

Analüüsime toidu ja teatud määral ka vaenlase funktsiooniringe, et selgitada euroopa naaritsa omailma tagasipöördumist. Tahame siinkohal rõhutada, et meie juhtumiuuringus näib naaritsate agentsus olevat taustal olukorras, kus toimub omailma üleminek *in situ* keskkonnast *ex situ* keskkonda, sest välised tegurid piiravad naaritsate valikuid. Nad on pigem passiivsed, sest naaritsatele pakutakse toitu ja inimeste seltskonda, millega nad peavad harjuma. Pehme lahtilaskmisega on naaritsate agentsus aga ilmsem, sest omailma tagasipöördumine toimub loomade endi tehtud valikute kaudu.

5.1 Omailma tagasipöördumine toidu funktsiooniringis

Euroopa naaritsate *in situ* ja *ex situ* toitumise lühikirjelduses näeme tohutuid erinevusi – tehistingimustes on väga vähe elusat saaki, kalu ja vähke; ja pärast pehmet lahtilaskmist pole hakkliha ega vitamiinilisandeid, mis paneb meid kahtlema toiduobjekti ja tähenduskandja vahelise seose tugevuse osas. Toit, mis on üks peamisi funktsiooniringe mis tahes loomal, väärib sellel omapärasel juhul täiendavat uurimist.

Pehme lahtilaskmise korral on näha, et loomadel on üleminekupeerioid, kus neid toidetakse endiselt (sulatatud) näriliste ja hakklihaga, kuid nad võivad aeg-ajalt püüda ka putukaid, kahepaikseid või isegi kalu, kes satuvad nende aedikutesse. Üks intervjuueeritavatest (M, 70, maaomanik), kelle maal oli naaritsa aedik, nõustus, et aedikust läbi voolavas ojas on haugi, jõelutsu ja angerjat (mis on naaritsa eelistatud kalad (vt Maran ja Põdra 2009: 20)). Sama intervjuueeritav tunnistas ka, et tema poeg viis suure osa oma kalasaagist naaritsatele. Kui antud näide toetab seda, et naaritsatele pakutakse rohkem looduslikku toitu, siis on olemas ka vastupidine näide, kus naaritsate pesakond asus pärast aedikust lahkumist elama sadamakaile pitsarestorani kõrval. Omanik (M, 69, restoraniomanik) rääkis meile mitu erinevat lugu:

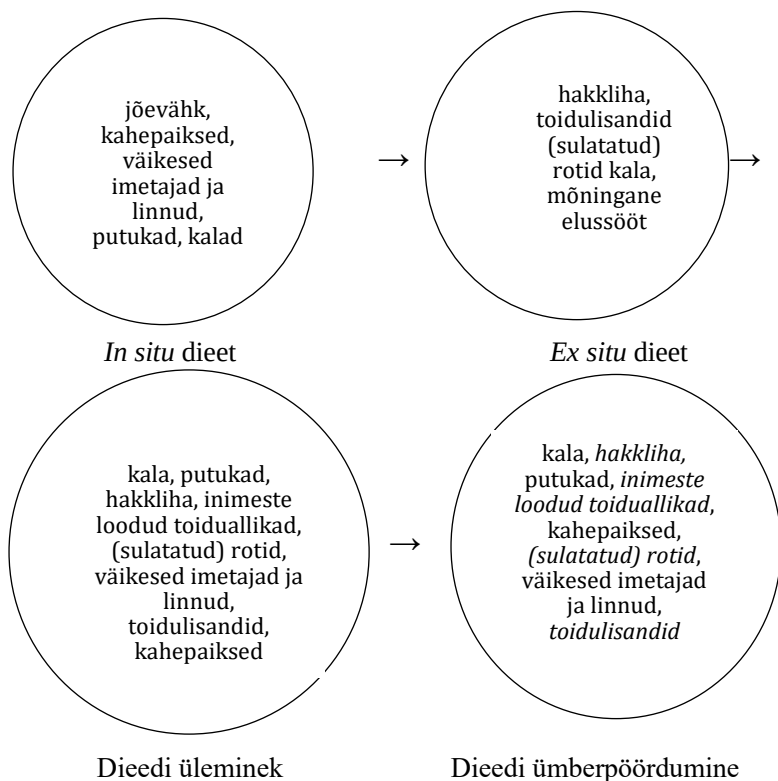
“naarits tahtis jahukotti minema tirida, aga kuna ta hambad on teravad, tungisid need kotti – kogu köök oli jahu täis”; naarits tiris auto kapoti alla ka mõned pitsatükid ja varastas klientide laudadelt toitu. Seda kalduvust inimeste loodud toiduallikaid kasutada kajastavad ka teised intervjueeritavad, nt üks neist (M, 70, maaomanik) meenutab, kuidas naarits ronis ta poja sünnipäeval ta koduõuel lauale, teine (N, 70, pensionär) mäletab, kuidas ta naaritsat grillkanaga söötis. Võib-olla kõige omapärasem lugu on naaritsast, kes jäi viinast purju: “Ehitusmehed tegid talle kord triki, et panid viinapudelist natuke viina maha. Maitses tilgakest ja jooksis kohe pärast seda leiliruumi kopsikust vett jooma” (M, 50, maaomanik, karjakasvataja). Samuti registreeriti mitu juhtumit, kus naaritsad ründasid kanalaid (N, 45, keskkonnaametnik, isiklik suhtlus Tiit Maraniga), mis on naaritsale samuti ebatavaline toiduallikas.

Need lood näitavad, et tehistingimustes sündinud euroopa naaritsate jaoks on väga lai valik objekte, millel on toidu tähenduskandja. Tundub, et nad lülitasid funktsiooniringi võrdlemisi vabalt uusi objekte. Huvitav on siin aga see, et kirjeldatud juhtumid esinesid peamiselt tehistingimustes kasvatatud, mitte nende Hiiumaal sündinud järglastega.⁷ Tegelikult olid nende järglased inimeste suhtes liiga ettevaatlikud, et inimeste loodud ressursse ära kasutada (vt peatüki järgmist osa). Väidet, et tehistingimustes sündinud naaritsad kasutavad taasasustamisel ebatavalisi toiduallikaid, kuid lõpetavad selle mõne aja möödudes, toetab ka asjakohane kirjandus (nt Põdra jt 2013; Maran jt 2017).

Joonisel 1 oleme kokku võtnud euroopa naaritsa toitumise muutuste protsessi, s.t oleme loetlenud omailma ülemineku erinevates faasides toidu tähenduskandjale vastavad objektid.

---

⁷ Mõned emased olid varustatud jälgimisseadmetega, mis muutsid nad hõlpsasti äratuntavaks ning kõik naaritsad, kes jälgimise käigus kinni püütakse, on kiibistatud (N, 55, loomaarst; isiklik suhtlus Tiit Maraniga).

Joonis 1. Omailma tagasipöördumine seoses toidu funktsiooniringiga.

Näeme naaritsapopulatsioonide tüüpilisi toiduobjekte, mida tähistab “*in situ* dieet”. Kui loomad kinni püüti ja tehiskeskkonda viidi (toimus omailma üleminek), asendati dieet täielikult, mis näitab, et tähenduskandja “toit” tähistas täiesti erinevaid objekte. Kuna naaritsad jäid ellu ja paljunesid edukalt, võime eeldada, et seos tähenduskandja ja objekti vahel pole tugev. Kui naaritsad taasasustati (toimus teine omailma üleminek) ja hoiti Hiiumaa aedikutes, lisandusid nende omailmadesse uued tähenduskandjad. Pärast aedikutest lahkumist võisid nad vabalt lisada täiendavaid toiduobjekte ja seega oli sellel üleminekuperioodil toidu funktsiooniringis olevate objektide mitmekesisus suurim. Huvitav on see, et pärast ülemineku-

perioodi näeme, et naaritsad välistasid teatud objektid toiduna (nt inimeste loodud ressursid ja *ex situ* keskkonnas harjumuspärase toidu; joonisel märgitud kaldkirjas) ning seos tähenduskandja ja objekti vahel muutus antud funktsiooniringis sarnaseks (või isegi samaseks) sellega, mis oli eelnevalt *in situ* keskkonnas. Antud juhul on omailma tagasipöördumine ilmne. Me näeme tähenduskandja ja toidu funktsiooniringi objektide osas, et pärast üleminekuperioodi omandavad naaritsad oma omailmas sobiva suhte, et toime tulla oma looduslikus elupaigas. Oluline on rõhutada naaritsa aktiivsust omailma tagasipöördumises – kuigi inimeste loodud ressursid olid neile kättesaadavad (jätkuva söötmise, kanalate rüüstamiste, inimasustustesse liikumise teel), tõlgendasid nad keskkonda ja valisid teisi toiduressursse, mis sobivad paremini nende elupaigaga.⁸

5.2 Omailma tagasipöördumine vaenlase funktsiooniringis – inimese tähendus

Vaenlane võib euroopa naaritsa omailmas võtta mitmesuguse kuju. Vaenlased võivad olla kiskjad, keda mainisime *in situ* keskkonna tingimusi tutvustades; nad võivad olla liigid, kes konkureerivad euroopa naaritsaga toiduvarude ja elupaiga pärast (eriti mink (*Neogale vison*) (Sidorovich jt 2010; Maran jt 2017); või nad võivad olla inimesed. Igal juhul on naaritsa jaoks “vaenlane” seotud negatiivsete afektiivsete seisunditega.

Me vaatleme, kuidas inimese tähendus muutub naaritsa omailma üleminekute ajal. Esiteks on inimese tähendus tihedalt seotud toidu funktsiooniringiga. Teiseks leiame, et suhetel inimestega on suur mõju loomade taasisustamisel, kelle omailmad inimese omailmaga osaliselt kattuvad (vt nt Lestel 2014), sest avanevad võimalused liikidevaheliseks kommunikatsiooniks.

Heini Hediger väitis, et inimene on peaaegu kõigi *in situ* elavate liikide vaenlane ja seda väljendab põgenemisreaktsioon, mis on sarnane sellele, kui läheneb ükskõik milline vaenlane (Hediger 1950: 19). Tõime lühidalt välja, et *in situ* naaritsad on tundlikud

---

⁸Võime väita, et taasisustatud naaritsa jaoks on “looduslikud” toiduressursid hõlpsamini kättesaadavad ja see on nende valiku põhjus, kuid meie rõhuasetuses on pigem agentsusel kui agentsuse rakendamise põhjustel.

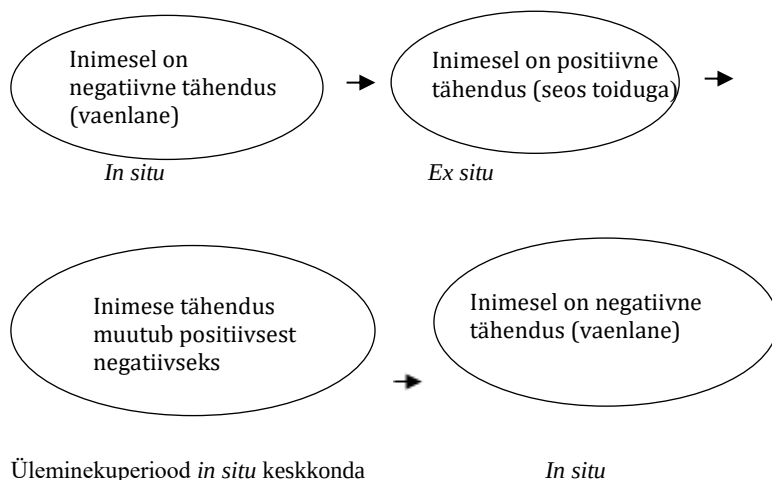
inimtegevuse suhtes ega kipu seega inimeste elupaikade lähedale, kuid paljud näited seoses toidu funktsiooniringi muutustega tõestasid vastupidist. Intervjuudest võib tuua veelgi näiteid. Näiteks kirjeldas üks intervjuueeritavatest (M, 70, maaomanik), kes hoolitses naaritsate eest nende *in situ* aedikus: “Nad kuulsid juba kaugelt, kui tulime. Ema ootas võre ääres, kuni hiiri üle aia loopisime”. Teine intervjuueeritav (M, 45, loodusfotograaf) väitis: “Kindlasti ei olnud inimene talle võõras, muidu ei tule ta võtma meetri kauguselt ämbrist lesta”; ja (M, 69, restoraniomanik): “Ta oli liiga harjunud inimestega. Kui suvel olid külalised, siis ta läks laua peale. [...] Ta oli harjunud, et inimesed annavad toitu”. Intervjuueeritava arusaam sellest, et toit seostub naaritsal inimestega, on oluline, sest esile tõuseb selge seos nende konkreetsete naaritsate tehistingimustes kasvatamisega. Loomaaia ja ka *in situ* aedikutes söödeti neid inimeste poolt, seega on loogiline, et nad seostavad inimesi toiduga ja inimesed omandavad seeläbi positiivse tähenduse.

On mõningaid viiteid, et see positiivne seos oli ainult emastel, kes toodi loomaaiaast Hiiu- ja Saaremaa saartele, samas kui nende saarel sündinud järglastel positiivset soost inimestega ei olnud. Näiteks: (M, 69, restoraniomanik) “majja tuli ainult ema, pojad jäid eemale. Kui ma tahtsin neile läheneda, peitsid nad end ära [...]. Ema oli teistsugune kui pojad”; (N, 33, loomakasvataja) “Pärast seda, kui see aedik tühi, ei olegi neid näinud”. Seega võime öelda, et järglased, kellel on inimestega palju vähem kokkupuuteid, on inimeste suhtes ettevaatlikud ning näitavad varjumis- ja põgenemisreaktsioone. Seda toetavad samuti intervjuud: (M, 52, keskkonnaametnik) “looduses sündinud loom saab pigem negatiivse kogemuse ja ta ei lähe enam teist korda lõksu”; (N, 45, keskkonnaametnik) “looduses sündinud naaritsaid on palju raskem püüda kui loomaaiaas kasvatatud”; ja (M, 45, loodusfotograaf) “on väga vähe ojasid, mille kaldal ma naaritsate jalajälgi ei näe [...]. Enam ei ole nad üldse inimesega kaaslejad”. Viimane tsitaat viitab sellele, et kuigi naaritsaid on saarel palju⁹, jäävad nad inimestele nähtamatuteks. Oli vaid paar intervjuueeritavat, kellel oli viimastel aastatel õnnestunud naaritsat märgata, ja selle aja jooksul pole registreeritud ühtegi juhtumit, kus naaritsat oleks

⁹ Ligikaudu 190–210 looma sügisel vastavalt 2019. aasta seiretulemustele (isiklik suhtlus Tiit Maraniga).

märgatud inimasustustes (isiklik suhtlus Tiit Maraniga).

Oleme joonisel 2 selgitanud inimese tähendust euroopa naaritsa omailmas omailma ülemineku erinevates faasides.

Joonis 2. Omailma tagasipöördumine seoses inimesega

Kui toidu puhul arutasime selle tähenduskandja all muutunud objekte, siis inimesega ei muutu objekt ise, vaid sellele objektile omistatud tähendust (s.t millisesse funktsiooniringi see objekt kuulub) naaritsa omailmas. Me väitsime, et on loomulik, et inimesel on negatiivne tähendus pea igale *in situ* elavale loomale, ning näitasime ka, et *ex situ* on inimesel tugev seos toiduga ja seega omandab inimene positiivse tähenduse. Lisaks nägime, et aja möödudes (võib-olla juba saarel sündinud naaritsate esimese põlvkonnaga) kaotab inimene positiivse tähenduse ja saab tagasi negatiivse tähenduse, muutudes taas vaenlase funktsiooniringi osaks. Seega, naaritsa omailmas on toimunud tagasipöördumine, sest inimese tähendus on sarnane või samane sellele, mis eksisteeris eelnevalt *in situ* keskkonnas. See on sobiv omailma üleminek, et naarits saaks elada oma loomulikus

elupaigas.¹⁰ Inimese suhtes on kaks peamist omailma üleminekut. Kuigi meil on teavet ülemineku kohta, mis toimub *in situ* keskkonnast *ex situ* keskkonda, mille puhul saame jälgida inimese tähenduse muutumist positiivsest negatiivseks, võime eeldada, et *in situ* keskkonnast *ex situ* keskkonda ülemineku korral on muutus vastupidises suunas. Sarnaselt omailma tagasipöördumisele toidu funktsiooniringis, näeme, et omailma tagasipöördumisel inimese tähenduse suhtes on samuti naaritsa agentsusel keskne roll. Kui tehistingimustes on inimeste ja naaritsate suhe paratamatu, siis *in situ* on naaritsa tegevus see, mis määrab nende kokkupuuted inimestega.

Kokkuvõte

Selles artiklis väitsime, et zoosemiootika ei sea kahtluse alla loomade agentsust, vaid otsib võimalusi agentsusele juurde pääsemiseks, uurides loomade jaoks olulisi tähendussuhteid. Harilikult kõneldakse loomade agentsusest indiviidi tasandil ja ka naaritsate puhul on võimalik teha sarnaseid uuringuid indiviidi tasandil (kasutades jälgimiseadmeid ja tehes loomade isiksuseuuringud enne taasasustamist). Siiski keskendusime oma juhtumiuuringuga euroopa naaritsa konkreetse loomapopulatsiooni tasandile. Näitasime, et omailma analüüsi abil ja rakendades funktsiooniringi, tähenduskandja ja omailma ülemineku mõisteid on võimalik selgitada muutusi, mis toimuvad loomade elus tänu nende agentsusele, kui nende keskkonnas toimuvad suured muutused. Avastasime, et euroopa naaritsa puhul avaldub agentsus peamiselt valikutes, mida loomad teevad muutunud keskkonnas seoses toiduga ja inimestega. See tähendab, et funktsiooniringid kujunevad ümber viisil, mida võib kirjeldada kui omailma tagasipöördumist, s.t mõned peamised funktsiooniringid, mis on tehistingimustes tugevalt muutunud, omandavad tänu naaritsate enda tegevusele ühised omadused *in situ* populatsioonide funktsiooniringidega. Analüüsis jälgisime neid loomi, kes taasoman-

---

¹⁰ Tee leidmine inimasustusse lõppes meie intervjuude kohaselt naaritsale saatuslikult vähemalt kahel korral. Mõlemal juhul tõlgendati naaritsa julgust marutõvena (N, 45, keskkonnaametnik; N, 33, loomakasvataja; N, 55, veterinaar).

davad märgisuhteid keskkonna ja teiste elusolenditega, kes on sarnased nende metsikute liigikaaslastega võrreldes nende *ex situ* liigikaaslastega. Näeme, et naaritsate agentsus (populatsioonitasandil) sõltub tugevalt keskkonnast, kus nad elavad, ja me saame sellele teatud määral juurdepääsu, kui vaatleme, kuidas nad oma keskkonnaga suhestuvad. Kuigi meie analüüs puudutas kahte neljast peamisest funktsiooniringist, on sarnane uurimine võimalik ka “keskkonna” ja “partneri” puhul ning see oleks kindlasti soovitatav uurimus, et saada põhjalikum arusaam taasasustatud euroopa naaritsate omailmadest.

Zoosemiootika hõlmab väärtuslikke vahendeid, et pääseda ligi loomade agentsusele, eriti empiirilistes uuringutes ja koos loodusteadustest (ja meie puhul ka kohalike teadmistega) saadud teabe kohta loomade käitumise kohta. Seega teeme ettepaneku kaasata zoosemiootiline analüüs kõikidesse uuringutesse, mis uurivad looma–keskkonna suhteid, eriti praegusel kiiresti muutuva keskkonna ajastul, et mõista, kuidas loomad tõlgendavad oma keskkonda ja mis on nende jaoks tähenduslik.

Tänuõnad

Seda uuringut toetas PRG314 “Semiootiline sobivus kui biokultuurilise diversiteedi mehhanism: ebastabiilsus ja kestlikkus uutes keskkondades”. Eriline tänu kuulub Riin Magnusele ja Maie Kiiselile, kellega koos intervjuusid tegime, intervjuueeritavatele väärtusliku teadmise pakkumise eest ja naaritsatele.

Kirjandus

- Anadón, José; Giménez, Andrés; Ballestar, Rubén; Pérez, Irene 2008. Evaluation of local ecological knowledge as a method for collecting extensive data on animal abundance. *Conservation Biology* 23(3): 617–625.
- Brook, Ryan; McLachlan, Stéphane 2008. Trends and prospects for local knowledge in ecological and conservation research and monitoring. *Biodiversity Conservation* 17: 3501–3512.
- Garin, Inazio; Aihartza, Joxerra; Zuberogoitia, Iñigo; Zabala, Jabi 2002. Activity pattern of European mink (*Mustela lutreola*) in Southwestern Europe. *Zeitschrift für Jagdwissenschaft* 48: 102–106.

- Garin, Inazio; Zuberogoitia, Iñigo; Zabala, Jabi; Clevenger, Anthony; Rallo, Ana 2002. Home ranges of European mink *Mustela lutreola* in southwestern Europe. *Acta Theriologica* 47(1): 55–62.
- Gilchrist, Grant; Mallory, Mark; Merkel, Flemming 2005. Can local ecological knowledge contribute to wildlife management? Case studies of migratory birds. *Ecology and Society* 10(1): 20.
<http://www.ecologyandsociety.org/vol10/iss1/art20/>. Külastatud: 03.09.2021.
- Haage, Marianne; Maran, Tiit; Bergvall, Ulrika; Elmhagen, Bodil; Angerbjörn, Andres 2017. The influence of spatiotemporal conditions and personality on survival in reintroductions – evolutionary implications. *Oecologia* 183: 45–56.
- Hediger, Heini 1950. *Wild Animals in Captivity: An Outline of the Biology of Zoological Gardens*. New York: Dover Publisher.
- Krampen, Martin 1997. Models of semiosis. – Posner, Roland; Robering, Klaus; Sebeok, Thomas A. (eds.). *Semiotik: Ein Handbuch zu den zeichentheoretischen Grundlagen von Natur und Kultur / Semiotics: A Handbook on the Sign-Theoretic Foundations of Nature and Culture*, vol. 1. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 247–287.
- Lestel, Dominique 2014. Hybrid communities. *Angelaki – Journal of the Theoretical Humanities* 19(3): 61–73.
- MacFarland, Sarah; Hediger, Ryan (eds.) 2009. *Animals and Agency: An Interdisciplinary Exploration*. Leiden, Boston: Brill.
- Mäekivi, Nelly 2018. *The Zoological Garden as a Hybrid Environment – A (Zoo)semiotic Analysis*. Tartu: University of Tartu Press.
- Mäekivi, Nelly; Kiisel, Maie; Magnus, Riin 2021. *Euroopa naaritsa taasasustamise õppetunnid*. https://www.flfi.ut.ee/sites/default/files/raport_-_euroopa_naaritsa_taaasusumise_oppetunnid_loplik.pdf. Külastatud: 03.09.2021.
- Maran, Tiit; Kruuk, Hans; Macdonald, David; Põlma, Merje 1998. Diet of two species of mink in Estonia: Displacement of *Mustela lutreola* by *M. vison*. *Communications from the Mammal Society* 76: 218–222.
- Maran, Tiit; Põdra, Madis 2009. *Euroopa naaritsa Mustela lutreola tegevuskava (2010–2014)*
https://www.envir.ee/sites/default/files/elfinder/article_files/euroopanaarits_k_ava_uus.pdf. Külastatud: 24.04.2021.
- Maran, Tiit; Põdra, Madis; Põlma, Merje; Macdonald, David 2009. The survival of captive-born animals in restoration programmes — Case study of the endangered European mink *Mustela lutreola*. *Biological Conservation* 142: 1685–1692.
- Maran, Timo; Tønnessen, Morten; Magnus, Riin; Mäekivi, Nelly; Rattasepp, Silver; Tüür, Kadri 2016. Introducing zoosemiotics: Philosophy and historical background. – Maran, Timo; Tønnessen, Morten; Rattasepp, Silver (eds.). *Animal Umwelten in a Changing World. Zoosemiotic Perspectives*. Tartu: Tartu University Press, 10–28.

- Maran, Tiit; Põdra, Madis; Harrington, Lauren; Macdonald, David 2017. European mink: restoration attempts for a species on the brink of extinction. – Macdonald, David; Newman, Chris; Harrington, Lauren (eds.). *Biology and Conservation of Musteloids*. Oxford Scholarship Online, 370–388.
- Martinelli, Dario 2010. *A Critical Companion to Zoosemiotics: People, Paths, Ideas*. (Biosemiotics 5). Berlin, New York: Springer.
- Ortiz-Jiménez, Lorena; Iglesias-Merchan, Carlos; Barja, Isabel 2021. Behavioral responses of the European mink in the face of different threats: conspecific competitors, predators, and anthropic disturbances. *Scientific Reports* 11(8266): 1–13.
- Põdra, Madis; Maran, Tiit; Sidorovich, Vadim; Johnson, Paul; Macdonald, David 2013. Restoration programmes and the development of a natural diet: a case study of captive-bred European mink. *European Journal of Wildlife Research* 59: 93–104.
- Rees, Amanda 2017. Animal agents? Historiography, theory and the history of science in the Anthropocene. *British Journal for the History of Science* 2: 1–10.
- Sebeok, Thomas A. 1968. Zoosemiotics. *American Speech* 43(2): 142–144.
- 1972. *Perspectives in Zoosemiotics*. Hauge, Paris: Mouton.
- 1986. *I Think I Am a Verb: More Contributions to the Doctrine of Signs*. Indiana: Springer Science.
- 1990. Communication in animals and men. – Sebeok, Thomas A. (ed.). *Essays in Zoosemiotics*. Toronto: Toronto Semiotic Circle, 15–36.
- 2001. *Signs: An Introduction to Semiotics. 2nd Edition*. Toronto, Buffalo, London: Toronto University Press.
- Sidorovich, Vadim; Polozov, Alexey; Zalewski, Andrzej 2010. Food niche variation of European and American mink during the American mink invasion in north-eastern Belarus. *Biological Invasions* 12: 2207–2217.
- Tønnessen, Morten 2009. Umwelt transitions: Uexküll and environmental change. *Biosemiotics* 2: 47–64.
- 2015. The biosemiotic glossary project: Agent, agency. *Biosemiotics* 8: 125–143.
- Uexküll, Jakob von 1982. The theory of meaning. *Semiotica* 42(1): 25–82.
- 1992 [1934]. A stroll through the worlds of animals and men: A picture book of invisible worlds. *Semiotica* 89(4): 319–391.
- Ulicsni, Viktor; Babal, Daniel; Juhasz, Erika; Molnar, Zsolt; Biró, Marianna 2020. Local knowledge about a newly reintroduced, rapidly spreading species (Eurasian beaver) and perception of its impact on ecosystem services. *PLoS ONE* 15(5), e0233506. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0233506>. Külastatud: 03.09.2021.

Helimaastike roll ja tähendus Tartu puhkekohtades¹

Keily Tammaru, Leonora Palu, Oskar Harding, Timo Maran

Helikeskkonnad on linnaruumi kvalitatiivseks kirjeldamiseks väärtuslik materjal. Iga linn peidab endas mitteformaalseid puhkekohti, kus inimesed eelistavad peatuda, kuid neid ei pruugi määrata mitte visuaalne või kultuuriline kontekst, vaid hoopis helimaastik.

Uurisime inimeste lemmikpuhkepaikade helimaastikke Tartu linnas. Küsitluse teel selgitasime välja seitse populaarsemat puhke- või peatumispaika ja märkisime 10 minuti vältel üles kõik igas paigas kuuldud helid ja ka olulisemad visuaalsed või kultuuridominandid. Lähtusime Mats Widgreni tüpoloogiast: vorm, protsessid, funktsioon, kontekst.

Helimaastikes eristusid looduse dominandiga paigad ja inimese või sotsiaalse dominandiga paigad. Küsitlusele vastanud ootavad puhkepaigast sageli vaikust ning autovabadust, kuid meie vaatluste tulemusena on kõikides paikades helisid, sealhulgas automüra. Teisalt väärtustatakse puhkekohtades ka aktiivseid tegevusi (jooksmine), sotsialiseerumine või teiste inimeste vaatlemine. Olulisele kohale on seatud autokommunikatsioon ja eneserefleksioon. Inimeste eelistused puhkekeskkonnale linnas on väga erinevad ning vastavalt peaks ka mikrokeskkondade valik linnas olema mitmekesine ja eripalgeline. Selgus ka, et helikeskkondi tasub eelistatult analüüsida suhetes visuaalse keskkonna tunnustega.

Märksõnad: helimaastikud, puhkepaigad, Tartu, linnasemiootika, ökosemiootika, ökoväli, Mats Widgren, Juri Lotman.

Käesolev uurimus kirjeldab Tartu linnakeskkonda helimärkide kaudu, pöörates eeskätt tähelepanu puhkekohtadele linnaruumis. Uurimus püüab vastata küsimustele, milliseid paiku Tartu linnaruumis valitakse lõõgastumiseks, kuidas need paigad jagunevad ja millised tunnused neid paiku iseloomustavad. Mitteformaalsete puhkekoh-

---

¹ Käesolev uurimus valmis Tartu Ülikooli semiootika osakonna magistrikursuse “Keskkonna semiootiline analüüs” 2020. aasta sügise rühmatööna ja seda toetas PRG314 “Semiootiline sobivus kui biokultuurilise diversiteedi mehhanism: ebastabiilsus ja kestlikkus uutes keskkondades”.

tade kaardistamine võimaldab paremini aru saada, kuidas inimesed linnakeskkonnale tähendusi omistavad ning seda väärtustavad.

Linna- ja maastiku-uuringutes on tavapärasem keskendumine visuaalsele tajule. Meie kultuuriruumis kalduvad inimesed juhinduma visuaalsetest tajumärkidest, kuid ka teistel meeltel võib olla oodatust suurem osakaal tundmustele ja valikutele (Hutmacher 2019). Järgnevas uurimuses võetakse vaatluse alla helikeskkonnad, kuna müra ja vaikuse vastandus on helitaju osas enam esiplaanil kui visuaalse taju puhul. Auditiiitse taju puhul on müra teema paremini kirjeldatav, seega avaldub helimaastike kaudu hea võimalus kirjeldada linnakeskkonna semiootilist kvaliteeti (Posner 2000). Semiootilise müra – helimüra, aistingute kakofoonia, ambivalentne tõlgenduskood – esinemist võib näha väheväärtusliku keskkonna tunnusena. Helikeskkonnad linnas on ühtaegu nii inimeste aktiivsuse ja tegevuse tulemus kui samal ajal kontekst, milles inimesed elavad. Seega võib helipilte vaadelda kui indekseid (täpsemalt sümptomeid) keskkonna semiootilise kvaliteedi kohta.

Erinevate formaalsete (pargid, mänguväljakud, väljakud) ja mitte-formaalsete (tänavanurgad, kaldapealsed, jäätmaad) puhkekohtade esinemine on linnakeskkonna kvaliteedi seisukohalt oluline. Puhkekohad aitavad vähendada inimeste negatiivset stressi ja väsimust ning taastada igapäevaseks tegevuseks vajalikku kognitiivset võimekust. Puhkekohtadena toimivaid hästi avatud keskkonnad, mis pakuvad erinevaid positiivseid aistinguid, või kõrge sisemise esteetikaga keskkonnad (San Juan jt. 2017). Puhkekohtades on inimesed ümbritsevast keskkonnast enam teadlikud ja seeläbi on puhkekohad ka olulised paigad inimeste suhestumisel linnaga ning linnakogemuse kujunemisel.

Teoreetiliselt lähtub käesolev uurimus ökosemiootikast. Puhkekohtade kaardistamisel linnas saab võtta aluseks Almo Farina ökovälja ja käsitluse (Farina, Belgrano 2006; Farina jt 2005), mis põhineb Jakob von Uexkülli omailmateoorial. Selle kohaselt on puhkekoha valik kombinatsioon inimese enda kogemustest ja vajadustest ning teisalt ka keskkonna omadustest ja tunnustest. See tähendab, et inimesed valivad puhkekoha ühtaegu nii oma omailmast kui ka füüsilise keskkonna võimalustest lähtuvalt. Farahani ja Maller (2018: 9) täpsustavad, et keskkonna omadused ja inimese individuaalne taust kombineeruvad ja leiavad väljundi nii keskkonna eelistustes kui tajus.

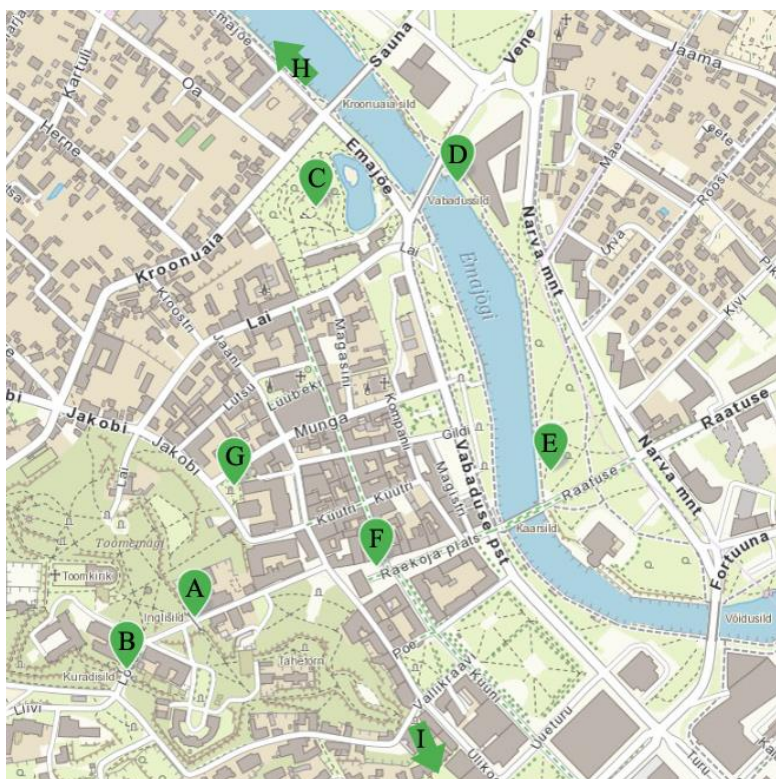
Samuti kasutatakse käesolevas uurimuses helimaastike struktureerimiseks maastikugeograafi Mats Widgreni (2004) tüpoloogiat ning Juri Lotmani sotsio-kommunikatiivsete funktsioonide tüpoloogiat, aga ka Berni Krause helitüüpide jaotust.

1. Tartu linn ja vaatluspaikade üldiseloomustus

Tartu on nooruslik, kompaktne, intelligentse hõnguga, mitmete rohealadega linn, kus elab püsivalt ligikaudu 100 000 elanikku. Eesti vanim ja suurim ülikool, Tartu ülikool, teeb linnast hariduskeskuse ja tudengilinna. Nooruslikkus kajastub nii Tartu tänavapildis liikuvate inimeste seas kui ka linnaplaneeringus, asutustes ja tänavakunstim. Tartu linnamaastikule annavad ilmet Toomemägi ning läbi linna kulgev Emajõgi. Sümbolväärtusega paikade kõrval on olemas ka Tartu linna äärealad, elamurajoonid ja tööstusladad. Tartu kuulus ka Hansalinnade hulka, mistõttu on juba ajalooliselt tegemist olulise kaubandusliku ja kultuurilise sõlmpunktiga.

Tartu on valitud 2024. aastaks Euroopa kultuuripealinnaks. Sellega seoses pürgib Tartu olema avatud, julge ja sõbralik kultuurilinn. Tartu linna arengueesmärkideks on kajastada linnakeskkonnas haridust ja kultuuri mitmekesisust, pürgida veelgi rahvusvaheliseks, soosida koostööd erinevate asutuste, generatsioonide ja huvirühmade vahel, väärtustada linnas nii kultuuri kui ka loodust (KU30 2018). Ühtlasi annab see võimaluse esile tuua Tartu voolusi ning tutvustada ja esitleda linna tema mitmekesisuses.

Tartus liigeldakse palju jala ning jalgrattaga. Linnas on nii sportimisvõimalusi, vaba aja veetmise asutusi kui ka puhkepaikasid. Keerukas ja purustusterohke ajalugu on muutnud Tartu linnapildi väga heterogeenseks – kõrvuti paikneb eri ajastutest hoonestust, kesklinna suured pargid varjavad endas sõjavaremeid. Käesolevas uurimuses analüüsitud paigad on märgitud joonisel 1 (paikade valiku kohta vt ka ptk 2.1). Järgnevalt on antud ülevaade käsitletavatest paikadest kirjeldades nii nende ümbruskonda kui ka kultuuri-konteksti.

Joonis 1. Vaatluspaigad kaardil. A) Inglisild, B) Kuradisild, C) Botaanikaäed, D) Delta maja jõeäärne puhkekoht, E) Ülejõe park, F) Raekoja plats, G) Ülikooli peahoone tagune, H) Jänese matkarada (1,7 km), I) Barlova baar (1 km). (Maaameti aluskaart)

Vaatluseks valitud **Inglisild** ja **Kuradisild** asuvad Toomemäel (vt Joonis 1, A, B). Inglisilla alt läheb läbi munakivitee, mis on sagedases kasutuses. Vaheatus läheduses asuvad ülikooli õppehooned, Elleri muusikakool, Raekoja kellatorn. Alal kasvavad kõrged pargipuud. Toomemäge läbitakse kõige otsema jalgraja tõttu, aga ka esteetilise marsruudi valiku kaalutlustel, Toomemäel käiakse ka jalutamas-mõtisklemas-puhkamas. Tegemist on kultuuriliselt olulise piirkonnaga Tartu linnaruumis, lisaks leidub piirkonnas mitmeid ausambaid.

Lähedal asuv **üliskooli peahoone tagune** väike park (G), mille keskel on Gustav II Adolphi kuju, jääb põhilistest liiklusmarsruutidest kõrvale, kuid on samas kesklinna vahetus läheduses; samuti kõrgub sealsamas kõrval Toomemägi.

Botaanikaaed (C) asub kesklinnas Emajõe kõrval. Vahetus läheduses on Tallinna ja Narva maantee, mis on küllalt suure liikluskoormusega. Botaanikaaias on tiik, kaks ülikooli õppehoonet ning palmihoone, botaanikaaias kasvab hulganisti kultuurtaimi, sh nii kõrgeid puid, väikeseid rohttaimi ja mitmeid silmatorkavate õite ja vormidega taimi. Vaatluseks peatusime kiviktaimla osas.

Delta hoone (D) on uusim Tartu ülikooli õppehoone, mis avati 2020. aasta jaanuaris ning mille on üliõpilased kiiresti omaks võtnud. Hoonest jõe poole viib veepiirini puidust karkasstrepp, millele leiab sageli istujaid, nii üksikuid raamatu lugejaid kui jutustavaid seltskondi. Õppehoones on avatud söökla. Vahetus läheduses, istumistasandist kõrgemal, on tiheda autoliiklusega Vabadussild. Ka Emajõgi on Tartu linnas oluline kultuuriline dominant, millega on seotud Tartu kaubanduslik ajalugu; sel liiguvad praegugi mitmed era- ja turismilaevad. Emajõest on ulatuslikult kirjutatud Eesti kirjanduses; Emajõgi ja selleäärsed alad ja rajad on paljudele elanikele ja külastajatele südamelähedased ja inspireerivad. **Ülejõe park** (E) asub Raekoja platsi vastas teisel pool Emajõe ning on teiselt poolt piiritletud Narva maanteega. Pargis kasvavad kõrged puud, kuid on ka lagedaid päikeselisi väljasid, jõe kaldaid ääristavad suured Rimmelgad. Pargis on mitu monumenti. Kesklinnast eemal kulgeb piki Emajõe ülesvoolu **Jänese matkarada** (H), kus jõe kallastel võib sageli kohata harrastuskalamehi. Suuremalt jaolt on rada ümbritsetud noorte puudega, kohati võsa ja kõrkjatega. Lähedal on liivarand ja mõned ametlikud lõkkekohad. Rajal tehakse sageli tervisesporti või jalutatakse koeraga.

Raekoja plats (F) on Tartu linna keskus, kus peetakse läbi aasta mitmeid üritusi ja väiksemaid laatasid, jõulupühadeks seatakse väljakule üles jõulukuusk. Platsil on purskkaev “Suudlevad tudengid”, mis on Tartu üks sümbolitest. Raekoja platsil on säilinud ajalooline munakivisillutus, hoonestus moodustab ühtse neoklassitsistliku ansambli. Raekoja platsi ääres on mitmeid restorane ja väikepoode, samuti jääb see teele mitmest suunast liikuvatele inimestele – paljud neist pelgalt läbivad seda ala. Raekoja plats ja sellega külgnevad

Rüütli ja Kүүni tänav on Tartu tänavamuusikute lemmikpaigaks.

Barlova baar (I) asub Karlova linnaosas, mis on tuntud puidust ahikütttega väikeste kortermajade poolest. Kuigi minevikus on Karlovat halvustavalt Pilpakülaks nimetatud, siis nüüd on Karlova tunnistatud miljööväärtusega hoonestusalaks, sest eriilmelised puitmajad ja väikesed, paiguti alleestatud, tänavad pakuvad silmailu. Barlova baari peab Itaaliast pärit omanik ning tegemist on boheemlasliku õhkkonnaga, paljude tudengite ja kohalike elanike ajaveetmis- ja kohtumispaigaga.

2. Meetodid

2.1. Helimaastike kaardistamine

Uurisime inimeste lemmikpaikade helimaastikke Tartu linnas. Paikadena käsitlesime konkreetseid peatumis- või istumiskohti, kus inimesed võtavad hetke viibimiseks (sh näiteks konkreetne park, piknikupaik, seisatamiskoht vmt). Piiritlesime paiga mõistet võimalikult kitsalt ja konkreetset, et vältida liiga üldisi asukohakirjeldusi (nt terve linnajagu, jalutamistrajektoor vms).

Selgitamaks välja, millised on meelepärased lõõgastumispaigad Tartu linnas, koostasime veebipõhise küsitluse (vt lisa 1), mida jagasime Tartu ülikooli semiootika ja kultuuriteooria õppekavade meililistides, avalikes sotsiaalmeedia gruppides ning tuttavate seas. Kokku laekus 28 vastust, neist 20 olid naised ja kaheksa mehed vanuses 19–50. Küsitluse vastuste põhjal valisime välja eritüübilised, esilekerkivad ja korduvalt mainitud (2–3 korda) paigad (vt ka ptk 1). Põhjalikumalt analüüsisime üheksat paika.

Nii küsitlus kui vaatlused toimusid 2020. aasta oktoobrikuus. Juhime tähelepanu, et kultuurilised ning looduslikud helid muutuvad nii erinevatel aastaaegadel, kellaaegadel kui nädalapäevadel, mõjutab ka ilmastik (muutuvad näiteks loodushääled, liikide aktiivsusaeg ja inimeste liikumisintensiivsus vastavalt töögraafikule). Vaatlused toimusid pärastlõunasel ajal, päevavalges, kella 12 ja 16 vahel. Külastasime kõiki analüüsitavaid paiku, igasse neist läks kohale vähemalt kaks vaatlejat-analüüsijat. Igas paigas tegime vähemalt viieminutilise lindistuse (millele kahjuks ei jäädvustunud piisavas

ulatuses helisid – müra jäi salvestustes rohkem esiplaanile kui kohakogemuses) ning 10–15 minutit vaatlust-kuulamist. Kohapeal märkisime üles helimärgid ning ka teised keskkonnas täheldatavad dominandid. Osaliselt täitsime koheselt ka analüüsi aluseks olevat Mats Widgreni tüpoloogias lähtuvat tabelit.

2.2. Metodoloogilised lähtekohad

Analüüsis võtsime esmalt aluseks Mats Widgreni (2004: 463) tüpoloogia, mis eristab nelja mõistet maastike uurimisel: vorm, funktsioon, protsess ja kontekst. **Vorm** esindab maastiku füüsilisi kujusid ja väljendusi, siinkohal peamiselt keskkonnas tajutud helisid, aga ka esilekerkivaid füüsilisi objekte ja liikumisi. **Protsessid** on kõik nähtused, mis loovad ja säilitavad helimaastiku vorme ja funktsioone, siia hulka kuulub ka inimtegevus ja heliallikad, mis hoiavad tolles keskkonnas helid korduvana. **Funktsioon** on objekti või vormi rakendatavus või selle praktiline tähendus inimese kui vastuvõtja jaoks, siinkohal ka tähendused, mida helimaastiku element omab. **Kontekst** hõlmab kogu ümbritsevat informatsiooni ning kultuurilist tausta, mis aitab mõista nii helide päritolu kui ka nende mõju ja tähendusi inimese jaoks. Kontekst lisab täheldatud heli- ja maastikumärkidele lisainformatsiooni, milleks võivad olla tajutavad seosed erinevate täheldatud märkide vahel, kultuuriruumis teadaolevad seosed, samal ajal toimuvaid sündmused jmt. Konteksti arvesse võtmine aitab tuvastada heliallikad ning seletada inimeste tõlgendusi.

Mõistmaks sügavamalt Tartu lemmikpaikade helimaastikke, käsitlesime vormi, protsessi, funktsiooni ja konteksti üksikasjalikumalt. Rakendasime vormi ja protsesside kategoriseerimiseks kirjeldamiseks Bernie Krause ja Christian Metzi mõisteid ning funktsioonide üksikasjalikumaks analüüsiks Juri Lotmani sotsio-kommunikatiivsete funktsioonide tüpoloogiat.

Helisid saab jaotada nende päritolu ja tekkemehhanismide poolest eri tüüpidesse. Jaotust saab teha mitmel erineval viisil, kuid siinkohal peame asjakohaseks Bernie Krause järgi eristada järgmisi kategooriaid: biofooniat, geofooniat, antropofooniat ja tehnofooniat (Krause 2016, Gage, Wooyeong 2017). **Biofoonia** alla kuuluvad kõik elusorganismide tekitatud hääled (nt linnulaul, looma krabistamine lehtedes), **geofoonia** alla kuuluvad mitteiluliste loodusnähtuste

tekitatud helid (nt tuule vihisemine, lehtede liikumine tuules, jää praksumine), **antropofooniaks** on helid, mida tekitavad inimesed oma elutegevusega (sammud, kõnelemine, muusika) ja **tehnofoonia** alla liigitame inimese loodud masinate tekitatud helid (automüra). Kuna tehnofoonia on antropofoonia alamgrupp (Krause 2016: 8), siis on nende vaheline piir hägune. Eristuse aluseks võib pidada küsimust, kas heli on tekkinud vahetu inimtegevuse tulemusena või on selle allikaks tehnilised abivahendid ja masinad.

Lisaks eristame helide jaotumist Christian Metzi järgi **diegeetilisteks** (heli allikas on näha või määratletav) ja **ekstradiegeetilisteks** (heli allikas on varjatud) (Metz 1991: 97–99). Samuti eristame, kas heli allikas on konkreetne (soolo) või hajus (mitmetine). Heli allika tajumine ja allika omadused on olulised inimese tähendusloomeprotsessis ja võivad olla informatiivsed ning kanda lisatähendusi.

Vaatleme Tartu helimaastikke kui teksti ja kasutame analüüsil Juri Lotmani sotsio-kommunikatiivsete funktsioonide tüpoloogiat (Lotman 2016 [1981]), mille kohaselt võib eristada viit tasandit: 1) saatja ja vastuvõtja vaheline suhtlus, kus siinkohal on saatjaks Tartu linnikeskusesse kuuluvad helid ja/või nende tekitajad ning vastuvõtjaks inimene, kes tolles paigas peatub (helimaastik kui teade/tekst); 2) vastuvõtja ja kultuuritraditsiooni vastastikmõju, kus kultuuritraditsioonid mõjutavad vastuvõtja mõttemaailma, hinnanguid ja väärtusi (tekst kui kollektiivne kultuurimälu); 3) autokommunikatsioon, kus helimärgid aktualiseerivad vastuvõtja enda isiksuse külgi (tekst kui meedium ja vahendaja); 4) vastuvõtja suhe helimärkide kui vestluspartneritega, kellel on intellektuaalsed omadused (tekst kui partner); 5) helimärgid ja kultuurikontekst – nii nagu kultuuritekst mõjutab vastuvõtjat, inimest, mõjutab see ka helimaastikku ja helimärke (tekst kui infoallikas).

3. Helimaastike tüübid ja jaotus

Tartu puhkekohtade helimaastike analüüsis tuleb esile vaadeldud puhkepaikade akustiline mitmekesisus, kõigis keskkondades on nii biofoonilisi, geofoonilisi, antropofoonilisi kui tehnofoonilisi helisid, nende hulgas igas keskkonnas esinevad helid on vastavalt näiteks linnulaul, tuulemüha ja lehtede sahisemine, inimeste sammud või

hääli ja autosõidumüra. Igas paigas tungivad siiski esile mõned helilised dominandid. Nende selgemaks kujutamiseks kandsime domineerivad fooniad tabelisse (vt tabel 1). Tabelis joonistub selgelt välja, kuidas grupeeruvad biofoonia-geofoonia dominantidega paigad ning antropofoonia ja tehnofoonia dominandiga keskkonnad. Nii eristuvad kaks kategooriat: loodushääli dominandiga paigad, kus heliallikad on pigem ekstradiegeetilised – anonüümsed, ning sotsiaalse dominandiga paigad, kus heli tekitaaja on ka visuaalselt nähtav – diegeetiline.

Looduse dominandiga ja pigem ekstradiegeetiliste heliallikega paigad on botaanikaääd, kus domineerib biofoonia, ning Kuradisild ja Jänese matkarada, kus valdab geofoonia. Tugeva inimõjuga älad ja pigem diegeetiliste heliallikega paigad on Inglisild, Ülikooli peahoone tagune, Ülejõe park, Raekoja plats, Barlova baar, kus valdab antropofoonia, ning Delta maja puhkekoht, milles domineerib tehnofoonia.

Inimene ei jõua alati jälgida, milliste objektide kokkupuutel kostev heli tema kõrvu jõuab. Kui tuul vihiseb okstes ja lehtedes, siis inimene ei tea täpselt, milline leht kus ja kuidas heli tekitab – inimene ei oskaks äga saaks seda peatama minna. Lihtsam on olla teadlik inimloodud regulaarsetest helidest. Seetõttu kipuvad loodushelid sagedamini olema ekstradiegeetilised ja helid inimõjulistes paikades diegeetilised.

Ka teised visuaalsed objektid mõjutavad diegeetiliste ja ekstradiegeetiliste helide taju ning seeläbi helimaastikke ja tõlgendusi, mida sellest saab välja lugeda. Inimene võtab informatsiooni vastu mitme meelega korraga ning nii sulandub ka vastuvõetav informatsioon kokku. Helimaastik edastab kvalitatiivselt erinevat informatsiooni kui nähtavad objektid. Sageli on lemmikpaikade meeldivuse või erilise dominandiks visuaalne infoallikas ja helid võivad sellele päeval ajal hoopis vastanduda – näiteks linnaromantiliste (ajaloolised arhitektuuriobjektid) või looduslähedaste paikade (botaanikaääd, pargid) põhidominandi fooniks on paljudel juhtudel tugev transpordimüra.

Dominant	Looduse dominant		Sotsiaalne või inimõjuline dominant		Teised (visuaalsed või kultuuri-) dominandid
	Bio-foonia	Geo-foonia	Antropo-foonia	Tehno-foonia	
Botaanika-aed	X linnud	x		x (automüra)	taimed, kivid, kujundus
Jänese matkarada	x	X tuul			
Kuradisild	x	X tuul lehtedes	(x)		pargipuud
Inglisild	x		X mööduvad inimesed, Elleri muusikakool	x (autod munakivi-teel)	arhitektuur
Ülikooli taga			X liikuva inimesed	x	
Ülejõe park	x		X kulgevad inimesed	(x)	
Delta maja puhkeala			x	X autod sillal ja Narva mnt-l	jõgi, istumisala
Raekoja plats		x (pursk-kaev)	X kulgevad, suhtlevad inimesed	x (purskkaev)	linna keskus
Barlova baar			X suhtlevad inimesed	x	

Tabel 1. Vaadeldud puhkepaikades esinenud fooniad. X – domineeriv foonia (lahtrisse on lisatud täpsem dominant), x – teisejärgulised fooniad, tühja lahtri puhul foonia küll esines, kuid ei tunginud esile.

Kõik silmaga nähtav linnas on materiaalsed objektid, kuid helid ei ole iseseisvad, vaid tähistavad suhteid materiaalseste objektide vahel. Helid on olemuselt märgid, mis kuuluvad objektide juurde, sest heli tekib kahe objekti kokkupuutel. Näiteks tuulel endal ei ole häält nagu ka puulehtedel ja okstel, aga nende kokkupuutel tekib sahin, tormituule korral ka murdumisheli, mis märgistab juba suuremat muutust protsessis. Komplekssemad ja vähem juhuslikud on heli tekitamiseks ehitatud objektid – siin näiteks raekoja kell, Elleri koolist voogavad pillihelid ja muidugi ka linnulaul. Pillid ja linnu laulukõri on näited struktuuridest, mille eesmärk on keerukamate helide tekitamine.

3.1. Looduse dominandiga paigad

Tartu Ülikooli Botaanikaaed on justkui rahulik oas linna südames ja pakub külastajale mitmekesist ja eksootilist looduskeskkonda. Lisaks visuaalsele korrastatusele panustavad sealse keskkonna meeldivaks ja rahulikuks loomisele ka lõhnad, mida taimed eritavad ning malbe helifoon. Widgreni meetodi kontekstis leitud vormidest avaldusid inimeste aeglane kõnd, vaiksed vestluskatked (antropofoonia), lindude häämitsused (biofoonia), puulehtede sahin, okste või viljade kukkumine (geofoonia) ja ümbritsev transpordimüra (tehnofoonia). Dominantsed on neist siiski bio- ning geofoonia, mis aitavad lisaks visuaalsele küljele modelleerida seda kui puhkepaika – kohta peatumiseks ning mõtlemiseks. Biofooniasse panustavad helid on diegeetilise iseloomuga. Antropofooniat hoiab tagasi sealne museaalne vaikuse konventsioon, külastajatel on kombeks vestelda pigem vaikel toonil. Botaanikaaeda ümbritseb pea igast küljest kõrge liikluskorrumusega tänav, mistõttu on tehnofooniline müra pidev, kuid kostab kaugusest ja on niiviisi justkui eraldatud – jääb ekstrapadiegeetiliseks heliks. Kuigi automüra ei tõsta end esile, on see oluline sealse ruumitaju loomiseks. Müra loob oma kõikjaloluga justkui piirid botaanikaaia ümber, hoides alati meeles, et inimene pole täielikult linnast lahkunud.

Jänese matkarajal domineerisid gefoonilised helid, peamiselt tuul vihises ja sahistas lehti. Hoolikalt kuulates võis täheldada ka vee liikumist üle takistuse. Harva, kuid tugevama veeliikumisheli tekitasid sõudjad rütmiliste aerutõmmetega ja esindasid ka inimese kohalolu. Matkarajal võib kosta jooksvate või jalutavate inimeste samme.

Väga kaugelt eemalt kostab maanteemüra, kuid valjemat müra võivad tekitada ka juhuslikud ülelendavad õhusõidukid (vaatluse ajal lendas matkaraja kohalt üle helikopter). Visuaalse dominandina kerkib esile voolav jõgi. Piirkonda ümbritseb vohav taimestik, mis niiske pinnase tõttu on pigem võsa ja teerajalt kõrvale astudes praktiliselt läbimatu. Keskkond võiks pakkuda elupaika mitmetele linnuliikidele, kuid vaatluse vältel oli linde kuulda minimaalselt.

Kuigi **Kuradisild** ja Inglisild on väga lähestikku ja pealtnäha sarnased keskkonnad, siis helimaastikes on neil erinevad dominandid. Kuradisild on helimaastiku poolest rahulikum, domineerib geofoonia, kuid kostab ka biofooniasse kuuluvat linnulaulu (peamiselt tihased, varblased, vareslased). Kuradisild asub puuderikkal järsul nõlval, mistõttu on ka puuladvad justkui lähemal ja tuulesahin puulehtedes kostab selgemini; linnulaul kostab sagedamini kui Inglisillal. Samuti on Kuradisillal vähem inimeste liikumist. Silla alt asfaltteed läbivate autode heli kostab vaid vähesel määral. Helid on eelkõige ekstradiegeetilised.

3.2. Inimmõjulise dominandiga paigad

Inglisild ja Ülejõe park näivad olevat kõige mitmekesisemad keskkonnad. Kuigi eelkõige domineerivad antropofoonsed helid, on ka tehnofoonia ja biofoonia osakaal küllaltki märkimisväärsed. **Inglisilla** alt viib läbi munakivitee, millel sõitvad autod tekitavad rütmilise võdiseva heli, selgesti kostab teatud kellaaegadel raekoja tornist kellamäng, päeval ajal kõlab Elleri muusikakoolist instrumentaal- ja vokaalmuusikaharjutusi. Eri tasanditel, nii üleval sillal kui all tee peal, liiguvad inimesed, kellelt kostavad nii sammud, jutuvestlused kui laste kilked. Kostab linnulaulu, sahisevad lehed nii kõrgete puude otsas kui varises. Heliallikas on suuremalt jaolt tuvastatav, jääb anonüümsemaks linnulaulu ja tuulepuhangute puhul. **Ülejõe pargis** tulevad esile möödujate sammude ja komistuste heli, nii jalgratta kui lapsekäru rataste krigin, kilkavad lapsed ja vestlevad või valjemalt ennast väljendavad inimesed. Ühest pargi küljest, neljarealiselt Narva maanteelt, kostab pidev vali automüra. Teisalt on pargis mitmed suured puud, kuid geofoonilised helid kostavad vähe, kõlavad mõnede lindude häälsused.

Tartu Ülikooli peahoone taga asuv park asub linna keskmes ja

seega on seal märgata ülekaalus antropofooniat ning tehnofooniat. Antropofoonilised helivormid on laste jutuaajamine ja kilked, loengust loengusse kiirustavate üliõpilaste sammud. Tehnofooniasse kuuluvad vormid on pillimäng muusikakoolist, vanade majade rasked ukсед paukumas, transpordiga kaasnevad helid ning vaatluse all oleval ajal ka ehitustööd kunagises Tartu ülikooli kehakultuuri majas. Suured hooned ning vähese liiklusega tänavad hoiavad aga transpordimüra madalana ning lubavad inimesel kuulata ka Toomemäelt kostvat linnulaulu, mis kuulub biofooniasse. Ka geofoonia jääb kõrva tuuleilidena, mis sasivad Toomemäe nõlval asuvaid puid.

Tartu Ülikooli **Delta õppehoone tagust** astmestikku iseloomustab peamiselt tugev inimekkeline helifoon. Täpsemalt on dominantne tehnofoonia, mille peamised avaldumisvormid on autode ja veesõidukite sõidumüra ning spetsiifilised hääled, mida tekitavad autod kanalisatsioonikaevude kaantest üle sõites. Lisaks sellele panustavad asukoha tehnofooniasse ka valgusfooride tekitatud helid. Oluliselt vähem on kuulda seal peatuvate inimeste omavahelisi vestlusi ning samme ehk antropofooniasse kuuluvat. Veelgi vähem on kuulda bio- või geofoonilisi helisid. Näiteks jõe voolu võib kuulda vaid äärmiselt sellele keskendudes ning jõeale võimalikult lähedale astudes. Asukoha avarus tagab kõikide mainitud helivormide diegeetilise iseloomu.

Tartu Raekoja platsi iseloomustab peamiselt antropofoonia: inimeste vestlused restoranide terrassidel ja kõndimine munakivisillutisel. Inimeste hulk vaadeldaval hetkel oli piisavalt suur, et vestluste kogum moodustas ühtse sumina, pideva helifooni. Siiski on Raekoja platsil ka tehnofoonia märgatav – seda “Suudlevate tudengite” purskkaevu ning perioodilise raekoja kellamängu näol. Bio- ning geofooniat asukohas täheldada ei saanud. Kõik mainitud heliallikad olid oma olemuselt Raekoja platsil seisjale diegeetilised. Küsitluses Raekoja platsi lemmikpaigana maininu seostas kohta eelkõige kindla aastaajaga ning mainis sealse helifooni olulise osana lume krundinat.

Barlova baari ümbruse helikeskkond varieerub tugevalt, sõltudes sellest, mis ajal päevast sinna sattuda. Kuna küsitluses mainiti just baari lahtiolekuaega, siis on fookus seatud sellele perioodile. Barlova ümbrust täidab töötundidel pigem antropofoonia inimeste elava vestluse näol, nii diegeetiliselt õues olijate suust kui ka ekstradiegeetilise mõminana seest. Baarile omaselt kostab tänavale ka muusikat,

kuid elumajade vahetu läheduse tõttu pole see liiga vali. Tehnofoonilisse kategooriasse langeb ka lähedal asuvatelt tänavatelt pärinev transpordimüra. Märgatavat geo- ning biofooniat seelses keskkonnas ei leidunud.

***

Üldjoontes täheldame, et looduse dominandiga, biofoonia ja geofoonia keskkondasid iseloomustavad peamiselt tuulehelid, nii vihisemine kui lehtede sahisemine, oksade raksumine ja linnulaul. Botaanikaaias käiakse pigem istumas ja mõtisklemas, samas kui Jänese matkarajal tegeletakse eelkõige aktiivse liikumisega. Kuradisild ja Raekoja plats jääb eelkõige läbimispunktiks inimeste igapäevateekonnal. Sotsiaalse dominandiga, antropofoonia ja tehnofoonia helimaastikudominandiga, paikasid iseloomustab eelkõige inimese kohalolu ja aktiivne autode liikumine.

4. Helimaastike funktsioonid ja inimese tõlgendused

Küsitluse vastuste põhjal käivad inimesed meelispaikades mõtisklemas, ümbrust vaatlemas, lugemas-õppimas, söömas-joomas ja mõnikord muusikat kuulamas. Tegemist on eelkõige introvertsete tegevustega, mis võib osaliselt tuleneda ka sellest, et küsitluses palusime kirjeldada mõnd väga konkreetset kohta ja peatumispaika. Samas on esile toodud ka sportlikumad tegevused: jooksmine või ronimine, kellegagi rääkimine ning laulmine. Vastanud toovad esile, et neile muudab paiga köitvaks näiteks selle ajalugu, isiklikud mälestused ja koha lähedus kodule või töökohale. Samuti peetakse oluliseks paiga rohelisust, avarust, eraldatust, autovabadust, ilusat vaadet või mõnd konkreetset looduslikku (nt huvitav puu) või inimloomud objekti (nt graffiti). Teisalt aga väärtustatakse mitmekesisust ja vastandlikkust ning võimalust teisi inimesi vaadelda. Enamasti muudab inimestele paiga sümpaatseks selle rahulik miljöo. Meelispaikade helimaastikus tuuakse esile mitmel korral vaikust ja rahulikkust ning inimestekelise müra puudumist, kuid meie vaatluste põhjal oli kõigis paikades, suuremal või vähemal määral, kuulda

antropofoonilisi ja tehnofoonilisi helisid. Teisalt rõhutatakse nende kohtade seltskondlikkust ja inimeste kohalolu, mis tulevad kõige tugevamini esile näiteks Raekoja platsil ja Barlova baari ümbruses. Nii joonistuvad ka inimeste eelistustes välja looduse ning inimese dominandiga paigad, kuigi tuuakse esile ka mitmekesisust.

Kõigis paikades suhestub inimene end ümbritseva keskkonnaga, sealhulgas maastikuelementide, teiste inimeste ja nendest maha jäetud jälgedega, loomade-taimedega või kõrvu kostvate helidega. Juri Lotmani sotsio-kommunikatiivsete funktsioonide seas esimeseks tüübiks on **adressandi ja adressaadi vaheline suhtlus**, kus saatjaks võib olla linn või loodus, aga ka nende hübriid – linnakeskkond, mille moodustavad hooned, teed, sõidukid, inimesed, teised elusolendid, puud, jõgi, ilmastikunähtused. Sealjuures on helilised sõnumid üks linnakeskkonna vastuvõtjaga kommunikeerumise viise. Teisalt, käsitledes Tartu puhkepaikade helimaastikke kui teksti, on tegemist **lugeja ja teksti vahelise suhtlusega**, mis Lotmani järgi on üks kommunikatsiooni funktsioonidest. Kuna helide tasand oli paljude küsitlusele vastanute jaoks pigem fooniks visuaalsetele impulssidele, siis otsene suhtlemine helimaastikuga ei pruugi väga selgelt avalduda või siis põimub see autokommunikatiivse funktsiooniga, toites kuulaja kujutlusvõimet ja fantaasiat. Märkimisväärne osakaal on Lotmani tüpoloogia järgi **auditooriumi ja kultuuritraditsiooni** vahelisel suhtlemisel ning **autokommunikatsioonil ehk MINA–MINA vahelisel infovahetusel**. Nii nagu inimesel võivad visuaalsed pildid luua seoseid helimaastikuga, nii mõjutab ka kultuuritaust seda, milliseid helisid tajutakse (st filtreeritakse teiste helide seast välja) ja kuidas neid tõlgendatakse.

Kultuuriajalooliste paikade ja nendega märgiliselt seotud helide puhul väljendub tugevamalt lemmikpaikade **nautija (auditooriumi) ja kultuuritraditsiooni** vaheline kommunikatsioonifunktsioon, milles tuleb sõnumi kvaliteet ja tihedus selgemalt esile. Niisugusteks paikadeks on käesolevas töös näiteks Raekoja plats, Inglisild, park ülikooli peahoone taga ja botaanikaaed. Kultuuritraditsiooni võivad kanda ka uuemad paigad: Barlova baar, millel on nii auditiivne kui visuaalne boheemlaslik õhustik, ja Delta hoone jõepoolne puhkekoht (kuigi viimasel on ka tugev jõega seotud dominant, mis pole uudne ega tingimata kultuuritraditsiooniline).

Näiteks Inglisillale kostev Elleri kooli akendest voogav klassika-

line muusika kannab informatsiooni muusikaõppe traditsioonidest ning isegi kui kuulataja on turist või muusikakauge inimene, on arusaadav, et tegu on õppeasutusega, kuna pikemalt peatudes on kuulda samaaegselt kõlavaid eriilmelisi teoseid ja erinevate pillide spetsiifilisi kõlasid. Need korrastatud helide poolt saadud impulsid aktiveerivad kuulajas kultuurimälu ja viivad ta mõtted ootamatult muusikamaailma lähtuvalt kuulaja eelteadmistele muusikast. Informatsioon, mida vastuvõtja saab, võib olla näiteks järgmine: Tartus viljeldakse ja süvenetakse lääne muusikakultuuri ja õpetatakse välja spetsialiste: õpetajaid, orkestrante, lauljaid; teadlikum juhukuulaja võib pikemalt peatudes teha järeldusi ka õpetatava repertuaari kohta: kas on seal lisaks lääne klassikale esindatud ka eesti muusika, nüüdiselilooming, jazz jne, ning milliseid pille selles koolis õpetatakse. Teise näitena helimaastikus viitab kultuuritraditsioonidele raekoja kell ja kellamäng, mis kostab nii Ingli- ja Kuradisillal, Raekoja platsil ning küündib ülikooli peamaja taha.

Mõnedes paikades näivad kultuuritraditsioon ja looduse osakaal mõlemad väga tugevad olevat. Näiteks botaanikaaed, mis on samuti väärrika ajalooa paik ning viitab botaanika kui ülikooli teadusharu nähtavale kohalolule avalikus linnaruumis. Helid – lindude hääled, puulehtede langemine jne – kuuluvad loodust presenteeriva paigaga orgaaniliselt kokku ning nagu uurimuse läbiviijate vaatlustulemused näitasid, on siin ka lindude liigirikkus suurim teiste paikadega võrreldes. Botaanikaaed on helimaastiku poolest looduse dominantiga, aga ka selle kultuuridominant on oluline. Viimane võib tingida ka aupakliku muuseumikülastuselaadse käitumise botaanikaaias, millega kaasneb näiteks vaikselt häälel kõnelemine.

Uuema aja kultuuritraditsioone kannab Delta jõeäärsete astmete ala, kus maastikuarhitektuur loob võimaluse jälgida eelkõige jõge, mis proportsionaalselt moodustab suurema osa vaateväljast ja kus on oluline vee voolamise protsessi jälgitavus. Tehnofoonilised helid (põhiliselt liikluse müra) haakuvad seejuures kaasaegse puhkekeskonnaga üllatavalt orgaaniliselt, kuigi matavad enda alla biofoonia, mille tajumine nihkub n-ö sisemise kuulmise alasse – võimas jõevoolu visuaal loob tänu inimesele omase kohanemis- ja kompenseerimisvõimele kujutluse looduslikust helimaastikust.

Helimaastike uurimise puhul huvipakkuvaim kommunikatsiooni-funktsioon on **autokommunikatsioon, MINA–MINA vaheline**

infovahetus. Vastuvõtja suhtlemist iseendaga ehk autokommunikatsiooni on Juri Lotman käsitlenud lisaks “Kultuurisemiootikale” ka artiklikogumikus “Kultuuritüpoloogiast” (2010: 127–148)². MINA-MINA vormi puhul ei muutu infokandja, vaid selle asemel teiseneb sõnum kvalitatiivselt, tõuseb selle tähenduslikkuse aste. Autokommunikatiivse funktsiooni jagab Lotman järgnevalt kaheks: esimene neist omab mnemoonilist rolli ning teine mitte. Esimese tüübi alla sobituvad siinpuhul konkreetseid mälestused, selles paigas tehtud fotod ja muud jäädvustused. Teine tüüp hõlmab enda alla inimese pöördumise enda poole, mille eesmärgiks pole ainuüksi teate salvestamine, vaid ka refleksioon. Mitmed vastajad on esile toonud, et käivad oma lemmikpaikades mõtisklemas, ennast tunnetamas (“olen, mõtlen sõnadeta mõtteid”, “imetlen, vaikin ja naudin”, “unistan”). Sellises sisemonoloogis muundab teadet kvalitatiivselt uus, väline, kood, millesse sõnum kodeeritakse ning mis sõnumit korrastama hakkab. Sõnumit muundab kõige edukamalt kood, mis on vaba semantilistest seostest ning mida iseloomustab tugev süntagmaatika. (Lotman 2010: 128–129, 136, 138)

Väline kood, mis inimeses autokommunikatsiooni sütitab, võib esineda aga mitmel kujul. Esiteks võib väline kood olla helitaust. Lotman kirjutab: “Iseloomulikuks näiteks on rütmiliste helide (rataste kolina, rütmilise muusika) mõju inimese sisemonoloogile” (Lotman 2010: 130). Kati Lindström on kirjeldanud maastiku autokommunikatiivsust järgnevalt:

Efemeerseid nähtusi, inimese igapäevaseid rütme, kosmoloogilisi ja aastaajalisi rütme, tajustiimuleid – võib vaadelda kui teist koodi, mis vallandab maastiku üle mõtisklevas inimeses autokommunikatsiooni. Maastiku vaatlemine – mis hõlmab ka silmade rütmilist liikumist – saab koodiks iseenese taasloomisel. Inimene, kes on kohtunud maastikuga ei lahku sealt sellesama inimesena. (Lindström 2010: 371, autorite tõlge)

See tähelepanek annab uue raami, mille kaudu vaadelda paiku, mida

---

² Siin eristab Lotman kaht kommunikatsioonimudelit. Esimene neist on kommunikatsioon, mis hõlmab informatsiooni vahetust kahe osapoole vahel, MINA-TEMA kommunikatsioon. Seda vormi iseloomustab informatsiooni ruumiline ümberpaigutumine, teade jääb samaväärseks, muutub aga kandja.

küsitlusele vastanud just puhkehetkega seostavad. Kohad, mida iseloomustab tehnofoonia dominant, võivad toimida puhkekohtadena rütmistatuse tõttu – neis leidub rohkel määral süntagmaatikat, kuid mitte palju tähendust. Sellest aspektist on mõistetav, miks inimesed soosisid ka selliseid kohti, nagu näiteks ülikooli peahoone tagune, Delta õppehoone jõepoolne külg, Inglisild ja Kuradisild. Neis paigus on sõltuvalt kellaajast pigem tugev inimtekkeline müra, kuid see on enamjaolt rütmistatud (kui jätta kõrvale autorite märgatud ehitustegevus, mis ei pruukinud olla seal vastaja külastuste käigus). Ka Lotman toob välja rütmiliste stiimulite olulisust: “mida rõhutatum on süntagmaatiline korrastatus, seda assotsiatiivsemaks ja vabamaks muutuvad semantilised seosed” (Lotman 2010: 138). Seega tundub, et mida rütmistatum on valitud keskkonnas inimest ümbritsev stiimul, seda rohkem pakub see haakumispunkte autokommunikatsiooniks.

Mainitud ideid saab rakendada näiteks Tartu Raekoja platsil tehtud vaatlusele. Sealses keskkonnas tõusid esile kaks helimotiivi: “Suudlevate tudengite” purskkaevu kohin ning inimeste liikumine ja suhtlemine. Purskkaevu heli on küll rütmistatud, kuid plärtsatuste intervall on niivõrd kiire, et tavalisele inimekõrvale kuuldub see pigem mürana. Seevastu inimeste kõnd Raekoja platsil pakub rikkalikku kõlapilti mitmete muutujatega, milleks on erinevad jalanõud, jalutamiskiirus ning muutlik munakivisillutis. Suhtlemises aga on raskem leida rütmi, kui kõne, mida kuuldakse, on inimesele tuttavas keeles. Kui aga on tegu täiesti võõra keelega, pakub kõnes rütmide otsimine kindlasti huvitava koodi, mis vallandab autokommunikatsiooni.

Kokkuvõte

Käesoleva uurimuse tulemusena võib tuua esile, et küsitluse ja täpsustava vaatluse põhjal eelistavad inimesed eri tüüpi puhkekohti: küsitluses mainiti kokku ligikaudu 30 erinevat keskkonda. Ka enam-mainitud ja vaatlusteks valitud kohad olid eritüübilised – nende hulgas oli nii looduslähedasemaid kui suurema inimhõlguvaid keskkondi.

Uuringust võib teha esialgse järelduse, et inimeste eelistused puhkekeskkonnale linnas ongi väga erinevad ning vastavalt peaks ka

mikrokeskkondade valik linnas olema mitmekesine ja eripalgeline. Samas ei näi tulemustest lähtuvalt linnaruumis põhjendatud looduspäraste ning tugeva inim mõjuga keskkondade eristamine või vastandamine. Kõik eelistatud ja vaatlustega kaetud keskkonnad olid omanäolised ja semiootiliselt rikkad (pakkusid mitmekesiseid tõlgendusvõimalusi). Mitmetes paikades olid esil signatuurheli, näiteks Elleri muusikakooli harjutused Toome sildadel või raekoja kellamäng Raekoja platsil.

Mitmekesine linnakeskkond pole oluline mitte ainult inimeste puhkefunktsiooni täitmiseks vaid linnakeskkond osaleb oma rütmide ja tajutavate pindadega ka inimeste individuaalses ja kultuuri autokommunikatsioonis. Lemmikpaigad linnas osalevad kultuuri tähendusloomes ning on tähenduste ja koodide oluliseks allikaks.

Käesoleva uurimuse põhjal võib tõdeda, et helikeskkonnad on linnaruumi kirjeldamisel alahinnatud, kuid pakuvad hea kvalitatiivse lähenemise linnaruumi kirjeldamiseks (näiteks antropofoonia, tehnofoonia, biofoonია ja geofoonია tasakaalu osas). Samas tuleks helikeskkondi eelistatult analüüsida suhetes visuaalse keskkonna tunnustega.

Nii selgus uurimusest, et transpordimüra (vähemalt teatud määran) pole linnakeskkonnas puhkekoha valikul takistuseks. Näib, et helide hierarhia konstrueeritakse taju kaudu ümber – dominandi kohale võib asetuda vaiksem või isegi vaevumärgatav heli, mis järjestab helimaastiku hierarhia ümber. Selles protsessis osaleb ruumi tervikkogemus, sealhulgas ka visuaalsed tajud.

Kirjandus

- Farina, Almo; Belgrano, Andreas 2006. The eco-field hypothesis: Toward a cognitive landscape. *Landscape Ecology* 21: 5–17.
- Farina, Almo; Santolini, Riccardo; Pagliaro, Giacomo; Scozzafava, Silvia; Schipani, Ileana 2005. Eco-semiotics: A new field of competence for ecology to overcome the frontier between environmental complexity and human culture in the Mediterranean. *Israel Journal of Plant Sciences* 53(3/4): 167–175.
- Gage, Stuart H.; Joo, Wooyeong 2017. Urban acoustics: heartbeat of Lansing, Michigan, USA. – Farina, Almo; Gage, Stuart H. (eds.). *Ecoacoustics: The Ecological Role of Sounds*: 259–272. Michigan: Wiley.

- Hutmacher, Fabian 2019. Why is there so much more research on vision than on any other sensory modality? *Frontiers in Psychology* 10: 2246.
- Krause, Bernie 2016. *Wild Soundscapes: Discovering the Voice of the Natural World*. New Haven: Yale University Press.
- KU30. Tartu kultuuristrateegia 2030. Kättesaadav: https://tartu.ee/sites/default/files/uploads/Kontaktid%20ja%20linnajuhtimine/Arengukavad/KU30_strateegia.pdf (vaadatud 17.11.2020).
- Lotman, Juri 2010 [1973]. Kahest kommunikatsioonimudelst kultuuri süsteemis. *Kultuuritipoloogiast*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 127–148.
- 2016 [1981]. Kultuurisemiootika ja teksti mõiste. – *Kultuurisemiootika*. Tallinn: Tänapäev, 260–266
- Lindström, Kati 2010. Autocommunication and perceptual markers in landscape: Japanese examples. *Biosemitotics* 3(3): 359–373.
- Maa-ameti aluskaart. <https://xgis.maaamet.ee/xgis2/page/link/ToiIRkW4> (vaadatud 17.11.2020).
- Mahmoudi Farahani, Lelia; Maller, Cecily Jane 2018. Perceptions and preferences of urban greenspaces: A literature review and framework for policy and practice. *Landscape Online* 61: 1–22.
- Metz, Christian 1991. Some points in the semiotics of the cinema. *Film Language: A Semiotics of the Cinema*. Chicago: The University of Chicago Press, 92–107.
- Posner, Ronald 2000. Semiotic pollution. *Sign Systems Studies* 28: 290–307.
- San Juan, Cesar, Subiza-Pérez, M., Vozmediano, L. 2017. Restoration and the city: The role of public urban squares. *Frontiers in Psychology* 8: 2093.
- Widgren, Mats 2004. Can landscapes be read? – Palang, H., Sooväli, H., Antrop, M., Setten, G. (Eds.), *European rural landscapes: persistence and change in a globalising environment*. Dordrecht: Springer, 455–465.

Veelkord kultuuritüpoloogiast

Silvi Salupere, Irina Avramets

Artiklis antakse lühiülevaade erinevatest kultuuride ajaloolise kulu perioodi-seerimise ja tüpologiseerimise katsetest alates vanaindia ja antiikmaailma mütoloogilistest jaotustest kuni 20. sajandi struktuuril-semiootiliste uurimusi-teni. Arutletakse erinevate tendentside ja seaduspärade üle, mis seda uurimis-ala vormivad. Puudutatakse põgusalt ka küsimust Juri Lotmani kultuuritüpo-loogia alaste käsitluste kohast sellel uurimiseväljal.

Märksõnad: kultuur, tsivilisatsioon, kultuuri tüpoloogia, kultuuri mudel, kultuuri evolutsioon, tsükiline ja lineaarne ajalookäsitlus, Juri Lotman

Kultuuri mõiste haarab endasse niivõrd suure hulga esemeid, protsesse, erinevusi ja isegi paradokse, et ainult enesekindel või tark inimene võib julgeda selle üle arutleda ja võib-olla ainult rumal kirjutab sellest raamatu. (Jenks 1993: 1)

Kultuuri tüpoloogiliste mudelite ehitamine on üheaegselt nii igasu-guse teadusliku (aga tihti ka kvaasiteadusliku) tegevuse seaduspärane ja vältimatu vorm kui ka loogika vaatepunktist vägagi haavatav (et mitte öelda “ebakorrektn”). Seaduspärane ja vältimatu juba tänu ajalooliselt välja kujunenud sajanditepikkusele traditsioonile, ebakorrektn – kuna ei ole olemas (ja ilmselt ei saagi olla) ühtset, täielikku ja vasturääkivusteta “kultuuri” mõiste määratlust, mida juba XX sajandiks oli defineeritud pea kolmesajal¹ eri viisil, kui uskuda Alfred Kroeberi ja Clyde Kluckhohni (Kroeber, Kluckhohn 1952). Ja seda alates XVIII sajandi lõpust, kui sõna “kultuur” tänapäeva mõistes kasutusele tuli. Vähemalt väidab nii Abraham Moles, kes pühendab oma monograafias terve peatüki “Kultuuri mõiste” probleemile ja kelle järgi see sõna esmakordselt ilmus saksa

---

¹ Täpsemalt analüüsivad ja klassifitseerivad nad 164 eri definitsiooni (Kroeber, Kluckhohn 1952: 149).

sõnastikus 1793. aastal (Moles 1973 [1967]: 27).² Samas tuleb arvestada, et jutt käib Euroopa (õigemini, Euro-Ameerika) teadustraditsioonist, mis on valitsevaks ja praktiliselt alternatiivituks tänapäevastes kultuuri-uuringutes üldse ja kultuuritüpoloogiate puhul samuti. Seda vaatamata juba Herderi poolt välja öeldud hoiatustele europotsentrismi suhtes, mitte-euroopa “teadusliku kontingendi” kiiresti kasvavale kaasamisele ja isegi lakkamatule “poliitilisele korrektsusele”.

Kultuuri uurimist viidi pikka aega läbi enamjaolt ekstensiivselt: uute kultuurifaktide avastamise, kirjeldamise, klassifikatsiooni kaudu. Mõned ei määratlenud üldse kultuuri mõistet, teised andsid mingi mitterange, tõise määratluse. Nii näiteks leidis Edward Tylor, et antropoloogi töö meenutab loodusteadlase oma: “tema ülesandeks on klassifitseerida üksikud kultuurinähtused, et tuua välja nende geograafiline ja ajalooline levipiirkond ja nendevahelised seosed” (Tylor 1989: 23). Seetõttu piirdus ta vägagi üldise kultuuri määratlusega:

Kultuur või tsivilisatsioon on laiemas etnograafilises tähenduses kompleks, mis liidab endas teadmised, uskumused, kunsti, seadused, moraali, kombed ja kõik muud võimed ja harjumused, mis on inimese kui ühiskonna liikme poolt omandatud. (samas, 18)³

Seevastu ameerika etnograaf Lewis Morgan, kes pani aluse ürgühiskonna teaduslikule ajaloole, pidas kultuuri uurimisel põhiliseks inimühiskonna progresseeruva arengu jälgimist ühelt staadiumilt teisele. Keskendudes kultuuri evolutsiooni muutuste seletamisele,

---

² Vt ka Bidney 1944, White 1959, Murdock 1965, Cafagna 1960, Geertz 2017 [1973] jpt.

³ Vrd Juri Lotmanil: “Kunagi määratles Tylor kultuuri kui instrumentariumi, tehnilise varustuse, sotsiaalsete institutsioonide, usundi, kommete ja keele summat. Praegu on võimalik anda üldisem definitsioon: kogu mittepäriliku informatsiooni ja selle organiseerimis- ning säilitamishandite summa” (Lotman 2010 [1970]: 29). Analoogilisi määratlusi leiame Lotmanil veelgi: “mittepäriliku informatsiooni kogum, mida koguvad, säilitavad ja annavad edasi inimühiskonna erinevad kollektiivid” (Lotman 1967: 30) ja “Meie käsitame kultuuri kui *kollektiivi mittepärilikku mälu*, mis avaldub teatava keeldude ja etekirjutuste süsteemina” (Lotman, Uspenski 2013 [1971]: 212).

jätab Morgan oma peateoses “Irokeeside liit” (1851) aga kultuuri enda mõiste andmata.

Tuleb silmas pidada ka tõika, et tihtipeale (eriti ingliskeelses traditsioonis, Taylor ja Kroeber näiteks) kasutatakse kultuuri paralleelmõistena tsivilisatsiooni. Albert Schweitzer näeb oma kultuurifilosoofias neid kahte samuti koos, defineerides kultuuri kui “üksikisikute ja kollektiivide materiaalset ja vaimset progressi”. Ta väidab, et:

Katsed kultuuri tsivilisatsioonist eristada sihivad sinnapoole, et eetilise kultuuri kõrval anda kehtivust mitte-eetilise kultuuri mõistele ning katta see ajaloolise sõnaga. Kuid miski sõna “tsivilisatsioon” ajaloos ei õigusta seda püüet. Tavapärasel pruugis tähendab see sõna sedasama mis “kultuur”, nimelt inimeste arenemist kõrgema organisatsiooni ja kõrgema kõlbelisuse poole. Sakslane räägib harilikult kultuurist, prantslane tsivilisatsioonist. (Schweitzer 1984: 21–22)

Tõepoolest, saksa traditsioonis on see eristus oluline, ja tuleneb juba keelest endast, kus vastanduvad kogukond, inimeste mitteformaalne ühendus, ja ühiskond, riiklik kooslus. Nii näiteks eristas Ferdinand Tönnies (asutas koos Max Weberi, Georg Simmeli ja teistega Saksa Sotsioloogiaühingu, mille esimene president ta oli 1909–1933) kultuuri (*Gemeinschaft*) ja tsivilisatsiooni, mis on seotud ühiskondlike struktuuridega (*Gesellschaft*)⁴ (Tönnies 1887: 279). Tõe huvides tuleb küll märkida, et antud tekstis kasutab Tönnies sõna “kultuur” ka laiemas tähenduses, eluviisi kui niisuguse tähistamiseks. Spengleril on tsivilisatsioon kultuuri arengu mittekreatiivne faas, “talv” ja “vanadus”. Alfred Weber⁵ vastandab objektiivset tsivilisatsiooni (mida iseloomustab tehnoloogiline ja informatsiooniline aktiivsus) ja subjektiivset kultuuri, mille osisteks on religioon, filosoofia ja kunst.

Samalaadne, aga selgem eristus on vene filosoofil Nikolai Berdjajevil, kelle jaoks kultuur on otseselt seotud inimesega, seega individuaalne, hingestatud ja eriline (see seostub ka mõttega vene hinge ja seega ka vene kultuuri eripärast maailma mastaabis), tsivilisatsioon aga hingetu ja kõikjal ühesugune. Seetõttu on kultuuri

---

⁴ Tönniesi jaoks oli sellise sotsiaalsete suhete kahe tüübi eristusel omakorda eeskujuks Thomas Hobbes'i dihhotoomia “concord” ja “union”.

⁵ Vt “Religion und Kultur” (1912).

jaoks oluline mälu ja järjepidevus, tsivilisatsioonil aga ei ole esivanemaid.⁶ Kultuur on religiooset, õilsat päritolu, oma olemuselt sümboliline. Tsivilisatsioon on aga alati tõusiklik (Berdjajev 2012 [1923]: 272). Berdjajev polemiseerib siin nõukogude võimuga:

Te vihkate kultuuri hinge, tema kultuslikku hinge, [...] mis hoiab alles aegade sidet igavikus ja pöördub nii surnute kui elavate poole. Te tahaksite võtta kultuurist hinge ja jätta alles vaid välise kesta. Te tahate tsivilisatsiooni, mitte kultuuri. (samas, 128)

Ka Tartu–Moskva koolkonna⁷ kultuurisemiootika teesides osundatakse sellele erinevusele:

1.1.2. Opositsioon “kultuur–loodus” (“tehtu–mittetehtu”) kujutab endast samuti vaid üht, ajalooliselt tingitud tõlgendust antiteesile sissearvatud–väljaarvatud. Juhime tähelepanu, et vene kultuuris XX saj alguses (A. Blok) levinud antiteesi “kultuur–tsivilisatsioon” jaoks on kultuur organiseeritud, kuid mitte inimese, vaid “muusika vaimu” poolt, ja, järelikult, “esialgne” struktuur. Tehtuse tunnus aga omistatakse kultuuri antipoodile – tsivilisatsioonile. (Lotman jt 2013 [1973]: 106)

Taoline situatsioon uurimisobjektiga ümberkäimisel meenutab hermeneutilise ringi kahe interpretatsiooni paradoksaalset segunemist. Üks – pessimistlik, mis tõlgendab seda ringi kui suletud ja teatud mõttes nõiaringi, ja teine, mis lähtub Schleiermacherist ja näeb väljapääsu selle ringi pidevas laienemises ja lõpnevas läbimurdes, valgustatuses.

Etterruttavalt võib väita, et ühelt poolt viib peaaegu iga katse tüpologiseerida niivõrd keerulist süsteemi nagu kultuur lubatud abstraktsuse ja ebataäielikkuse määra ületamiseni, teisalt on see vältimatu hind seda tüüpi tüpoloogiate totaalsuse eest.

⁶ Vrd Juri Lotmani eristusega: “...ei saa jätta märkimata põhimõttelist erinevust kultuuri osiste suhestatuses ajamõistete, muuhulgas ajaloolise ajaga. Tehnika ja üldse materiaalse kultuuri ajaloos “töötab” selle viimane ajalõik. [...] Kultuuri semiootilised aspektid (nt kunsti ajalugu) arenevad pigem *mälu seaduspärasusi järgides*: möödunu ei hävine ja ei kao olematusse, vaid, allutudes valikule ja keerulisele ümberkodeerimisele, talletub, et siis teatud tingimustel jälle esile kerkida”. (Lotman 2013 [1986]: 1737)

⁷ Samas Lotman oma töödes, eelistades küll läbivalt “kultuuri” mõistet, sellist selget eristust ei järgi.

Kultuuride tüpoloogilise kirjelduse ajaloost

Euroopa kultuuriruumis on esimeseks teadaolevaks “kultuuritüpoloogiaks” Hesiodose viiest soost (*genus*, γένος) (põlvkondadest, sugupõlvedest või, nagu tavalõlkes – maailmaajastust) koosnev jaotus. Mõned autorid (tavaliselt need, kes ei ole seotud klassikalise filoloogiaga) lühendavad ta neljale ajastule – kuldne, hõbedane, vaskne ja raudne (nagu Ovidiusel) –, vaatamata sellele, et Hesiodos oma “Töodes ja päevades” räägib selgelt, ja isegi rohkem kui esimese kolme (kuldne, hõbedane, vaskne) kohta, neljandast põlvkonnast: “kuulsate kangelaste jumalik sugupõlv” ehk “pooljumalad”, peale mida läheb edasi viienda (raudse) ajastu juurde (Hesiodos 2006: 50–51).

Pöördudes vanaindia traditsiooni poole, siis seelses kirjasõnas kohtab pärimust “neljast ajastust” vägagi tihti. Näiteks “Mahabharata” kolmandas raamatus jutustatakse seda kolm korda ümber. Nelja maailmaperioodi kooslust nimetatakse *Mahayuga*⁸. Vana-india traditsiooni järgi on Mahayuga üks Brahma või Trimurtha päev, mille moodustavad 12 000 jumalikku aastat. Mahayuga koosneb 4 yugast või inimajastust, mis erinevad nii kvantitatiivselt kui ka kvalitatiivselt: loomise alguses oli *Satya Yuga* ehk *Kritayuga*⁹ – india “kuldaeg”, mis kestab 4 000 jumalikku aastat. Talle eelneb hommikuse ao aeg ja talle järgneb õhtune eha (kumbki neist kestab 400 jumalikku aastat). Sel ajastul sünnivad inimesed vooruslikena, maa peal elavad vaid seadust kõrvalekaldumata järgivad õilsad brahmanid ja Dharma ehk Seaduse püha lehm seisab kindlalt kõigil neljal jalal. Seejärel saabub *Tretāyuga*, meie “hõbeaeg”, mis kestab vaid 3 000 jumalikku aastat ja enne ja pärast teda on jälle 300 jumalikku aastat aovalgust ja ehapuna. Vooruslikkus väheneb kolmandiku võrra, inimesed hakkavad unustama oma kohustusi ja

⁸ Sanskriti keeles on *maha* – “suur”, *yuga* – “põlvkond, ajastu, eluperiood”; on ka teised semiootiliselt perspektiivsed tähendused: “ike” ja “paar”.

⁹ *Satya* (Sathya) – “õige”, *Krita* – “puhas, püha”. *Yuga* kestab 3000 taevast ehk jumalikku aastat ja taevane aasta võrdub 3 600 maise, inimese aastaga. Põhjalt paralleelidest india ja kreeka periodiseeringute vahel vt: Bongard-Levin, Iljin 1985: 148–149.

Dharma püsimajäämiseks viiakse sisse jaotus varnadeks (tuletame meelde, et neid on ka 4). Dharma lehm seisab kolmel jalal. *Dvāparayuga*, “vaseaeg”, kestab vaid 2000 jumalikku aastat, pluss 200 jumalikku aastat ao- ja ehavalgust. Veel vähem on vooruslikkust maailmas, mis väreleb pimeduse ja valguse, kurjuse ja õigluse vahel. Halbade kirgede poolt pimestatud inimesed pöörduvad ära oma püha kohuse täitmisest ja Dharma-Seaduse lehm seisab kahel jalal. Viimase perioodi nimeks on *Kaliyuga*. See on praegune hämar aeg, kui maailmas võtavad võimust pahed ja alles jääb vaid neljandik Dharmast, s.t lehm seisab veel ainult ühel jalal. Seetõttu on ka selle ajastu aeg lühike – vaid 1000 jumalikku aastat ja veel kaks korda 100 aastat. Võib lisada, et *Kaliyuga* algas 18. veebruaril 3102 aastal eKr (Temkin, Erman 1982: 268). S.t umbes sel ajal, kui toimus Ülem- ja Alam-Egiptuse ühinemine, Uruki kultuuri ja võib-olla ka Põhja-Süüria kultuuri tekkimine. Pärast *Kaliyuga*t tuleb maailma lõpp: tuli, mis peitub ookeani sügavikes, paiskub välja ja haarab endasse maailma. Ja pärast, kui möödub Brahma öö, hakkab kõik otsast peale. Ja niimoodi toimub see Brahma kõigi 100 eluaasta vältel. Ja kui selle Brahma aeg saab otsa, loob Jumal uue... (samas, 234–235).

Just neljaosalised skeemid olid maailma ajaloo jaotamisel kõige laiemalt levinud, kristluse levik kinnistas seda skeemi veelgi. Vanas Testamendis leiame prohvet Taanieli ettekuulutuse (Taan, 7.3–28) neljast metsalisest, kes personifitseerivad nelja kuningriiki. Kuni 16. saj keskpaigani loeti seda skeemi neljast maailmariigist (Assüüria, Pärsia, Makedoonia, Rooma) ajalookulu vaieldamatuks tõeks.

Oluline pööre taolistes tüpoloogiates-periodiseeringutes on seotud Giambattista Vico nimega, kes oma “Uues teaduses” (1725) pakub välja järgmise, juba kolmelise jaotuse, omistades tsükli kolmetaktilisuse egiptlastele:

Uus Teadus, s.o Metafüüsika Jumaliku ettenägemise valguses, mõtiskledes rahvuste üldisest olemusest ja avastades jumalike ja inimlike tegude päritolu paganate juures, ehitab nende alusel rahvaste loomuliku õiguse süsteemi. Need rahvad läbivad ühetaoliselt ja täielise pidevusega kolm ajastut, mis voolasid, nagu egiptlastel ütlesid, läbi kogu maailma aja enne neid, ja nimelt: Jumalate ajastu, kui paganad mõtlesid, et elavad jumaliku valitsuse all ja et kõik on neile ette öeldud auspiitside ja oraaklite, kõige iidsemate paganate ajaloo asjade poolt; Kangelaste ajastu, kui need valitsesid kõikjal aristokraatlikes vabariikides, tuginedes, nagu nad uskusid, oma loomuse

üleolekul, mis erines plebeide loomusest; ja lõpuks – Inimeste ajastu, kui kõik tunnistasid, et nad on inimestena võrdsed, seetõttu sel ajastul õitsesid algul rahvavabariigid, aga lõpus monarhiad – need mõlemad vormid on Inimlikud valitsused. (Vico 1994: 25–26)

Vico seostab oma klassifikatsiooni keelefiguuride ehk troopidega: jumalate ajastul valitseb metafoor, läbi võrdluse on võimalik mõista inimlikke ja looduslikke nähtusi; kangelaste ajastul toetavad metonüümia ja sünekdooh feodaalsete ja aristokraatlike institutsioonide arengut; demokraatiat valitseb iroonia, ratsionaalsuse võidukäik toob endaga kaasa “refleksiooni barbaarsuse”.¹⁰ Jumalate aeg peegeldub Vico arvates teagoonilistes müütides (riikluseta aeg, allumine preestritele jne), kangelaste aeg – aristokraatliku riigi kangelaseepostes, inimeste aeg – demokraatliku vabariigi või esindusmonarhia historiograafias. Vico arvates arenevad kõik rahvad selle tsükli raames ja iga tsükkel lõppeb üldise kriisi ja antud ühiskonna lagunemisega.

Vico ennetas paljuskki Valgustusaja ideid, sisuliselt ladus vundamendi ajaloo filosoofiale, esmakordselt püstitas autentsuse probleemi, kirjutas kultuurilise relativismi (kui on sobiv nii öelda) positsioonidelt: iga ajaloolist seisundit, iga kultuurivormi on vaja mõõta ja hinnata nende omaste ajalooliste kriteeriumite järgi; ei tohi kasutada tänapäevaseid ettekujutusi otsustustes möödunud aegade kommete, müütide ja kunsti kohta. Vico arvates on kaasaegsete inimeste mõistus abstraktsioonidest küllastunud, seetõttu “võib raskustega aru saada ja on võimatu endale ette kujutada, kuidas mõtlesid inimesed, kes löid paganliku kultuuri” (Vico 1994: 134).

Tuletame meelde, et see oli kirjutatud 31 aastat enne Voltaire'i “Rahvaste kommetest ja vaimust ning ajaloo põhifaktidest Karl Suurest kuni Louis XIII-ni” (1756) ning enne seda, kui Voltaire tõi käibele mõiste “ajaloo filosoofia”.

Kultuuri arengu üldajalooliste staadiumite skeeme joonistasid hulk aega enne evolutsioniste (“klassikaline” evolutsionism valitses XIX saj teisel poolel ja XX sajandi alguses, tähtsaimad esindajad: Ch. Darwin, L. Morgan, H. Spencer, E. Tylor, J. Fraser) Voltaire'i kõrval

---

¹⁰ Vrd Hayden White'i tropoloogilist käsitlust ajalookirjutistest raamatus “Metahistory” (1973).

veel sellised Valgustusaja suurkujud nagu Jacques Turgot, Adam Ferguson ja Jean Antoine Nicolas de Condorcet.

Nii esitas Turgot idee kultuurilise progressi kolmest staadiumist: religioosne, spekulatiivne ja teaduslik. Tema põhiteoseks on “Mõtisklused rikkuse loomise ja jaotumise üle” (1766), kus ta vastandas looduse muutumatu tsüklilisuse (sünd – surm – ülestõusmine) progressile inimkonna ajaloos, ehitades ühiskonna arengu teooria vastavuses tootmistüübiga igal ajalooetapil. Algne etapp – korilus ja küttimine (sotsiaalse organisatsiooni vormiks on hõim, mis koosneb perekondadest). Teine etapp – üleminek karjakasvatusele, mille puhul rikkused kasvavad ja tekib eraomand. Maaharimisele üleminek toob endaga kaasa maaomandi ja tööjaotuse, mis omakorda viib riigi tekkimiseni. Kuid tänapäeval on peamine, et just Turgot määratles esimesena kultuuri kui teistele mitte kaasasündinud, vaid omandatud ideede ja kommete üleandmist.

Adam Ferguson oma teoses “Essee tsiviilühiskonna ajaloost” (1767) tõi enne Lewis H. Morganit esile kolm põhilist ajaloo perioodi: metslus – barbaarsus – tsivilisatsioon. Condorcet eristas samuti kolme tsivilisatsiooni staadiumit, mis sarnanevad Turgot omadele, ainult teine (käsitöö, kaubanduse, teaduse ja kunsti tekkimine ja areng) on venitatud kuni Condorcet kaasajani ja kolmas staadium on alles saabumas. Täpsemalt, Condorcet eristas 10 inimkonna arengu staadiumit, kuid esimesed 3 (“mittetsiviliseeritud” inimesed) teda ei huvitanud ja ülejäänud 7 grupeeris ta kolme suure perioodi alla (vt “Ajalooline visand inimvaimu progressist” 1795). Samalaadseist jaotustest põhjalikum oli Morgani “Muinasaja ühiskond” (1877), mis mõjutas ka Marxi ja Engelsit. Järgides Fergusoni triaadi, eristab ta igal ajastul omakorda kolm etappi – alumine, keskmine ja kõrge, lähtuvalt materiaalse kultuuri arengust. Samuti annab ta ajaraamistiku: metslus algab inimese lahknemisest loomast ja kestab ca 60 000 aastat, barbaarsus stardib algelise põlluharimisega ja kestab 36 000 aastat, tsivilisatsioon (jaguneb antiik-, kesk- ja uusajaks) on kestnud 5000 aastat.

Vahekokkuvõtteks võib tõdeda, et kõikides kirjeldatud “tüpoloogiates” on nähtavad kaks põhilist suundumust (või siis nende kombinatsioon). Esimene vaatlleb arengut lineaarsena ja kui alguses olid need kirjeldused kantud taandarengu, regressi ideest (kaugenemine kuldsest, jumalikust ajastust), siis eriti Valgustusajastul sai valdavaks

progressi idee, mis oma täiusliku väljenduse leidis Hegeli ajaloo filosoofias. Teise vaatepunkti keskmeks on tsüklilisus¹¹.

Tundub, et esmakordselt ilmub kultuuri¹² mittestadiaalne tüpoloogia Kantil, kes eristab “kasvatuse kultuuri” ja “oskuse kultuuri”: esimene võimaldab vabastada inimese tahet meelelisusest, looduse kutsetest ja ihadest, kõigest partikulaarsest, et ülendada teda üleüldiseni. “Oskuste kultuur” haarab enda alla inimese poolt püstitatud eesmärkide saavutamise vahendid eesmärkidest endist sõltumatult. Teadus ja kunst on Kanti jaoks kultuuri vähemoluline osa, need teevad inimese tsiviliseeritumaks. Kuid mitte need kultuuri vormid, vaid ülemaailmne kodanikuühiskond, kõikide riikide terviklik süsteem on võimeline lahendama looduse poolt inimkonna ette püstitatud probleemi (Kant 1966: 467).

Hegeli ajaloo filosoofia põhiteesiks on teatavasti ajaloo mõistuspärasus ja ajalugu ise kujutab endast maailmavaimu arengut. Maailmaajalugu on seega maailmavaimu enese- ja vabadustunnetuse protsess. Üldtuntud on Hegeli kolm (neli, kui vaadata Kreekat ja Rooma eraldi) ajalooetappi: 1. Muistne Ida, kuhu kuuluvad Hiina, India, Pärsia, Süüria, Egiptus jne, kus üks, despoot, on vaba, ülejäänud orjuses; 2. Kreeka ja Rooma (pooled on vabad, teised on orjad; erinevus vaid selles, et Roomas on õigussüsteem); 3. Germaani maailm kui euroopaliku kristluse kehastus (kõik on vabad, kuna kõik on jumala palge ees võrdsed). Nende etappide iseloomustamiseks kasutab Hegel “organismilist” metafoori – Idamaad kui lapsepõlv, Kreeka – noorus, Rooma – mehistumine, Germaani maailm – küpsus. Oma esteetikaloengutes eristab ta kunsti (kultuuri) ajaloo etappe, mis korreleeruvad eelmise jaotusega: 1. Sümbolne vorm – muistne idamaade kultuur, mis kõige ehedamal moel väljendub arhitektuuris; 2. Klassikaline vorm – antiikkultuur: inimese ja poliitilise maailma ajutine harmoonia, skulptuur; 3. Romantiline vorm – antiigijärgne

¹¹ Pitirim Sorokin toob välja ajaloo tsüklilised käsitlused minevikust, mis tema arvates on tunduvalt teaduslikumad kui kaasaegsete teoreetikute omad: Konfutsius, Platon, Thukydides, Aristoteles, Cicero, Seneca, Machiavelli, Vico (Sorokin 1959 [1927]: 79). Sorokin nimetab ka Paretot ja iseenast tsüklilise ajalookäsitluse pooldajate hulka, vastandades sellele lineaarset.

¹² “Otsustusvõime kriitikas” määratleb Kant kultuuri kui looduse lõppeesmärki inimese jaoks, kui “mõistusega olendi poolt omandatud võimet püstitada mistahes eesmärgid (tähendab, tema vabadust)” (Kant 1996: 464).

kultuur, ilmneb kahes sfääris: 1) endale keskendunud isiksuse hingsügavustes ja 2) välises maailmas, s.o empiiriline tegelikkus, muusika. Hegelist innustust saanud kultuuritüpoloogiad, mille alustajateks olid Schiller, Schelling ja teised romantikud, lahenes Nietzsche loomingus efektse vastandusega apolloonilise ja dionüüsilise vahel, mis mõjutas tugevalt muuhulgas vene 20. sajandi kultuuri.

Hegeli mõte maailmaajaloolistest rahvastest (maailmavaimu pideva isearengu erinevatel momentidel saab ainult üks rahvas mingit momenti kehtastada ja see rahvas on vastaval ajalooepohhil domineeriv¹³) on toinud ja toidab mitmesuguseid rahvuslikke ideoloogiaid. Nii loob oma kolme rassi (valge, kollane, must) ja 10 tsivilisatsiooni (6 aarialaste, seitsmes, assüürlaste oma, oli saanud mõjutusi iraani aarialastelt ning ülejäänud kolm olid Ameerikast) teooria tuntud prantsuse filosoof, kirjanik ja diplomaat Joseph Arthur de Gobineau ("Essee inimrasside ebavõrdsusest", 1853–1855). Hegelist lähtub ka kultuurideülene loogika (tees, antitees, süntees), mida esindab vene kultuuriloos näiteks Vladimir Solovjov.¹⁴ Solovjovi käsitluses on tees looduse ja jumala maailm, antitees on inimkond, mille jumal enda vastandina tekitab ja süntees on apokalüpsis, maailma vaimu ilmutamine ja jumalariik maa peal.

Nikolai Danilevski¹⁵ pakub töös "Venemaa ja Euroopa. Vaade slaavi maailma kultuurilistele ja poliitilistele suhetele germaani-romaani maailmaga" (1869) välja 10 "kultuurilis-ajaloolist omanäolist tüüpi ehk algupäraselt tsivilisatsiooni" kronoloogilises järjekorras: 1) Egiptuse, 2) Hiina, 3) Assüüria-Babüloonia-Foiniikia, 4) Kaldea ehk Muinassemiidi, 4) India, 5) Iraani, 6) Heebrea, 7) Kreeka, 8) Rooma, 9) Uussemiidi ehk Araabia, 10) Germaani-Romaani ehk Euroopa (Danilevski 2013: 122). Tema tsüklilisuse mõõdupuu on väga konkreetne:

nende tüüpide arengukäik on kõige sarnasem nende mitmeaastaste üheviljaliste taimedega, mille kasvuperiood on määramatu pikkusega, kuid õitsemise ja viljakandmise periood on suhteliselt lühike ja kurnab alatiseks nende elujõu. (samas, 127)

¹³ Vt Hegel 2009, § 345–347.

¹⁴ Täname Peeter Toropit selle täpsustuse eest.

¹⁵ Põhjaliku ülevaate sellest raamatust ja tema autorist leiab Peeter Toropi järelsõnast (Torop 2013).

Esimesed viis tüüpi on “isoleeritud” (eriti Hiina ja India), teised aga “pärilikud” (st “nende tegevuse vilju anti edasi ühelt teisele”, nagu ka “toitaineid ja väetisi”) (sammas, 123). Selle jaotusega seletab ta ka Lääne progressi ja Ida stagnatsiooni. Seejuures esimesed viis tüüpi ei ilmutanud täielikult ühtegi tsivilisatsiooni iseilmumise neljast alusest (religioosne, kultuuriline, poliitiline ja sotsiaal-ökonomiline), need alused olid omavahel segunenud. Heebrea, kreeka ja rooma tüüp põhinesid ühel alusel, germaano-romaani kahel ja araabia kohta ei ütle midagi. Alles viimane, ida-slaavi tüüp saab esimeseks täielikult “neljaaluseliseks” kultuurilis-ajalooliseks tüübiks. Rahvad, kes ei ole suutelised looma omanäolisi tsivilisatsioone, täidavad tema sõnul “jumala vitsa” rolli, on “nõtrade tsivilisatsioonide” lammutajateks (hunnid, mongolid, turgid) või siis kujutavad endast “etnograafilist materjali” teiste kultuurilis-ajalooliste tüüpide jaoks (soomlased).

Üks mõjukamaid tsüklilise (kultuuri)ajaloo eestvedajaid, kes inspireeris Toynbee’d ja Borkenau¹⁶, mõjutas nii Alfred Weberit¹⁷, Pitirim Sorokinit kui Kroeberit, oli Oswald Spengler. Tema “Õhtumaa allakäik” (1918–1922) eristab ülemaailmses ajaloo morfoloogias 8 tüüpi: babüloonia, egiptuse, india, hiina, Kesk-Ameerika (maiad ja asteegid), kreeka-rooma, bütsantsi-araabia, ja Lääne-Euroopa. Spengler ei rõhu rahvuste erinevusele, kultuur on tema jaoks omaette fenomen, mis oma aktiivses faasis end väljendab. See väljendus on seotud algse sümboliga. Nii on maagilise hinge (araabia-bütsantsi) sümbol koobas, egiptuse kultuuri algsümboliks ühesuunaline tee, Hiinal – sihitu ekslemise tee, antiikkultuuril aineeline üksikkeha, lääne kultuuri sümboliks on puhas ja lõputu ruum

---

¹⁶ Franz Borkenau keskendub kultuuri algusele ja lõpule ja kritiseerib Spengleri algsümboli kui omanäolise kultuuri käivitaja mõistet: “Kultuuritekke liikumapaneva jõu leidsime me mitte Spengleri müstilises ja tühjas “algsümbolis”, vaid sidusa ühiskonna hädavajalikkuses. Just sidusus on see “stiili ühtsus” nagu Spengler seda määratleb” (Borkenau 1981: 38).

¹⁷ Alfred Weber, nagu eespool öeldud, jagas kultuuri ja tsivilisatsiooni arengu kaheks erinevaks ajalooliseks protsessiks, mis eksisteerivad paralleelselt, mitte järgnevuses. Spengleri raamatu mõjul tõi ta sisse kolmanda mõiste: tsükliline sotsiaalne protsess. Samuti kasutas ta oma metaajaloolistes arutlustes Spengleri “hinge” mõistet kultuurikehandi märgistamiseks (vt Weber 2012 [1920]).

ja ääretu tasandik iseloomustab veel sündimata vene kultuuri.¹⁸ Kultuur on tema jaoks “kunstilise stiili ühtsus kõigis tema ilmingutes”. Rõhk on klassikalise antiikkultuuri (apolloooniline) ja õhtumaise (faustiline) kultuuri võrdlusel/vastandusel. Ka siin on valdav tsükliline, organismiline vaade (igal kultuuril on oma lapsepõlv, noorus, meheiga ja raugapõli – vrd Hegel), Spengler kasutab ka aastaegade vaheldumise metafoori. Arthur Kroeber kritiseerib Spenglerit kultuuriteadlase seisukohast ja ütleb muuhulgas (poliitiliselt äärmiselt ebakorrektselt), et

see saksa “ekspressionism” või liigväljenduslikkus [...] on Spengleri põhipuuduseks, mis lähendab teda Nietzsche, Wagneri, Hitleri ja tuhandete teiste vähem oluliste mõtlejate, kirjanike, kunstnikega. See liiasus on nii põhjus kui tagajärg, miks Saksamaa kunagi ei sisenenud “võrdsena” Lääne tsivilisatsiooni, välja arvatud see lühike periood, kui oma teosed löid Kant, Goethe ja Beethoven. See on tõepoolest titaanlik temperament, kuid viidud äärmuse ja pöörasuseni suubub see patoloogisse. (Kroeber 1957: 83–84)

Kõige põhjalikum on aga Arnold J. Toynbee (“Uurimus ajaloost” 12 köidet, 1934–1961; vt Toynbee 2003), kes püüab ületada Spengleri tsivilisatsioonide suhtelisuse ja isoleerituse printsiipi oma “põlvnevuse” teooria ja kultuuridevaheliste mitmekesiste kontaktidega. Ta pakub välja mitu võimalust tsivilisatsioonide¹⁹ klassifitseerimiseks: religioosse, territoriaalse, suguluse olemasolu või puudumise, “elususe–surnu olemise” kriteeriumite järgi. Kokkuvõttes on raske aru saada, mitu tüüpi ta siis lõpuks eristab – 18, 19 või 21...²⁰. Siin vaadeldud autoritest on ta ainuke, kes räägib Aafrika tsivilisatsioonist. Meie vaatepunktist on huvitav, et Toynbee püstitab endale eesmärgi teha kindlaks tsivilisatsioonide ajaloo “mudel”:

---

¹⁸ Vrd Deleuze'i ja Guattari “geofilosoofiaga” raamatus “Mis on filosoofia?”.

¹⁹ “Kultuuri” määratledes viitab ta Kroeberile ja märgib, et “Nähtuste klass, mille esindajateks on tsivilisatsioonid, on üks geenuse “kultuur” liike” (Toynbee 2003: 55).

²⁰ Ümbertöötatud uue variandi eessõnas 1972. aastal ütleb Toynbee, et algselt sai ta “kokku 21 tsivilisatsiooni, nüüd saan neid vähemalt 31, lisaks veel mõned sellised, millest ei saanud asja” (Toynbee 2003: 13). Kokkuvõtvast tabelis on tal neid loetletud 34 (samas, 115).

Sõna “mudel” niisuguses tähenduses, milles teda on hakatud kasutama muuhulgas ka teaduslikus uurimistöös, on instrumendina rakendatav sümbol. Sümbol pole identne ega samaulatuslik objektiga, mida ta sümboliseerib. [...] Et sümbol intellektuaalse tegevuse instrumendina – teisisõnu “mudelina” – tõhusalt töötaks, tuleb seda lihtsustada ja teravdada määran, mis taandab ta otsekui kaardivisandiks tegelikkuse selle osa kohta, mille suhtes ta meile juhatust annab – justnimelt kaardivisandi, aga mitte aerofoto taoliseks. (Toynbee 2003: 71)

Teatavasti on nii “sümboli” kui ka “mudeli” mõisted tähtsal kohal Juri Lotmani kultuurisemiootikas. Raamatus “Mõtlevates maailmades” (inglisekeelne pealkiri “Universe of the Mind”) räägib ta muuhulgas, kuidas narratiivsed mudelid mõjutavad ajaloolase mõtlemist:

...ajaloolane hakkab vaatlema oma klassifikatsiooni kui tekstivälise materjali sisemist omadust ja kannab “alguste” ja “lõppude” eshatoloogilise üleelamise kirjelduste vallast üle kirjeldatava sfääri. Nii näiteks määrasid sajandi “lõpu” eshatoloogiat, Wagneri, Nietzsche ja nende järgijate ideed “jumalate hukust” ära Oswald Spengleri mõtlemise katastrofismi. [...] Spengler konstrueeris kirjeldusobjekti – maailma ajaloo. Selleks oli kõigepealt vaja lahutada ajalooline materjal osadeks, viies sisse absoluutsed algused ja absoluutsed lõpud. [...] Just see absoluutsus kultuuride lahutamisel võimaldab vaadata igauht neist eraldi organismina, kandes neile üle nooruse küpsuse ja vanaduse mõisted koos järgneva vältimatu surmaga. Seesama lahutamise absoluutsus nõuab, et kõik kultuuri aspektid sünniks ja sureks üheaegselt, ja, järelikult, oleks ellu äratatud ühest keskusest. Selliseks keskuseks – ja siin on tunda hegelliku traditsiooni mõju – saab olla ainult kultuuri hing.

Me näeme selgelt, kuidas uurija mõtlemise narratiivsus mõjutab tema loodavat ajalookonstruksiooni. Püüdu vaadelda maailma ajalugu kui suletud kultuuride seeriat “alguste” ja “lõppudega”, küll tunduvalt pehmemas vormis, on tunda ka A. Toynbee grandioosses töös. (Lotman 1996: 341–342)

Niisiis võib öelda, et 19. sajandil ja 20. sajandi alguses valitses ajalooteaduses tendents, kus kultuure vaadeldi kui eneseküllaseid organisme ja oluline oli ka “kultuuri” ja “tsivilisatsiooni” kui sotsiokultuurilise organismi arengu viimase etapi vastandus, mis pidi välistama lõputu, ühesuunalise progressi idee. Nii Danilevskil, Spengleril kui ka suurel määral Toynbeel on kultuuri/tsivilisatsiooni arengut kujutatud ühe elutsükli, mille kulus eristub aktiivne

loomisfaas. Need kolm uurimust panevad ka rasvase punkti ühele etapile kultuuritüpoloogiate loomise ajaloos.

Strukturalistlik/semiootiline lähenemine

Edaspidi enam nii laiahaardelisi ja põhjalikke käsitlusi ei kohta, uuemal ajal kaldub raskuspunkt rohkem tänapäeva kultuurierinevuste uurimisele pragmaatilisest vaatepunktist. Samuti kasutatakse palju küsitlusi ja statistilist materjali. Kultuuride uurimine ja kultuuride tüpologiseerimine suundus uuele rajale – enam ei keskendutud mitte niivõrd kultuuriajaloole kui konkreetsete kultuuride eripärade/sarnasuste otsimisele. Oma roll oli siin nn organisatsiooni-kultuuride uuringutes, kus võib leida terve rea neid, mis otsivad just erinevate rahvuste/kultuuride vahelisi erinevusi/sarnasusi, et olla globaliseeruvast maailmas majanduslikult võimalikult efektiivne.

Antropoloogia poole pealt saab pärast Levi-Straussi avalööki (“Strukturaalne antropoloogia”) hoo sisse strukturaal-semiootiline lähenemine. Ehitatakse rohkem-vähem universaalseid kultuurimudeleid, otsitakse kultuurikoode, erinevaid kultuurimustreid (*patterns*). Nii näiteks väidab Edmund Leach oma sissejuhatuses sotsiaalanthropoloogia strukturalistlikku analüüsi (sic!), et “kõik kultuuri mitmekesised mitteverbaalsed dimensioonid [...] on organiseeritud sidusatesse mustrikombinatsioonidesse, et inkorporeerida kodeeritud informatsiooni” (Leach 2010: 29) ning osutab analoogiale riitumist valitsevate kultuuriliste konventsioonide ja keelelise väljenduse mustrite üle valitsevate grammatiliste ja fonoloogiliste reeglite vahel (samas, 119). Arutledes binaarsete vastanduste üle, mis neid mustreid organiseerivad (nt püha/profaanne), on ta skeptiline:

Niisugused üldist laadi formuleeringud tõstatavad probleeme inimlikest universaalidest. Kas on olemas pindmisi kultuurijooni, mida tuleb ette igal pool? Ma kahtlustan, et selle küsimuse vastus on ‘ei’. Kuigi mõned struktuurilised suhted kultuurielementide vahel on väga levinud, on tõenäoliselt alati olemas erijuhtumid, kus väärtused muutuvad vastupidiseks. (samas, 132–133)

S.t, ühelt poolt Leach justkui tunnistab kultuuri “keelet” olemasolu,

aga samas eitab selle universaalsust, sest konkreetsetes kultuuris (“kõneaktis”) võivad väärtused muutuda vastupidiseks: “ühes etnograafilises kontekstis esinev tähenduslik vastandus ilmub mõnes teises kontekstis välja ümberpööratud vormis” (samas, 133).

Vähem tähelepanu pälvinud on vene päritolu ameerika sotsioloogi Pitirim Sorokini teooria kultuuride arengust, mille keskmes on idee tsükliliselt üksteist väljavahetavatest “kultuuritüüpidest”, mille ühtsuse kindlustavad sotsiaalse vastastiktoime struktuursed karakteristikad (Sorokin 1957). Sorokin keskendub kultuuri “mentaalsusele” ja selles on tema arusaam kultuurist lähedane Juri Lotmani määratlusele kultuurist kui kollektiivsest intellektist. Hästi on Sorokini teooria põhisisu kokku võtnud Henn Käärik:

Maailma ajalugu koosneb kolme sotsiokultuurilise tüübi – meeleline (*Sensate*), ideatsionaalne (*Ideational*), idealistlik (*Idealistic*) – lakkamatust ja permanentsest vaheldumisest. Meeleline ja ideatsionaalne on vastandlikud põhitüübid, idealistlik nende sünteis. Peamised kultuuritüübid ei esine tegelikkuses kunagi puhtal kujul, kätkevad alati mingil määral vastandtüübi elemente, ent üks tüüp domineerib. (Käärik 2017: 326)

Just siia perioodi paigutub ka Juri Lotmani lähenemine, kelle jaoks kultuuritüpoloogia oli üks meelisteemasid, mis läbis kogu tema teadusloomet alates 1960ndate teistest poolest kuni elu lõpuni välja. Tsiteerides Peeter Toropit:

Kultuuri tüpoloogilisel käsitlemisel on Lotmani jaoks palju sügavam mõte kui esialgu paistab. Ühelt poolt lähtub ta struktuuralsest tüpoloogiast, mis baseerub distinktiivtunnuste põhjal kõrvutamisel, mis algselt oli kasutusel foneetikas, või binaarsetel opositsioonidel. Teiselt poolt on aga palju peidetum Lotmani huvi märgisüsteemide simultaanse tüpoloogia vastu, mis tähendab seda, et teda huvitab kultuur märgisüsteemide hierarhiana, kusjuures märgisüsteemide suhted on objekt- ja metatasandi suhted. Lotman nimetab seda kultuuri metamehhanismiks ja rõhutab kultuuri mõtestamisel samade nähtuste eritasandiliste kirjelduste olulisust. (Torop 2010: 16)

Lotmanil kooseksisteerivad nii erinevad tüpologiseerimise tüübid kui ka erinev suhtumine selliste tüpoloogiate ehitamise võimalikkusesse teaduse antud arenguetapil. Tüpoloogia “tüübi” määrab tema jaoks ära eelkõige selle alusmõiste “kultuur” definitsioon, oluline on uurija

positsioon, suutlikkus astuda “oma” kultuurist ja ajast “väljapoole”. Oluline on ka kultuuri kirjeldamiseks sobiva metakeele leidmine, sellele probleemile on Lotmanil pühendatud eraldi artikkel (Lotman 2004 [1968]). Kultuuritüpoloogia ülesannet kirjeldab ta järgnevalt:

Seega võib kogu kultuuriajaloo materjali vaadelda sisulise informatsiooni vaatepunktist ja sotsiaalsete koodide, mis võimaldavad seda informatsiooni väljendada teatud märkides ja teha ühtedele või teistele inimkollektiividele kättesaadavaks, süsteemi vaatepunktist. Just see teine pool – kultuur kui ajalooliselt väljakujunenud koodide hierarhia – huvitab eelkõige kultuuritüpoloogia spetsialiste, sest iga ajaloolis-kultuurilise informatsiooni kodeerimistüüp osutub olevat seotud ühiskondliku eneseteadvuse, kollektiivi korrastatuse ja isiksuse enesekorrastuse süvavormidega. Kultuuritüpoloogia ülesannet võib määratleda kui kultuurikoodide põhitüüpide kirjeldust, mille põhjal kujunevad üksikute kultuuride “keeled”. (Lotman 1967: 31)

Artiklis “Kultuuri dünaamikast” käsitleb ta lineaarsuse ja tsüklilisuse vahekorda kultuuris:

Inimkultuuri olemuslik kahetisus on seotud tema süvima tuumaga: sellega, et temas on konfliktiselt ühendatud lineaarne suunatus ja tsükliline korduvus. [...] Kultuuri võib vaadelda tema lineaarses dünaamikas kui vanade struktuuride pidevat väljavahetamist uute poolt, nagu traditsiooniline ajalooteadus teebki. Niisugune vaatenurk tõstab esile katkematult tekkivad uued vormid, mis asendavad ja tõrjuvad kõrvale vanu. Ent sageli on kultuuriloo esinenud ka tsüklilisi kontseptsioone, mis on käsitanud dominandina struktuuride korduvat vaheldumist. Küsimuse võiks lahendada, osutades sellele, et korduvused kuuluvad kultuuri keelde, dünaamiline heterogeensus aga tema kõnesse. Kuid eespool sai juba rõhutatud, et absoluutne on keele ja kõne vastandus üksnes tinglikus kirjeldusprotsessis. Reaalsuses vahetavad nad ju pidevalt oma kohti. Võrdselt reaalsed on nii tsüklilised kui ka dünaamilised protsessid. Erinevad kirjeldustüübid lihtsalt toovad esile eri tüüpi reaalsusi. (Lotman 1999 [1968]: 163)

Kokkuvõtvalt võib öelda, et Lotman peab, järgides strukturalistlikku kaanonit, strukturaal-tüpoloogilise²¹ kultuuriloo loomise põhieel-

---

²¹ Tartu–Moskva koolkonnas tervikuna oli strukturaal-tüpoloogilistel uurimustel suur roll ja kahtlemata mõjutasid need ka Lotmani vaadete kujunemist. Olulisemate töödena selles vallas tuleks ära märkida Ivanov, Toporov 1965; Revzin 1967 ja Pjatigorski 2011 [1984].

duseks eristust tekstide sisu (“kõne”) ja nende struktuuri (“keel”) vahel.

Kultuuri mudelina määratleb Lotman kultuuritekstide kirjeldused, mis põhinevad ruumilisel modelleerimisel. Mudel on siin eeskuj, funktsioneerimise tüüp, kultuuritüüp aga selle mudeli realiseerimine kultuuri erinevatel ajalooetappidel. Kultuurikood iseloomustab vastavat kultuuritüüpi, selle “keelt” ja reaalselt eksisteerivaid kultuuritekste võime käsitleda “kõnena”.

Seejuures on selge, et ühte ja sama (kultuuri)teksti võib tema reaalses funktsioneerimises kirjeldada üheaegselt mitme erineva kultuurimudeli kategooriates. Just seda Lotman oma erinevates käsitlustes teebki: pakub meile välja erinevaid kultuurimudeleid, mis on universaalsed ja on võimelised kirjeldama kõige erinevamaid kultuuritekste (kultuuritüüpe).

Põhjaliku ülevaate Juri Lotmani kultuuritüpoloogiast leiab tema eestikeelse kogumiku “Kultuuritüpoloogiast” saatesõnast (Salupere 2010).

Lõpetuseks

Loomulikult on see vaid kiirpilk erinevate tüpoloogiliste konstruktsioonide arenguloole. Põhjalikumalt on tüpoloogiade konstrueerimise põhimõtteid käsitletud näiteks koguteoses “Tüübid kultuuris: Klassifikatsiooni, süstemaatika ja tüpoloogia metodoloogilised probleemid sotsiaal-ajaloolistes ja antropoloogilistes teadustes” (Klein 1979).

Suurepärase ülevaate erinevatest “sotsioloogilistest teooriatest kui traditsiooni kirjeldamise viisidest” struktuuriliste, tüpoloogiliste, kontiinumi- ja muude mudelite abil 20. sajandil annab David Zilberman. Erilist tähelepanu pöörab ta just kontiinumimudelitele, mida on kolme tüüpi: lineaarsed, “ringjad” ja “pulseerivad”. Ta pakub välja ka oma kultuuritüpoloogia, mis oleks:

reaalne kultuuride tüpoloogia, mis põhineb nende traditsioonide mõistmisel ja nende traditsioonilisel sisestamisel sotsiaalsesse tegevusse. [...] mille kasutusalaaks oleks kultuuridevahelise mõistmise metodoloogia (kui eriline sotsiaalse teadmise liik, mis on seotud konkreetse traditsiooniga). (Zilberman 2015 [1971]: 62)

Zilbermani käsitus väärib aga kindlasti põhjalikumat tutvustust ja loodetavasti saab see teoks järgmises artiklis.

Kirjandus

- Berdjajev 2012 [1923] = Бердяев, Николай. *Философия неравенства*. Москва: Институт русской цивилизации.
- Bidney, David 1944. On the concept of culture and some cultural fallacies. *American Anthropologist* 46: 30–44.
- Bongard-Levin, Iljin 1985 [1969] = Бонгард-Левин Г. М., Ильин Г. Ф. *Индия в древности*. Москва: Наука.
- Borkenau, Franz 1981. *End and Beginning*. New York: Columbia University Press.
- Hegel, Georg W. F. 2009 [1820–1821]. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Cafagna, Albert C. 1960. A formal analysis of definitions of “culture”. – Dole, G. E.; Carneiro, R. L. (eds.). *Essays in the Science of Culture*. N.Y., 111–132.
- Deleuze, Gilles; Guattari, Félix 2014[1991]. *Mis on filosoofia?* Tallinn: TLÜ Kirjastus.
- Geertz, Clifford 2017 [1973]. *Kultuuride tõlgendamine. Valitud esseed*. Tallinn: Tänapäev.
- Danilevski, Nikolai 2013 [1895]. *Venemaa ja Euroopa*. Tartu: Ilmamaa.
- Ferguson, Adam 1767. *An Essay on the History of Civil Society*.
- Hesiodos 2006. Tööd ja päevad. – *Vanakreeka kirjanduse antoloogia*, Tallinn: Varrak, 46–69.
- Ivanov, Tororov 1965 = Иванов Вячеслав. Вс., Топоров Владимир Н. *Славянские языковые моделирующие семиотические системы*. Москва: Наука.
- Jenks, Chris 1993. *Culture*. London, New York: Routledge.
- Kant, Immanuel 1996 = Кант, И. Критика способности суждения. – *Сочинения в шести томах. Том 5*. Москва: Мысль, 161–530.
- Klein 1979 = Клейн Л. С. (ред.). *Типы в культуре: Методологические проблемы классификации, систематики и типологии в социально-исторических и антропологических науках*. Ленинград: Издательство ЛГУ.
- Kroeber, Alfred; Kluckhohn, Clyde 1952. *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*. Cambridge: Harvard University.
- Käärik, Henn 2013. Pitirim Sorokin: sotsioloog, mässaja, prohvet. – Sorokin, Pitirim. *Meie ajastu kriis*. Tartu: Ilmamaa, 317–342.

- Leach, Edmund 2010 [1976]. *Kultuur ja kommunikatsioon*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Lotman, Juri 1967 = Лотман Юрий. К проблеме типологии культуры. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* III: 30–38.
- 1999 [1968] *Kultuuri dünaamikast*. – Lotman, Juri. *Semiosf arist*. Tallinn: Vagabund, 141–164.
- 2004 [1968] = Лотман Юрий. О метаязыке типологических описаний культуры. — Лотман Юрий. *Семиосфера*. Санкт-Петербург «Искусство-СПБ», 462–484.
- 2010 [1970] *Kultuur ja informatsioon*. – Lotman, Juri. *Kultuuritüpoloogiast*. Tartu: Tartu  likooli Kirjastus, 26–30.
- 2013 [1986]. *Kultuurim lu*. *Akadeemia* 10: 1736–1746.
- Lotman, Juri; Ivanov, Vjat seslav; Pjatigorski, Aleksander; Toporov, Vladimir; Uspenski, Boriss 2013 [1973] *Kultuurisemiootika teesid*. – Salupere, Silvi; Torop, Peeter; Kull, Kalevi (toim.). *Beginnings of the Semiotics of Culture*. Tartu Semiotics Library 13. Tartu: Tartu  likooli Kirjastus, 105–126.
- Lotman, Juri; Uspenski, Boriss 2013 [1971]. *Kultuuri semiootilisest mehhanismist*. – Uspenski, Boriss. *Vene kultuuri jõujooni*. Tartu: Ilmamaa, 207–239.
- Moles, Abraham 1973 [1967] = Мољ Абраам. *Социодинамика культуры*. Москва: Наука.
- Murdock, George P. 1965. *Culture and Society*. Pittsburgh.
- Pjatigorski 2011 [1984] = Пятигорский Александр М. Рассуждение о проблеме межкультурных коммуникаций: язык, знание и понимание. – Мамардашвили М., Пятигорский А. *Символ и сознание*. Санкт-Петербург: Азбука, 127–158.
- Revzin 1967 = Ревзин Исаак И. *Метод моделирования и типология славянских языков*. Москва: Наука.
- Salupere, Silvi 2010. Juri Lotmani kultuurit poloogiad. – Lotman, Juri. *Kultuuritüpoloogiast*. Tartu: Tartu  likooli Kirjastus, 150–169.
- Sapir, Edward 2009 [1921]. *Keel*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Schweitzer, Albert 1984 [1923]. *Kultuur ja eetika*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Spengler, Oswald 2016 [1923]. * htumaa allakäik*. Tartu: Ilmamaa.
- Sorokin, Pitirim 1957 [1937–1941]. *Social and cultural dynamics. A study of change in major systems of art, truth, ethics, law and social relationships*. Boston: Porter Sargent.
- 1959 [1927]. *Social and Cultural Mobility*. Illinois: The Free Press.
- Temkin, Erman 1982 = Темкин Э. Н., Эрман В. Г. *Мифы древней Индии*. Москва: Наука.
- Torop, Peeter 2010. Eessõna. Tüpoloogia ja artoonika. – Lotman, Juri. *Kultuuritüpoloogiast*. Tartu: Tartu  likooli Kirjastus, 9–19.
- 2013. Historiosooфия ja kultuur. – Danilevski, Nikolai. *Venemaa ja Euroopa*. Tartu: Ilmamaa, 669–683.
- Toynbee, Arnold 2003. *Urimus ajaloo*. Tartu: Ilmamaa.

- Tönnies, Ferdinand 1887. *Gemeinschaft und Gesellschaft: Abhandlung des Communismus und des Socialismus als empirischer Culturformen*. Leipzig: Fues.
- Tylor, Edward 1989 [1871] = Тайлор Э. Б. *Первобытная культура*. Москва: Политиздат.
- Vico, Giambattista 1994 [1725] = Вико, Дж. *Основания новой науки об общей природе наций*. – Москва–Киев: REFL-book, ИСА.
- Weber, Alfred 2012 [1920]. *Fundamentals of Cultural Sociology: Social Process, Civilisational Process, and Cultural Movement*. – Loader, Colin. *Alfred Weber and the Crisis of Culture, 1890-1933*. New York: Palgrave Macmillan, 165–204.
- White, Leslie A. 1959. The Concept of Culture. *American Anthropologist* 61: 227–251.
- Zilberman, David 2015 [1971] = Зильберман Давид. *К пониманию культурной традиции*. Москва: Росспэн.

MÄRKAMISI

Kõnelused kamina ees Puhtus, Uexkülliga

Kalevi Kull

Vana Jakob von Uexkülliga silmast silma rääkida pole saanud. Pole ka täpselt teada, kes eesti teadlastest temaga pikemalt on kõnelnud. Ent Thure von Uexkülliga küll. Kohtusin Thurega esimest korda 1989. aastal, kui ta Tartus käis, ja siis käisime koos ka Puhtus.¹ Thure oli Eestis koos vanematega veetnud hulga suvesid, sealjuures just Puhtus, kust koos baltisakslaste sunnitud lahkumisega pidi 1939. aastal temagi ära minema. Uuesti Eestis 50 aastat hiljem, ütles ta Puhtu olevat samasuguse kui siis, tema noorusajal. Ei ole Puhtu palju muutunud tänini. Uuesti käis Thure Eestis 1995. aastal.² Ühe õhtuse jutuajamise kirjapanek siin siis lugeda.

Teema: Jakob von Uexküll

Aeg ja koht: 8. august 1995, Puhtu bioloogiajaam

Räägib: Thure von Uexküll

Osalistes: Antje Haag, Kalevi Kull, Kaja Lotman, Mihhail Lotman, Ehte Puhang, Toomas Tiivel, Marina von Uexküll, jt.

Puhk: Teoreetilise bioloogia suveseminar (augustisessioon), mis pühendatud Jakob von Uexküllile. Sel puhul kohal Thure von Uexküll koos abikaasa Marina von Uexkülliga Freiburgist, Thure kolleeg Antje Haag Hamburgist, Thure õepoeg Gösta Brunow Helsingist, ning kümmekond inimest Eestist. Olime seal kaks päeva (8.–9. augustil), pidasime ettekandeid ja arutelusid, kõndisime Puhtus ringi, õhtul aga ajasime juttu, millest siin natuke talletatud.

---

¹ Tegu oli Uexkülli-konverentsiga, mille korraldasime koos Tiit Matsulevitšiga vastasutatud Akadeemilise Balti-Saksa Kultuuri Seltsi raames. Lisaks Thure Uexküllile olid kohal ka tema abikaasa Marina von Uexküll, tütar Cornelia Uexküll-Haček, õepoeg Gösta Brunow ja vennapoeg Jakob von Uexküll.

² Sel puhul kirjutas ta suveseminari kogumikku ka väikese loo oma isast ja Puhtust (T. Uexküll 1995).

Kalevi Kull: Räägime siis Teie isast, Jakob von Uexküllist. Kirjeldage teda kui inimest, tema igapäevaelu.

Thure von Uexküll: Teate, oli aeg pärast esimest maailmasõda, kui meie, minu isa oli kaotanud kogu oma raha ja kõik mis tal oli ja me olime põgenikud Hessenis.³ Seal oli suur aed ja minu isa kirjutas oma raamatut teoreetilisest bioloogiast (*Theoretische Biologie*)⁴ ja sealsed talupojad ütlesid: “Teate, kui tal on üks kirjutamise sulg, mis liiga kõvasti ei kriuksu, siis on ta õnnelik. Midagi enam ei ole talle vaja”. Ja ta armastas väga ka arutelusid. Ta oli eriti hea kõneleja siis, kui teda ümbritsesid daamid. Ta oli võluv, elurõõmus (*liebenswürdig*) inimene, oskas elumõnudest lugu pidada. Ta armastas väga lapsi ja meisse, lastesse, suhtus ta kui võrdsetesse, mõtlevatesse inimestesse.⁵ Ja ma mäletan, me olime siis veel küllalt väiksed, kui isa küsis meie käest, mida me arvame, milline võiks maailm välja näha vihmaussi jaoks. Siis viis ta meid välja põllule ja näitas meile vihmausse ja lehti, mis mahuvad vihmausside käikudesse. Vihmauss on pime, kuid ta tunneb maitset, ta on “gurmaan” – ta suudab maitse järgi vahet teha, kas tegemist on lehe tipu või alusega. Niisiis on vihmaussi maailm gurmaani maailm.

Toomas Tiivel: Kas ta õpetas teid tundma taimi, liblikaid, linde jms.

Thure: Võimalus oma teadmisi edasi anda, üliõpilasi õpetada, avanes talle väga hilja. Aga ta õpetas meid, oma lapsi. Tal oli üks fotopüss, millega sai väga kiiresti pilte teha ja analüüsida liblikate lennuliigutusi. See oli eritellimusel valmistatud Pariisis ja mõeldudki just liblikate lennuliigutuste analüüsimiseks.⁶ Oma väga varastes töödes on ta kirjutanud, et väga lihtsate mereloomade närvisüsteem reageerib vaid väga vähestele stiimulitele ja kogu ülejäänud maailma selle looma närvisüsteemi jaoks justnagu ei eksisteeriks. Ta uuris põhjalikumalt merisiilikuid, kellel on närvivõrk igas “nõelakeses”, aga kesknärvisüsteem puudub, ja ta kirjutas, et kui merisiilik liigub, siis “nõelakesed” liigutavad looma, aga kui näiteks koer kõnnib, siis koer liigutab jalgu.

³ Londorf, Hessen. Vt ka Mildenerberger 2007: 118.

⁴ Uexküll 1920a. Teine, täiendatud trükk ilmus aastal 1928.

⁵ Thure von Uexküllil (1908–2004) oli vend Gösta (1909–1993) ja õde Dana (1904–1992).

⁶ Jakob von Uexküll viibis 1899. aastal kaks kuud Pariisis Étienne-Jules Marey juures, et õppida kronofotograafiat loomade liikumise uurimiseks. Marey oli kronofotograafia pioneere.

Need on kaks erinevat asja ja see on väga huvitav. Ta kasutas selle nimetamiseks sõna *Reflex-Republik* ("refleksivabariik"), et selgitada, kuidas tekib nêlakeste koordineeritud liikumine. Selline lähenemine on väga kaasaegne, sest tänapäeva neurobioloogid on leidnud, et väga vale on arvata, nagu keha juhiks organeid... On üks väga ilus näide, mis pärineb Dresdeni meditsiiniajaloo muuseumist. Seal on pilt inimesest kui masinast: aju koha peal on direktor ja direktori asetäitjad oma telefonidega ja nemad kontrollivad kõike, mis inimese kehas toimub. Kuid selline ettekujutus on täiesti vale. Nüüdseks me teame, et keha töötab demokraatliku põhimõtte järgi. Näiteks hingamiskeskuses on kaks rakkude populatsiooni. Kui üks populatsioon on erutus seisundis, siis on teine populatsioon puhkeseisundis. Ja see puhkeseisundisse langemine stimuleerib teist populatsiooni ja siis toimub kõik vastupidi. Nende kahe populatsiooni seisundite vaheldumise teel töötabki meie hingamiskeskus. See ongi "refleksivabariigi" idee põhiolemus.

Kalevi: Ma tean, et ta tundis väga hästi selgrootuid loomi,⁷ kuid kas ta tundis hästi ka teisi elusorganismide rühmi; ma mõtlen siin seda, et kas ta tundis näiteks linde ja taimi?

Thure: Näiteks ta uuris kalu. Selliseid kalaliike, kus emane paneb marja merekarpidesse. Need karbid omakorda stimuleerivad isaste kalade seksuaalsust, nii et kalade paljunemisel moodustub süsteem kolmest komponendist.

Antje Haag: Aga ta tegi katseid ka pimedate juhtkoertega?

Thure: Jah, tõepoolest.⁸ Ta arendas välja pimedate juhtimiseks mõeldud koerte väljaõpetamise süsteemi. On väga oluline, et koer peaks meeles ka need takistused, mis koera jaoks ei ole takistused ja selle süsteemiga õpetati koeri neid takistusi märkama ja pimedaid inimesi juhtima. Seda süsteemi rakendatakse ka tänapäeval ja Saksamaal on organisatsioon nimega *Jakob von Uexküll Gesellschaft*, kes sellega tegeleb.⁹

Kalevi: Me oleme sellest kuulnud. See organisatsioon asub Konstanzis.

---

⁷ Jakob Uexkülli on koguni peetud selgrootute võrdleva psühholoogia rajajaks. Vt nt Uexküll 1905.

⁸ Nt Uexküll 1933. Ülevaadet vt Magnus 2014.

⁹ Jakob von Uexküll-Gesellschaft für Qualitätsausbildung von Blindenführhunden.

Üks meie sõpradest¹⁰ õpib praegu Konstanzi ja tema kirjutas meile sellest organisatsioonist.

Thure: Nad kirjutasid mulle ja küsisid, kas tohivad sellist nime kasutada.

Toomas: Võibolla räägite meile ka lihtsamatest asjadest. Näiteks, millal ta tõusis? Kas talle meeldis töötada hommikuti või õhtuti? Milliseid sööke ja jooke ta armastas?

Thure: Ta pidas väga lugu heast söögist. Kui me Itaalias elasime, tundis ta hästi kõiki ümbruskonna parimaid restorane.

Antje: Ja mis kell ta hommikuti tõusis?

Thure: Ta tõusis hommikul väga vara. Nagu minagi. Ja tegi väikese uinaku päeval. Kõik peaksid nii tegema. Mina olen juba 60 aastat nii teinud. Esimestel aastatel oli see lõunauinak lühem, nüüd on see pikem. Ta oli väga huvitatud... oli üks väga kuulus prantsuse entomoloog, kes uuris liblikaid, ööliblikaid. Need ööliblikad lendavad kilomeetrite kauguselt kohale emasliblika lõhna peale. Ja tema leidis, et kui panna emasliblikas laua peale ja lõhnaainet tema kõrvale, siis lendasid kõik liblikad lõhnaaine juurde ega tundnud üldse huvi liblika vastu. Sama lugu on ka kanapojaga. Kui kanapoeg ema appi kutsub ja seda häält helisalvestusaparaadiga ette mängida ja samal ajal on tegelik appi kutsuv kanapoeg klaaskupli all, siis ei tunne kana üldse huvi tibu vastu, ta tunneb huvi ainult heli vastu.

Antje: Mis teie isa vihastas?

Thure: Ta oli väga kannatlik inimene. Mõnikord talle ei meeldinud, kui me... Meil oli väga ägedaloomuline koduõpetaja, guvernant, ja isale ta eriti ei meeldinud. Ühel päeval ronis mu vend puu otsa, mis oli maja ees, ja kukkus puu otsast alla ja sai haiget. Ja guvernant tegi akna lahti ja ütles talle: "Noh, see on sulle paras. Miks sa siis teed nii?" Ja tema ütles: "Jää vait, sa vana siga." Aga korrus kõrgemal oli minu isa aken lahti ja isa ütles talle: "Nii, tule nüüd üles."

Ehte Puhang: Kas ta ka teie peale vihastas? Või ainult venna peale?

---

¹⁰ Urmas Sutrop.

Thure: See on saladus.

Antje: Mis talle rõõmu tegi? Ma mõtlen perekonnas, mitte uurimistöös.

Thure: Rõõmu tegi? Ta oli rõõmus siis, kui tal olid tema loomad, keda uurida.

Ehte: Kas ta oli õnnelik siis, kui tal oli head sööki ja tema lapsed olid temaga?

Thure: Ta armastas lapsi. Ta rääkis lastega. Minu õepoeg¹¹, kes täna siin oli, rääkis meile, et minu isa kõndis temaga ringi siin Puhtus ja näitas talle siinset ümbrust ja ütles talle, et tal on püstol, millega lasta herilasi. Aga ta ei näidanud talle kunagi seda püstolit.

Antje: Kas teie isa oli väga perekeskne inimene? Ta ju abiellus küllaltki hilja? Ta oli küllalt eakas, kui abiellus? Kusagil neljakümne ringis vist?

Thure ja Marina: Ei, ta oli kolmekümne ringis. Kolmkümmend üheksa. See ei ole nii väga vana.

Antje: Aga tavaliselt on 39-aastased juba eakad vanapoisid, eks ole?

Thure: Minu isale meeldisid väga napollased.

Antje: Ja kas ta tõepoolest uuris tõsiselt Kanti? Luges kõiki tema raamatuid?

Thure: Jah. Muidugi. Ta tundis Kanti väga hästi. Ja mõnikord... ja, ma mäletan, see oli veel enne esimest maailmasõda, me olime Biarritzis ja me pidime õppima prantsuse keelt, mina olin siis küll veel väga väike, aga minu õde pidi õppima prantsuse keelt ja... see ei meeldinud talle ja ta läks isa juurde ja küsis, ega ei ole mõnda saksakeelset raamatut ja isa ütles talle, et jah, mul on siin üks väga hea raamat, väga huvitav raamat saksa keeles. Õde oli sellest väga huvitatud, küsis: “Kas see on tõepoolest huvitav raamat?” – “See on väga huvitav raamat,” ja andis talle siis Kanti “Kritik der reinen Vernunft”. Seal Biarritzis uuris ta – ta uuris alati midagi – seal uuris ta languste metüleensinise abil, mis läks nende vereringesse. Ja need langustid... me sõime neid õhtusöögiks ja nad olid

---

¹¹ Gösta Brunow (1936–2013) oli keemiaõppejõud Helsingis.

sinised... ja terve restoranitais rahvast vaatas neid siniseid languste.

Kui ta tuli oma pulmareisile Tallinnasse, siis ta külastas seda kirikut seal üleval Toompeal. Minu ema oli väga energiline inimene. Ta ronis paadist välja ja vaatas sadamas ringi. Isa tuli hiljem maale. Seal oli vene politseinik ja ema küsis talt “Was zu prügen?”¹² Ja ema ütles, et see oli isale viimane võimalus temast lahti saada.

Kalevi: Milline oli tema kirjutamise stiil? Kas ta kirjutas iga päev? Kas ta kirjutas kiiresti või aeglaselt?

Thure: Ma ütleks, et ta kirjutas aeglaselt. Ma olen tundnud kahte inimest. Üks neist oskas rääkida. Väga hästi rääkida. See oli minu arstiteaduste õpetaja Gustav Bergmann,¹³ kelle isa oli Tartust pärit. Aga tema ei osanud kirjutada. Minu isa oskas kirjutada, aga ta ei osanud rääkida. Isegi mitte meile, lastele, ega ka hiljem. Tema loengud ei olnud, vähemalt meie jaoks, nii säravad kui ta kirjatükid. Ta oskas keerulisi asju väga arusaadavaks kirjutada. Rääkimine oli tema jaoks raskem.

Kalevi: Kas ta oskas mitmeid keeli?

Thure: Ta rääkis väga halvasti vene keelt, paremini eesti keelt, ta rääkis hästi prantsuse keelt, tema inglise keel ei olnud eriti hea. Ja samuti itaalia keelt, sest ta elas vahepeal Napolis.

Antje: Rääkige ka Napoli instituudist. See võib huvitav olla.

Thure: Napoli Bioloogiainstituudis oli direktor Dohrn,¹⁴ kes oli tema peale kade. Ja minu isa ütles, et mõnikord, kui ta oli sukeldumas, avas ta õhuklapid. Aga ma arvan, et see jutt ei olnud siiski päris tõsi.

Antje: Kas uurimisvaldkond oli teie isal ja Dohrnil sama?

Thure: Jah, nad mõlemad tegelesid merebioloogiaga. Üks isa esimesi töid oli katsetest mereloomadega. Ja ma pean ütlema, et minu arvates oli ta väga hea õpetaja asjast huvitunud noore mehe jaoks. Kuigi alles väga hilja oma elus sai ta oma käsutusse instituudi Hamburgis – Institut für Umweltforschung – ja see instituut ei kuulunud mitte mõne zooloogilise

---

¹² “Mida kontrollida?”

¹³ Gustav von Bergmann (1878–1955). Tema isa oli baltisaksa kirurg Ernst Bergmann (1836–1907).

¹⁴ Anton Dohrn (1840–1909) oli saksa bioloog, Napoli bioloogiajaama rajaja.

uurimisasutuse vaid hoopis meditsiinikooli juurde. Meditsiinikool oli see, kes talle võimaluse andis, sest tal oli õpilasi, kelle erialaks oli füsioloogia ja kes õppisid tema juures Napolis ja olid huvitatud tema õpetustest. Nemad andsid talle võimaluse asutada oma instituut.

Antje: Kui vana ta oli, kui ta Hamburgi läks?

Thure: Ta oli kuuskümmend. Kuuskümmend. Mitte just enam noor mees.

Kalevi: Keda ta ise enda õpetajateks pidas?

Thure: Enda õpetajateks? Noh, ta oli väga – ta küll ei tundnud teda isiklikult – aga talle meeldisid väga Karl Ernst von Baeri tööd. Oma Tartu-aegsetest õpetajatest ta ei pidanud nii väga lugu, sest nad olid darvinistid. Algul, kui ta darvinismiga kokku puutus, oli ta väga entusiastlik, aga siis ta ütles, et tema õpetaja – Kennel¹⁵ – oli talle öelnud, et ilma suurema vaevata on võimalik taastada kõik puuduvad lülid evolutsioonis. Ja mu isa ütles seepeale: “Kui see nii on, siis ei saa see õige asi olla. Siis peab siin midagi viga olema”. Ja siis ta läkski Heidelbergi ja õppis seal füsioloogiat. Tema õpetajaks oli seal Kühne,¹⁶ väga kuulus füsioloog. Tegeles lihaste füsioloogiaga. Ja esimest korda valiti ta audoktoriks Heidelbergis lihaste füsioloogia alal. Ta oli siis veel noor mees. Ja ta ei omandanud kunagi teist kraadi, tiitlit.

Mihhail Lotman: Mida te oskate öelda tema filosoofiliste vaadete kohta? Kuidas on tema antidarvinistlikud vaated seotud kantiaanlusega?

Thure: Ta kirjutas, et soovis arendada Kanti ideid edasi bioloogias, ja Kant on ütelnud, et meil ei ole mingit võimalust reaalsusele ligi pääseda. Kogu reaalsus, mida me tunneme, on loodud meie eneste poolt. Me loome ise enda reaalsust. Ta on alati rõhutanud, et looma jälgija ei tohiks arvata, et see, mida ta looma ümber näeb, on seesama, mida loom enda ümber näeb. Isa on selle kohta öelnud, et meil on raske looma maailmale ligi pääseda. Siin ongi side Kantiga.

Mihhail: See on ka sarnane Niels Bohri printsiibile.

Thure: Niels Bohri kvantfüüsika teooria on vaatleja teooria. Selle järgi ei saa olla vaadeldavat ilma vaatlejata.

---

¹⁵ Julius Kennel (1854–1939) oli Tartu ülikoolis töötanud saksa zooloog.

¹⁶ Wilhelm Kühne (1837–1900) oli saksa füsioloog.

Ehte: Kas oli veel teisi filosoofe, kellest ta huvitatud oli?

Thure: Ma pean mõtlema...

Mihhail: Kuidas oli Hegeliga?

Thure: Hegel? Teda ta eriti ei tundnud. Ta jäi pidama Kanti juurde.

Antje: Aga Leibniz?

Thure: Ta tundis Leibnizit, kuid tema lemmikuks oli Kant. Ma arvan, et ta oli üks esimestest biosemiootikutest, kuid ta oli samuti ka üks esimesi konstruktiviste.

Kalevi: Ah nii, et Jakob von Uexküll oli siis konstruktivist?

Thure: Ta oli kahtlemata konstruktivist. See on sarnane tekstivälise reaalsusega. See on väga huvitav, et ta oli küll biosemiootik, kuid ei tundnud Peirce'i, ei tundnud Saussure'i, ei tundnud lingviste. Vahel saatsid lingvistid talle kirju, küsisid, kas tal on ka mingeid ideid keeleteaduse jaoks ja ta ütles: "Teate, mis mind keeleteaduse juures huvitab, on see, et mida loomad... mida meie keel tähendab loomadele". Näiteks ta viis läbi katseid koertega, et õpetada koera istuma toolil. Siis korjas ta kõik toolid toast kokku ja viis välja. Seepeale istus koer "tooli"-käsu peale lauale. Seega tähendab "tool" koera jaoks midagi, millel istuda.

Kalevi: Kas ta armastas ka ilukirjandust?

Thure: Oh jaa, seda küll. Ja ta pidas väga lugu ka teatrist. Ja muusikast armastas ta operette. Strauss...

Mihhail: Kirjandusest, kes oli ta lemmik? Schiller?

Thure: Jah, Schiller.

Mihhail: Schiller sobib ju Kantiga kokku.

Thure: Aga ta oli väga huvitatud ka Goethest, just tema värvide teooriast, mis on väga lähedane tema varasematele töödele... "Faustis" on väga ilus stseen, kus Mefisto ütleb, et kui te tahate midagi elu kohta teada, tuleb

kõigepealt hing kehast välja ajada. Siis jääb kätte keha, millest puuduvad vaid hingelised väärtused, hingelised sidemed.

Kalevi: Teie isa kasutas oma töödes sageli muusika terminoloogiat. Kas ta ka ise mängis mõnda pilli?

Thure: Ei, ta ei mänginud ühtegi pilli, aga ta armastas väga muusikat... Brahmsi... Ükskord olime me kontserdil, kus orkestrit juhatas üks kuulus dirigent...

Mihhail: Kes oli see kuulus dirigent?

Thure: Ma ei tea... See ei huvitanudki teda niiväga. Teda huvitas hoopis üks noor mees, kellel oli käes partituur ja kes luges kogu kontserdi aja seda partituuri ja ta küsis temalt: "Miks sa seda loed, sa ju kuuled seda?" Aga see noormees ütles, et see on midagi muud, kui ainult kuuled, aga ei näe muusika konstruktsiooni... ei näe seda kompositsiooni, kuidas muusika on kokku pandud. Ja ta ütles, et see ongi meie ülesanne – teada saada, kuidas loodus on kokku pandud.

Mihhail: Jakob von Uexküll elas väga dramaatilisel ajal: kaks maailmasõda, revolutsioonid, ta elas Eestis, Saksamaal, Itaalias. Millised olid tema seosed poliitikaga? Milline oli tema suhtumine poliitikasse? Kuidas oli ta seotud poliitilise olukorraga Euroopas?

Thure: Teate, ta ei olnud sotsialist, ta oli rojalist. Vene rojalist. Toetas tsaari. Poliitilises mõttes oli ta traditsionalist.

Mihhail: Kas ta oli seotud Saksamaa poliitilise olukorraga?

Thure: Ei. Ta lahkus Saksamaalt selleks, et mitte olla seotud poliitikaga.

Antje: Ta oli natsismi vastane?

Thure: Ta oli natsismi vastane. Minu ema kirjutatud raamatus on mõned kirjad, kus ta kirjutab, et oleks vaja lõpp teha juutide ekspansioonile. Ta oli poliitikas väga naiivne. Ta tundis Chamberlaini.¹⁷ Chamberlain oli kontaktis Wagneriga, Cosima Wagneriga. Cosima Wagner tundis Hitlerit. Ja ta kirjutas kirja Cosima Wagnerile ja ütles, et Hitler peaks

---

¹⁷ Houston Stuart Chamberlain (1855–1927).

peatama juutide ekspansiooni.

Mihhail: Oma elu viimastel aastatel, 1940ndatel aastatel, mis teie isa tegi, kui ta elas Itaalias?

Thure: Ta kirjutas, ta kirjutas raamatuid. Kaks väikest raamatut.

Mihhail: Bioloogiast?

Thure: Ei, filosoofiast. “Der Sinn des Lebens”¹⁸ ja teine oli surematusest.¹⁹

Antje: Ja kas need on huvitavad?

Thure: Oo jaa, “Sinn des Lebens” on väga huvitav...

Mihhail: Kas need on trükis avaldatud?

Thure: Jah. Need avaldati pärast natsirežiimi lagunemist, sest natside ajal ei saanud neid avaldada. Kusagil neljakümne kuuendal, neljakümne seitsmendal aastal.

Antje: Nii et ta oli siis vana ja tark mees?

Thure: Jah, võib küll nii öelda. Palju targem, kui mina olen.

Antje: Praegu ei ole enam moes nii targaks saada.

Thure: Jah, aga mina ei ole vanamoodne.

Antje: Ja kuidas ta suri?

---

¹⁸ Uexküll 1947. Selle raamatu esimene trükk hävis täielikult Leipzigi pommitamisel 1943. aastal. Raamatu peamise osa moodustab füsioloog Johannes Mülleri (1801–1858) aastal 1824 peetud kõne ja selle üksikasjalikud kommentaarid Jakob Uexkülli poolt, millele järgneb Mülleri järgija ja Helmholtzi (1821–1894) järgija dialoog. Lõpupeatükk on Thure Uexküllilt (lk 79–118).

¹⁹ Uexküll, Jakob von 1950. *Das allmächtige Leben*. See lõpetamata jäänud raamat, mille Thure ning Jakobi abikaasa Gudrun lõpuni vormistasid, jätkas bioloogiliste jutuajamiste vormi, milles oli kirjutatud varasem surematusest kõnelev raamat: Uexküll, Jakob von 1938. *Der unsterbliche Geist in der Natur: Gespräche*. Hamburg: Christian Wegner Verlag (taastrükid 1946 ja 1947).

Thure: Väga kiiresti.

Antje: Une pealt?

Thure: Ei, vannis.

Antje: Ja kas see tuli teile ootamatult?

Thure: Jah, ootamatult. Mu ema leidis ta.

Antje: See oli Capril?

Thure: Capril.

Kalevi: Kas Teie olite ka sel ajal Capril nendega koos?

Thure: Sellel ajal mitte. Ma olin seal sõja ajal. Aga minu isa matustele tulid protestandi preester, rooma-katoliku preester ja rabi.

Mihhail: Kas ta oli usklik?

Thure: Mitte... üldsegi mitte kirikuga seotuse mõttes. Muus mõttes, ma arvan, et oli küll. Ma tean... See on üks huvitav lugu. Kui mu õde käis leeris...

Mihhail: Kas ta oli katoliiklane?

Antje: Ei, protestant.

Thure: ...ta ei läinud kirikusse. Ja ta saatis õele kirja, kus palus seda vabandada, sest talle ei meeldinud, et vaimulikud võtsid üle tema filosoofia, et näidata – näete, ka bioloogia on seotud religiooniga.

Antje: Aga kas ta siis teadis, et vaimulik ütleb seda? Ütleb selliseid asju?

Thure: Teate, nad püüdsid alati ütelda, et bioloogia juured on religioonis.

Kalevi: Teie isal oli küllalt vähe toetajaid tema eluajal, nagu ma aru olen saanud?

Thure: Jah, tal oli väga vähe toetajaid.

Kalevi: *Kas ta tundis ennast ka seetõttu üksikuna? Kas ta kurvastas selle pärast?*

Thure: Noh, ta oli pahane, sest ta ei saanud toetust... abi... oma eksperimentide jaoks. Ta püüdis saada raha keiser Wilhelmi ühingust, hilisema nimega Plancki ühingust, aga kõik zooloogid ütlesid, et ta ei järgi õiget paradigmat, ja nii ta ei saanud raha. See tegi talle haiget, seda muidugi. Aga ta proovis seda. Ja eriti tänu keiser Wilhelmi seltsi presidendile – Harnackile²⁰ – kes toetas teda ja ta arvas, et noh, see mees peaks teda toetama, aga tema kolleegid olid liiga vastu.

Kalevi: Aga kas tal oli kerge leida oma raamatutele kirjastajaid?

Thure: Oo jaa. Jah. Sest ta oskas kirjutada ja tema raamatud müüsid hästi.

Antje (Kalevile): *Kas teie saate rahasid oma uurimistööde jaoks?*

Kalevi: Noh, ma ei tea. Ma alles proovin.

Antje: *Kas sedasorti uurimistööd on siin (Eestis) populaarsed?*

Kalevi: *Ei. Ma arvan, et vähemalt bioloogias küll mitte. Aga need võivad saada populaarseks.*

Thure: Ma arvan... võibolla mõtlevad kõik nii, aga vähemalt minu arvates muutuvad minu isa ideed üha kaasaegsemaks.²¹

Toomas: *Ma tahaks küsida midagi Uexkülli kohta üldiselt. Siin oli täna päeval juttu mälust. Ja ma tahaksingi nüüd küsida, et kui kaugele ajaloos tagasi ulatub Uexkülli mälu? Kas teie mäletate midagi kaheksa sajandi tagusest ajast?*

Thure: Sellest on raamatutes kirjutatud.

---

²⁰ Adolf Harnack (1851–1930) oli Tartust pärit baltisaksa päritolu teoloog ja kirikuloolane.

²¹ See ongi osutunud tõeks. Jakob von Uexkülli kohta on 21. sajandi kahel esimesel aastakümnel ilmunud rohkem töid kui terve 20. sajandi jooksul kokku (vt Kull 2020).

Marina: Aga kas sina ka sellest midagi tead?

Toomas: Näiteks Uexküllide majadest? Kas on mingeid perekonna-traditsioone?

Thure: Ma mäletan oma lapsepõlvest, ma olin siis kuue aastane. Aga perekonnal ei olnud mingeid erilisi traditsioone. Sest mu ema oli preislane ja tema perekonnas olid omad traditsioonid. Ta oli krahvinna Schwerin. Schwerin oli kuulus kindral Friedrich II ajal. Teate, perekonnas räägiti... oli selline vana lugu, et Uexküllid on alati olnud seaduste vastu. Nad on alati arvanud, et õigus on neil ja mitte seadustel. Ja omal ajal, kui ma olin veel koolipoiss, ma pidin väga sageli koole vahetama. Kui ma siis uude kooli läksin, astus õpetaja klassi ja ütles: "Nii, õelge mulle oma nimi, mis usku te olete ja millist ametit teie isad peavad". Kõigi teiste poiste isad pidasid lugupeetud ja tavalisi ameteid – nad olid õpetajad, kaupmehed ja muud sellised, aga mina pidin ütlema, et minu isa on era-uuriija, era-teadlane – ja kõik naersid selle peale. Era-teadlane (*private scientist*)!

Antje: Üks viimastest. Üks viimastest seesugustest maailmas.

Thure: Jah, üks viimastest. Ta tegeles sellega oma lõbuks. See oli tema hobi.

Antje: Humboldt oli samuti harrastusteadlane, eks ju? Aga Karl Ernst von Baer?

Thure: Ei, Baer ei olnud. Tema pidi tööd tegema... Selles raamatus, mis anti välja tema 70ndaks sünnipäevaks,²² seal on üks artikkel Driesch'ilt. Driesch²³ alustas bioloogina ja lõpetas filosoofina.

Kalevi: Aga kas Driesch toetas teda või ei? Driesch oli ju neovitalist. Kas tema toetas teie isa? Tema vaateid?

Thure: Mulle tundub, justkui Driesch oli palju vanem kui minu isa. Tal ei olnud selleks võimalust.

---

²² Kõitena seerias *Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften* 27(3/4): 193–352 (1934). Drieschi artikkel on ka kogumikus, mis anti välja Uexkülli 60. sünnipäevaks (1924).

²³ Hans Driesch (1867–1941) oli saksa bioloog ja filosoof.

*Kalevi: Driesch pidi vast teadma teie isa raamatut “Bausteine”.*²⁴

Thure: Jah. Ta küll tundis teda. Ja me tundsimme samuti ka tema perekonda Heidelbergis. Nad elasid kõrvaltänavas. Väga huvitavad olid ka need esimesed katsed, mida Driesch tegi. Merisiilikutega. Ta tegi need pooleks ja tulemuseks ei olnud mitte kaks poolikut merisiilikut, vaid kaks väikest looma. See oli embrüoloogia algus.

*Kalevi: Ma tahaks küsida raamatu “Staatsbiologie” kohta.*²⁵ *Sealt nagu paistab, et ta tundis huvi sotsioloogia vastu. Kas te oskate midagi öelda sellise töö kirjutamise põhjuste kohta.*

Thure: Ta kirjutas selle raamatu vist 1921. aastal, ma arvan. Tal oli selline idee, et bioloogia-alased teadmised võiksid olla kasulikud ka sotsiaalteadustes... mitte ainult bioloogiliste süsteemide jaoks vaid ka sotsiaalsete süsteemide jaoks. Ja nii ta prooviski välja arendada ideed sotsiaalse süsteemi kui organismi kohta.

Kalevi: Ma tahaks veel teada, et kas see raamat oli populaarne või mitte? Kas keegi kritiseeris seda raamatut, või vastupidi, toetas neid ideesid?

Thure: See ei olnud väga edukas. Sotsioloogid ei olnud eriti huvitatud sellest raamatust.²⁶ Teate, väga huvitav on, et nüüd kasutatakse raku piltlikustamiseks – et selgitada, kui keeruline organism on üks rakk – kasutatakse samasugust näidet, öeldakse, et see on nagu New York ja molekulid on nagu autod, mis raku struktuurides liiguvad.

Kalevi: Milliseid oma raamatutest ta ise kõige olulisemaks pidas?

Thure: Ma arvan, et see oli “Theoretische Biologie”.

Kalevi: Tema ise arvas, et “Theoretische Biologie” oli tema töödest kõige olulisem?

Thure: Jah. Ja see “Streifzüge...” – selle kirjutas ta ainult selleks, et oma ideesid populariseerida.²⁷

---

²⁴ Uexküll 1913.

²⁵ Uexküll 1920b.

²⁶ Selle raamatu kohta vt nt Drechsler 2009.

²⁷ Uexküll, Kriszat 1934. Inglise keeles Uexküll 1992. Eesti keeles raamatus Uexküll 2012.

Kalevi: Aga “Bedeutungslehre”?²⁸ Kas see tõepoolest oli kirjutatud vastuseks Max Hartmanni²⁹ seisukohtadele või oli selle taga mõni tõsisem mõte, sest nüüd meie – vähemalt mõned inimesed peavad seda biosemiootika lähtepunktiks, aga ma saan aru, et tema ise võib-olla seda nii ei mõelnud?

Thure: Ma arvan, et see oli... Ta proovis edasi anda oma mõtteviisi tuuma, ekstrakti, võttes kasutusele terminoloogiat, ja selleks ta siis kirjutas “Bedeutungslehre”. See väike lugu Max Hartmanni kohta on lihtsalt nali. Ei, ei, ma arvan et need ideed olid väga tõsised. Et igal elussüsteemil peab olema oma vaste teda ümbritsevas keskkonnas.

Kalevi: Kolmekümnendatel aastatel arenes teoreetiline bioloogia suuresti matematiseerumise suunas. Väga palju võeti kasutusele matemaatilisi teoreetilisi bioloogias, näiteks Bertalanffy,³⁰ Rashevsky³¹ ja mitmete teiste poolt. Mida teie isa arvas sellistest suundumustest teoreetilises bioloogias?

Thure: Teate, minu isa arvas alati, et matemaatika abil ei saa väljendada asjade omadusi, kvaliteeti. Tähendusi ei saa mõõta grammide ja meetritega. Seega ei olnud ta eriti huvitatud neist matemaatilistest suundadest bioloogias. Ja need matemaatilised suunad püüdsid edasi viia mehhanistlikku lähenemisviisi, isegi Bertalanffy. Ja Bertalanffy oli siiski objektivist, positivist.

Kalevi: Kas teie isa ja Bertalanffy vahel oli ka isiklikke kontakte?

Thure: Ei, nad ei tundnud teineteist. Minu isa oli küll seotud Konrad Lorenziga.³² Nemad tundsid teineteist. Konrad Lorenz oli siis veel küll

---

²⁸ Uexküll 1940. Inglise keeles Uexküll 1982. Eesti keeles raamatus Uexküll 2012.

²⁹ Max Hartmann (1876–1962) oli mõjukas saksa bioloog, vaadetelt Jakob Uexkülli vastane.

³⁰ Ludwig von Bertalanffy (1901–1972) oli austria bioloog, üldise süsteemiteooria rajajaid. Tema raamat “Theoretische Biologie” ilmus 1932. aastal.

³¹ Nicolas Rashevsky (1899–1972) oli Ukrainast pärit Chicagos töötanud biofüüsik ja bioloogiateoreetik, üks matemaatilise bioloogia, aga hiljem samuti relatsioonilise bioloogia, rajajaid.

³² Konrad Lorenz (1903–1989) oli austria ornitoloog ja etoloog. Oma doktoritöö pühendas ta Jakob von Uexküllile.

väga noor mees, siis kui me elasime Hamburgis.

Kalevi: Kas te oskate veel midagi öelda võimalike mõjutuste kohta, mida teie isa sai Eestist? Kohalikelt teadlastelt või siinsetest ideedest?

Thure: Ma arvan, et ta noorus möödus siin, ta kasvas üles Eestis ja see maa oli tema väljakujunemise jaoks väga oluline. Aga see aeg, mis ta Tartus veetis, ei olnud ses mõttes nii oluline. Aga Karl Ernst von Baer avaldas talle suurt mõju. Ja muidugi maa ise, ja tema jaoks oli Puhtu külastamine alati väga oluline neil aastatel.

Ehte: Kas ta uuris ka kohalikku mere-elu, loomi?

Thure: Jah, ta uuris konni ja... ta valmistas selliseid väikesi punaseid... kunstkalu või mis need on... ja siis konnad hüppasid nende peale.

Kalevi: Kas ta kirjutas ka siis, kui ta suviti siin, Puhtus, elas?

Thure: Jah. Ta kirjutas alati. Ta kas luges või kirjutas või tegi oma katseid.

Antje: Kas tal oli assistente, abilisi, ka enne seda, kui ta Hamburgi läks ja oma instituudi asutas?

Thure: Tal olid mõned kaastöölised Hamburgi meditsiinikoolis. Ta töötas kolmkümmend aastat enne Hamburgi minekut nendega koos Napolis.

Antje: Aga kas tal oli ka tudengeid, kes tulid näiteks Puhtusse vaatama, kuidas ta konnadega eksperimente tegi või midagi seesugust.

Thure: Ta oli eraõpetlane, aga olid mõned tudengid, kes eraviisiliselt tema juures käisid. Ka füsioloogia alal, nemad käisid ka Puhtus.

Antje: Kas siin oli ka külalisteraamat?

Thure: Siin oli külalisteraamat, aga ma ei tea, kas see veel kusagil alles on. Minu ema kirjutatud mälestusteraamatus on juttu ka Puhtus käinud külalistest. Väga huvitav on aga see, et minu isa ei tundnud semiootikute töid ja semiootikud ei teadnud pikka aega temast midagi. Sebeok oli esimene, tema raamatus semiootika tundmata pioneeridest on üks

peatükk minu isast.³³ Sebeok avastas tema kui semiootiku. Ja on väga huvitav, et nad on oma vaadetelt nii lähedased. Triaadse semioosi osas.

Kalevi: Kas te teate, kas ka praegu on Napolis teie isa tööde jätkajaid?

Thure: Ma ei tea. Minu arvates elab Napoli instituut praegu üle väga raskeid aegu. Mõnda aega oli seal Dohrni poeg, aga praegu... ma ei tea, millega seal tegeletakse.

Antje: Kas see on ikka veel saksa uurimisjaam?

Thure: Ei, see on nüüd rahvusvaheline.

Kalevi: Tegelikult on see üks vanimaid bioloogiajaamu terves Euroopas, Napoli bioloogiajaam. Kahju, et sellega nüüd nii on...

Thure: Kahju jah. See on ju väga ilus ehitis. Kas te olete seal käinud?

Kalevi: Ei, ei ole. Aga ma olen sellest pilte näinud.³⁴

Thure: Napolis sai ta ka tuttavaks minu emaga. Minu ema tuli Napolisse. Tema isa oli suremas ja ta oli väga masendunud. Ja Napolis haigestus ta apenditsiiti ja oli haiglas. Napolis oli saksa haigla. Arst seal oli tihedalt seotud bioloogiajaama inimestega ja minu isa töötas seal. Nii nad saidki kokku.

Kalevi: Millised olid teie ema huvialad?³⁵

Thure: Minu ema... ma arvan, et tema pidi tegema kõik selleks, et me üles kasvaksime ja nälga ei jääks. Sest minu isa ei olnud eriti huvitatud rahast ja praktilistest asjadest.

Antje: Kas teie ema teenis raha?

---

³³ Vt Sebeok 1979.

³⁴ Hilisemast käigust sinna vt Kull 2002.

³⁵ Gudrun von Uexküll (sünd. Schwerin, 1878–1969) avaldas oma mehest mälestusteraamatu (G. Uexküll 1964). Raamatus on neli osa: Estland, Heidelberg, Hamburg, Capri. Ta ka tõlkis saksa keelde mitu Axel Munthe raamatut – inglise keelest *Das Buch von San Michele* (1931, orig. *The Story of San Michele*), rootsi keelest *Altes Buch von Menschen und Tieren* (1934) jt, samuti oli kaasautoriks raamatule Axel Munthe (Munthe, Uexküll-Schwerin 1949).

Thure: Ta teenis ka raha. Itaalias ma mäletan, ta maalis pilte ja müüs neid ameerika sõduritele.

Antje: Aga kui te lapsed olite, mida ta siis tegi teie ülalpidamiseks?

Thure: Ta maksis arveid ja selliseid asju. Tal oli raha kuni umbes 1919. aastani, siis kui tuli inflatsioon. Ja tal oli ka siis maja Capril, mille ta sai maha müüa. Sellega ta saigi meid ülal pidada.

Puhtu, august 1995. Pildil Thure von Uexküll, Kaja ja Aleksei Lotman, Juhan Javoš, Lauris Kaplinski, Kalevi Kull.

Antje: Mis te arvate, kas teie isa elas oma elu jooksul läbi mõne kriisi, mitte eksistentsiaalset või majanduslikku kriisi, vaid kahtlusi oma tõekspidamise osas.

Thure: Ma ei arva seda. Ma arvan, et ta jõudis oma tõekspidamisteni juba siis, kui ta koolipoisina luges Kanti ja sellest ajast alates tundis ta ikka huvi samade asjade vastu.

Antje: Ta ei kahelnud kunagi neis...

Thure: Ta ei kahelnud kunagi. Ma arvan, et ei kahelnud. Ta oli oma tõekspidamistes küllalt kindel ja see oli väga oluline, sest ta oli oma ideedega väga üksi.

Kalevi: Ühe pildi peal ma nägin, et tal oli sigarett käes. Kas ta suitsetas palju?

Thure: Jah, ta suitsetas ja ta suitsetas alati vene sigarette (ilma filtrita). Kui ta Berliinis haige oli ja haiglas oli siis arst ütles talle: “Te olete jälle suitsetanud? See on teile raske”. Ja tema ütles: “Ei, ma ei suitseta kunagi voodis”. Aga siis ta ütles, et kulub kaks aastat, enne kui suitsetaja hing sureb.

Antje: Ja kas ta jättis siis suitsetamise maha.

Thure: Jah.

Antje: Ja kui palju ta sigarette suitsetas?

Thure: Ma ütleks, et kusagil kakskümmend-kolmkümmend.

Antje: Ja millal ta selle maha jättis? Seitsmekümmeneselt või juba varem?

Thure: Umbes seitsmekümmeneselt, siis, kui ta oli haiglas.

Antje: Siis väga hilja?

Thure: Jah, väga hilja.

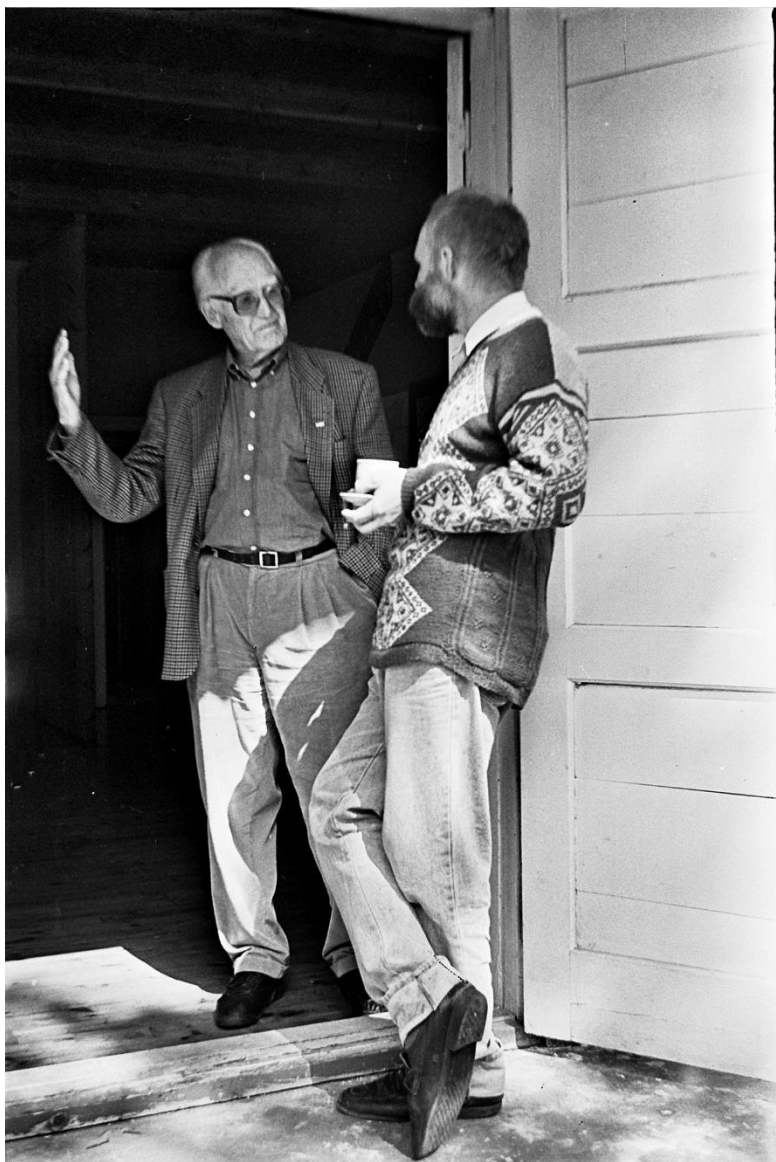
Kaja Lotman: Kas teie ka suitsetate?

Thure: Ma suitsetasin, aga ma olen seda kaks korda maha jätnud. See on nii raske, kui lähed hommikul kirjutuslaua juurde ja seal on leht paberit, kuhu ei ole midagi kirjutatud. Üks sigarett oli siis suureks abiks.

Kalevi: Kas teie kodus oli palju raamatuid? Kas teie isal oli kodus palju raamatuid?

Thure: Me pidime kogu aeg kolima. Meil oli maja Heidelbergis, seal oli palju raamatuid, aga siis me pidime kolima ja ei saanud kõiki raamatuid endaga kaasa võtta. Hamburgis oli meil samuti palju raamatuid, aga

suurem osa neist kadusid kuhugi. Aga tal oli oma raamatukogu ka instituudis.

Antje: Kas ta luges ka teile, lastele lugusid ette?

Thure: Jah, luges küll, ja ta rääkis meile lugusid.

Antje: Kes oli ta lemmikkirjanik?

Thure: Talle meeldisid väga muinasjutud. Andersen... ja Gustav Berglund. Ja ta pidas väga lugu kriminaalromaanidest. Ja ta ütles, et kui mul on üks probleem, mida ma lahendada ei suuda, võtan ma õhtul voodisse kaasa ühe kriminaalromaan – siis lahendab minu alateadvus selle öö jooksul.

Kalevi: Kas Teie isa võttis sageli osa teaduslikest konverentsidest?

Thure: Mõnikord küll. Ta käis USA-s, oli ka Inglismaal, Hollandis... Nii et ta käis mõnedel teaduskonverentsidel. Ja ta kohtus ka mõnede inimestega, kellel olid sarnased ideed. Mõned neist on ka kirjutanud artikli sellesse raamatusse, mis anti välja tema 70ndaks sünnipäevaks.³⁶ Jordan³⁷ Hollandist, Buytendijk,³⁸ samuti Hollandist...

Kalevi: Hollandis, Leidenis, asutati teoreetilise bioloogia selts küllaltki vara, ma arvan, et see oli kusagil 30-ndate alguses, ja ka teoreetilise bioloogia instituut. Kas te teate, kas teie isal oli ka nendega mingeid sidemeid?

Thure: Ma arvan, et ta oli nendega kontaktis. Tal olid Hollandiga väga head sidemed.

Kalevi: Sest just see instituut on kogu aeg olnud rohkem nagu filosoofilise suunaga või rohkem nagu...

Thure: Positivistlik?

---

³⁶ See ilmus kui ajakirja erinumber: *Sudhoff's Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften* 27(3/4): 193–352, 1934.

³⁷ Hermann Jacques Jordan (1877–1943) oli hollandi zooloog ja võrdlev füsioloog.

³⁸ Frederik Jacobus Johannes Buytendijk (1887–1974) oli hollandi bioloog. Ta kirjutas kaastöö Jakob Uexküllile 60. sünnipäevaks ilmunud *Festschrift*-ile, mis ilmus füsioloogiaajakirja erinumbrina: *Pflügers Archiv für die gesamte Physiologie des Menschen und der Tiere* 205: 1–200, 1924.

Kalevi: Ühesõnaga mitte niivõrd matemaatilise suuna pooldaja ja nende ajakiri Acta Biotheoretica on siiaaani rohkem nagu lähemal sellele bioloogiliste uurimiste stiilile, mida viljeles Teie isa.

Thure: Ta oli... Hamburgi ajal tundis ta väga hästi Cassirerit.³⁹ Hamburgis olemise ajal viis isa oma katseid koertega läbi Hamburgi botaanikaaias, et välja selgitada seda, kuidas koerad oma territooriumi kaitsevad. Koer sortsutas kuhugi natuke ja ütles sellega: see on nüüd minu, ja määrgistas niimoodi maastikku. Ja ta kirjutas ka artikli koertest ja maastikust. Ja Cassirer pidas ükskord loengu Rousseau'st, kus Rousseau ütles, et esimene inimene, kes pani paika piirikivi oma territooriumi märkimiseks, oleks tulnud tappa. Ja Cassirer ütles, et see plaan oleks määratud läbikukkumisele – te oleksite pidanud tapma esimese koera.

Kalevi: Tegelikult, Cassirer oli ju semiootik, ja seega...

Thure: Jah, aga Cassirer oli semiootik, kes – tal oli raamat “Symbolic Forms” – opereeris sümbolitega...

Kalevi: Aga ma mõtlen, et selle kaudu oli teie isal siiski kokkupuude semiootikutega?

Thure: Jah, aga ma arvan, et Cassirer kujunes semiootikuks hiljem, siis kui ta oli USA-s.

Kalevi: Kas selle Puhtu maja kujundamisele aitas kaasa ka teie isa?

Thure: Ei, ei. Selle tegi üks Haapsalu arhitekt, tema tegi maja jaoks joonised.⁴⁰ Isa tuli siia alles siis, kui see juba valmis oli.

Antje: Ta ei öelnud, mida ta tahab?

Thure: Ei. Tal oli väga hea meel selle üle, mis ta sai. Siis, kui see valmis oli. Sel ajal ta vajas ainult lauda, millel kirjutada, ja tooli.

Kalevi: Kas teie isal oli sidemeid looduskaitsega, nende probleemide ja liikumistega? Looduskaitse arenes ju kiiresti selle sajandi esimestel

³⁹ Ernst Cassirer (1874–1945) oli saksa filosoof ja semiootik.

⁴⁰ Erich von Landesen (1871–1945). Need arhitekti joonised Puhtu hoone jaoks on alles ja hoiul Jakob von Uexküllil arhiivis (Tartu Ülikooli raamatukogu, F 201).

kümnetel.

Thure: Ei, nendel aegadel keskkonnakaitse terminit ei olnud veel olemas, aga tal oli küll selline mõte, et keskkonda tuleks kaitsta, aga probleem on selles, et keskkonnakaitse (sks. *Umweltschutz*) mõistab keskkonda (*Umwelt*) teisiti, kui tema sellest aru sai. Aga minu isa pidas looduse kaitsmist alati väga oluliseks. Sel ajal nimetati seda looduskaitseks (*Naturschutz*), mitte keskkonnakaitseks.

Kalevi: *Kas Puhtu poolsaart kaitsti mingite seadustega juba 30ndatel või 30ndate lõpus? Sest Alexander Keyserlingk,⁴¹ nii palju kui mina tean, tegutses aktiivselt looduskaitse alal.*

Thure: Tema oli küll looduskaitse alal väga aktiivne. Ta proovis midagi teha. Ja ta pidas minu isast väga lugu. Nad olid väga head sõbrad. Ta imetles mu isa.

Kalevi: *Ma tahaks teistele öelda, et Alexander Keyserlingk, kes elas selles majas, kus Krista⁴² nüüd suvel elab, pidas 30ndatel seda poolsaart aastaringsest korras. Ta suri sel aastal pärast oma sajandat sünnipäeva.*

Thure: Mul on pilt temast.

Ehte: *Kas tema külastas Puhtut pärast Teist Maailmasõda?*

Kalevi: Ei.

Kalevi: *Kas te mäletate, kas Eerik Kumari⁴³ on kunagi teile kirjutanud? Ta oli huvitatud bioloogia ajaloost Eestis. Ta oli see ornitoloog, kes töötas siin Puhtus pärast sõda. Tema pidas kirjavahetust ka Alexander Keyserlingkiga ja sellepärast paneb mind imestama, et miks ta teiega kontakti ei otsinud.*

Thure: Ei, ta ei kirjutanud mulle.

Kalevi: *Tegelikult ma tean, et Keyserlingk ja Kumari olid kohtunud enne sõda, sest Kumari külastas Puhtut 30ndatel aastatel, kui ta oli noor mees*

---

⁴¹ Alexander Keyserlingk (1895–1995) oli amatöörbioloog, elas perega Puhtus 1930ndail, oli laiu valvur ja Uexkülli abiline. Vt ka Kull 1984.

⁴² Krista Kampus, Puhtu komandant.

⁴³ Eerik Kumari (1912–1984) oli eesti ornitoloog.

ja uuris linde ja ta külastas seda kohta siin... ja nad tundsid teineteist sellest ajast.

Thure: Jah, siis ta kirjutaski temale. Ta elas väga looduslähedast elu. Ta ei pidanud eriti oluliseks seda, et ta tütreid peaksid kirjutama õppima.

Kalevi: Me peaksime võib-olla hakkama otsi kokku tõmbama. Siin võib välja tuua mitmeid järeldusi.

Thure: Ma püüdsin anda oma parima.

Kalevi: Me peaksime Teie isalt õppima seda, et tuleb olla väga kindel oma vaadetes ja tuleb kirjutada.

Thure: Ja ei mingeid kriise elus.

Antje: Aga kriisid võivad olla ju väga konstruktiivsed?

Thure: Jah, aga ka ohtlikud.

Kalevi: Aitäh. Eks siis ülejäänud küsimused esitame homme...

Kirjandus

- Drechsler, Wolfgang 2009. Political semiotics. *Semiotica* 173(1/4): 73–97.
- Kull, Kalevi 1984. Keyserlingid Eestimaa bioloogias. *Eesti Loodus* 27(12): 786–791.
- 2002. Paigad ei page: bioloogilisi kohtumisi Rooma lähistel. *Eesti Loodus* 9: 44–47.
- 2020. Uexkülli studies after 2001. *Sign Systems Studies* 48(2/4): 483–509.
- Magnus, Riin 2014. Training guide dogs of the blind with the “phantom man” method: Historic background and semiotic footing. *Semiotica* 198: 181–204.
- Mildenberger, Florian 2007. *Umwelt als Vision: Leben und Werk Jakob von Uexkülls (1864–1944)*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Munthe, Gustaf; Uexküll-Schwerin, Gudrun 1949. *Das Buch von Axel Munthe*. Paul List Verlag.
- Sebeok, Thomas A. 1979. Neglected figures in the history of semiotic inquiry: Jakob von Uexküll. – Sebeok, Thomas A. *The Sign & Its Masters*. Austin: University of Texas Press, 187–207.
- Uexküll, Gudrun von 1964. *Jakob von Uexküll, seine Welt und seine Umwelt: Eine Biographie*. Hamburg: Christian Wegner Verlag.

- Uexküll, Jakob von 1905. *Leitfaden in das Studium der experimentellen Biologie der Wassertiere*. Wiesbaden: J. F. Bergmann.
- 1913. *Bausteine zu einer biologischen Weltanschauung. Gesammelte Aufsätze*. (Gross, Felix, toim. ja sisseej.) München: F. Bruckmann A-G.
- 1920a. *Theoretische Biologie*. Berlin: Verlag von Gebrüder Paetel. [Teine, täiendatud trükk 1928.]
- 1920b. *Staatsbiologie (Anatomie-Physiologie-Pathologie des Staates)*. Berlin: Verlag von Gebrüder Paetel.
- 1933. Das Führhundproblem. *Zeitschrift für angewandte Psychologie* 45(1/3): 46–53.
- 1938. *Der unsterbliche Geist in der Natur: Gespräche*. Hamburg: Christian Wegner Verlag. [Taastrükid 1946 ja 1947.]
- 1940. *Bedeutungslehre*. (Bios, Abhandlungen zur theoretischen Biologie und ihrer Geschichte sowie zur Philosophie der organischen Naturwissenschaften 10.) Leipzig: Verlag von J. A. Barth. [Inglise keeles Uexküll 1982.]
- 1947. *Der Sinn des Lebens: Gedanken über die Aufgaben der Biologie*. (Mitgeteilt in einer Interpretation der zu Bonn 1824 gehaltenen Vorlesung des Johannes Müller 'Von dem Bedürfnis der Physiologie nach einer philosophischen Naturbetrachtung', mit einem Ausblick von Thure von Uexküll.) Godesberg: Verlag Helmut Küpper. [Uustrükk 1977, Stuttgart: Ernst Klett Verlag.]
- 1950. *Das allmächtige Leben*. Hamburg: Christian Wegner Verlag.
- 1982. The theory of meaning. *Semiotica* 42(1): 25–82.
- 1992. A stroll through the worlds of animals and men: A picture book of invisible worlds. *Semiotica* 89(4): 319–391.
- 2012. *Omailmad*. (Tarvas, Mari; Räni, Krista, tlk.; Kull, Kalevi; Magnus, Riin, toim., järelsõna.) (Eesti mõttelugu 105.) Tartu: Ilmamaa.
- Uexküll, Jakob von; Kriszat, Georg 1934. *Streifzüge durch die Umwelten von Tieren und Menschen: Ein Bilderbuch unsichtbarer Welten*. Berlin: J. Springer. [Inglise keeles Uexküll 1992.]
- Uexküll, Thure von 1995. Jakob von Uexküll und die Insel Pucht. – Kaplinski, Lauris (toim.). *Teoreetilise bioloogia augustisessioon: Puhtus 8.–9. augustil 1995 toimunud augustisessiooni ettekanded*. (2. tr.) Tartu: Jakob von Uexkülli Keskus, 33–35.

Kolm küsimust Aleksei Lotmanile – ta papsi eesti kolleegidest, semiootikast ja keeltest

Kalevi Kull, Ekaterina Velmezova

See meie jutuaajamine toimus 28. veebruari õhtul 2017 Vallikraavi tn 12–14, Tartus. Kohtusime Aleksei Lotmaniga tema isa sünnipäeva puhul Tartu ülikooli vene filoloogia osakonnas korraldatud traditsioonilisel konverentsil. Kogume andmeid Eesti semiootika kujunemisloost, ning Aleksei võiks selles asjas midagi teada ja lisada. Meie eriliseks huviks oli Juri Lotmani eesti suhtluskond. Seetõttu esimene küsimus, mille me Aleksei Lotmanile esitasime – oma uuringu valguses – oli nende eesti teadlaste kohta, kellega tema isa suhelnud oli. Kuid – EV märkus – üks sellistest teadlastest oli juba üks küsitlejatest, KK. Seetõttu pole üllatav, et arutelu algas meenutustega nende esimestest kohtumistest.

KK: Huvitav, millal me esimest korda kohtusime... Mis aastal sa olid kümnendas klassis?

AL: Kümnendas ma olin seitsmekümne kuuendal, aga see oli ilmselt varem?

KK: Jah, sel ajal ma igal juhul su isaga juba suhtlesin, õigus. Umbes see aeg. Esimene kokkupuude oli varasem...

AL: Ikka 77. Sest ma sattusin pärast seda Tipu kevadkooli, mis oli mais 1978⁴⁴. Kõik oli tänu sellele, et sina käisid minu isaga rääkimas. Bioloogiahuvi kui niisugune oli mul ammu varem olemas, aga teoreetilise bioloogia ringkonda ma sattusin tänu sellele.

KK: Esimene kord suhtlesin ma su isaga Ülikooli ja Jakobi tänava nurga peal⁴⁵. Ma tegelesin teorbilooogia grupi⁴⁶ seminaridega ja tahtsin teda

---

⁴⁴ See oli 4. kevadkool, teemal “Teooria ja spekulatsioonid molekulaarbioloogias”, toimus Tipu külas Viljandimaal, kus oli tollal Tartu Ülikooli praktikabaas.

⁴⁵ Millal see täpselt oli, pole päris selge.

⁴⁶ Seminaridesceria, mis sai alguse 1972. aasta sügisel.

rääkima saada. Meetod oli, et kui näed, et tänaval tuleb, siis võtad nõobist kinni – ja nii ma tegingi. Tema ei olnud ainus, keda ma niimoodi tänaval pöördudes esinema kutsusin... Parmasto⁴⁷ oli ka, ja vist ka Viktor Palm⁴⁸, kelle ma tänaval peatasin ja veensin rääkima. Ja sain ka esinema meile... Aga Juri Lotman kohe sealsamas, selle tänavajutuajamise jooksul rääkis mulle sinust – et mul on hoopiski teine asi ka, et poeg Aleksei on bioloogiahuviline. Nii et sealt läkski lahti see suhtlemine.

AL: Kindlasti mu vanematel oli veidi suurem see eestikeelne suhtlusringkond, nii isoleeritud ka ei olnud. Kuigi see venekeelne saar oli ikka natuke eraldi, kuhu mu vanemad kuulusid. Aga see nii eraldi ikka ei olnud... Kes käis neil külas? Arvan, et Jaan Valsiner⁴⁹ käis, aga ei ole kindel. Kindlasti mina käisin Valsineri juures.⁵⁰ Minu meelest minu vanemad teadsid teda piisavalt hästi selleks ajaks, kui mina käisin Valsineriga rääkimas. Ja loomulikult Peeter Tulviste⁵¹ kuulus nende suhtlusringkonda. Ma arvan, et ta käis külas ka. Vähemalt, tema oli kindlasti mu vanemate üsna hea tuttav. Meil käis nii tohutu palju rahvast, et kui keegi juba suhteliselt hea tuttav oli minu vanematele, siis küllap ta ka meil kodus käis. Aga ma ei mäleta seda faktiliselt, praegu mulle ei meenu, et ma olen teda meil näinud. Igatahes nad kindlasti suhtlesid... Valmar Adams⁵² käis nagunii, kuni ta väga vanaks jäi, siis käisid mõnikord minu vanemad tema juures...

Haldur Õim⁵³ ütles meile, et Mart Remmel⁵⁴ rääkinud: kui ta teie juures

---

⁴⁷ Erast Parmasto (1928–2012), mükoloog, tegeles natuke ka üldbioloogia küsimustega.

⁴⁸ Viktor Palm (1926–2010), keemik, arendas matemaatilisi meetodeid orgaanilises keemias ja tegeles teaduse metodoloogiaga.

⁴⁹ Jaan Valsiner (sünd 1951), psühhoog. Oma intervjuus meile ütles Jaan, et pole kunagi isiklikult Juri Lotmaniga kohtunud Eestis olles – ainus kord oli hiljem Saksamaal, kui Juri Lotman oli haiglas.

⁵⁰ Kuna Aleksei huviks oli tollal primaatide käitumine, siis oli loogiline soovitada Jaan Valsineri, kes muuhulgas selle teemaga tegeles.

⁵¹ Peeter Tulviste (1945–2017), psühholoog. On avaldanud töid ka mõnes semiootikaväljaandes.

⁵² Valmar Adams (1899–1993), õppejõud vene kirjanduse kateedris.

⁵³ Haldur Õim (sünd 1942), keeleteadlane, tegelenud semantika teooriaga.

⁵⁴ Mart Remmel (1944–2000), keeleteadlane.

külas käinud, siis poisid sõitsid toas jalgratastega ringi sel ajal⁵⁵...

AL (naerdes): Tõenäoliselt see olin mina, sest kui mina olin juba olemas, siis Mihhail ja Grigori toas jalgratastega kindlasti ei sõitnud... Hetkel ei mäleta, kas ma ise Mart Rummelit üldse tundsin... Tema nimi mul on loomulikult väga tuttav, aga hetkel üldse ei meenu nägu ega konkreetseid seoseid... Arvan, et Jaak Põldmäega⁵⁶ vanemad suhtlesid. Või vähemalt Mihhailiga suhtles Jaak päris intensiivselt – aga ma arvan, et ikka vanematega ka, ta ju oli ka värsiuuriija. Ja veel Peeter Torop, muidugi, aga ta oli nende tudeng.

Aga tudengite ring või kolleegide ring, kus oli ka eestlasi, kas see käis regulaarselt sinna?

AL: Üsna regulaarselt. Ja seal peale Peetri olid muidugi Ann Malts ja Igor Černov. Kolleegide ring oli ikka mingi vahelduva sagedusega, aeg-ajalt, mingitel perioodidel enam-vähem iga päev, ma ei oska oelda, millest see sõltus, vahepealt natuke hõredamalt.

Kas need olid teejoomised või päris seminarid kodus?

AL: Ema mõnikord pidas ka päris ametlikke seminare tudengitega kodus. Aga ma ei mäleta, et isa oleks päris ametlikke seminare kodus pidanud, kuid jututeema ikka keerles erinevate asjade ümber, sealhulgas ka tööga seotud asjade ümber üsna kogu aeg. Täpselt ma ei mäleta, vist mul väga hea mälu ei ole... (naerdes) Huvitav on see, et ma mäletan niisuguseid asju, mida keegi ei mäleta, aga siis jälle ei mäleta midagi, mida kõik mäletavad... Jaan Kaplinski oli küll meie juures. Aga ta oli nagu episooditi, mingite perioodide jooksul üsna korduvalt. Ma ei tea, kas väga regulaarselt, aga igatahes ta käis meil kodus ja ma tean, et nad suhtlesid isaga, minu meelest ka emaga, aga mingitel perioodidel suhteliselt regulaarselt. Tundub, et ta ei olnud alati üksinda. Kuid ma ei mäleta, et see oleks niisugune kindel seltskond. Aga ükskord Kaplinski korraldas mingisuguse väljasõidu Setumaale, kus võeti vanemad kaasa, samuti mõned teised vene filoloogid. See kaasnes mingisuguse Setu lauluüritusega, aga enne seda ametlikku üritust me jagunesime väiksemateks rühmadeks, pidime seal poolprofessionaalselt-poolamatöörlikult

⁵⁵ Velmezova, Ekaterina; Kull, Kalevi 2017. Teoreetilisest keeleteadusest Eestis, semiootikaga seoses: kõnelus Haldur Õimuga. *Akadeemia* 29(2): 212–237; lk 223.

⁵⁶ Jaak Põldmäe (1942–1979), luuleteadlane.

folkloori korjama. Mina olin ka kaasas – selles mõttes, ma olin vanematega kaasas. Ma ei mäleta kui vana ma olin, ma ei olnud päris pisike, vist väga varateismeline, või pigem eelteismeline. Kõik need rühmad koosnesid elukutselistest filoloogidest, aga samas mitte keegi vist ei olnud elukutseline folklorist. Seal siis üks lugu oli selline, mida minu paps tõlgendas väga kindlalt, et teda käsitleti vanakuradina, teda ennast. Mina ei ole päris kindel, kuigi see on, minu arvates, ka täiesti võimalik seletus...

Siis Setumaal mingisuguse proua koju astusime sisse, et midagi küsitleda. Proua, nagu võõrastele ikka, ei kipu väga rääkima. Aga siis tuli üks naabrimees külla, Kolja vist oli nimi. See Kolja oli pisut purjus ja väga jutukas, ja siis kohe, et temal küll on lugu rääkida. Sõna-sõnalt ei mäleta, aga üldiselt lugu oli selline. Võimalik, et Kolja mõned elemendid selles loos olid muinasjuturaamatust loetud, ma ei tea – no nii nagu see folkloori kogumine on tänapäeval, mis on sekundaarne ja mis on kolmandane, seda ei tea. Aga igatahes lugu ise kordas mitmeid olulisi arhetüüpe. Algab sellest, et Eesti ajal oli ta noor mees – ma ei mäleta, kas ta ütleski Eesti ajal või ütles kodanlisel ajal – et tema oli noor mees, ja siis oli kohustus, et iga talu peab oma taluesise tee korda tegema. Tema iga päev tegi peaaegu valmis oma teeotsa, õhtul läks koju, aga hommikuks oli kõik tee üles lõhutud. Ja nii mitu päeva. Siis tema läinud varitsema. Ja kesköö käis ära ja – tulnudki! Ta ei nimetanud, kes tulnud, aga tulnudki. Ta nagu kirjeldas ka, et oli mingi selline tume kahtlane mees, aga ta kindlasti ei nimetanud nimepidi seda, kes tuli, seda. kes siis öösiti oli tema tehtud töö ära lõhkunud. Nagu vanapagan. Ja siis, nii kui see näinud teda, nii hakkas eest ära minema. Tema, noor julge mees, tema hakkas järgi minema, ja siis kui... kas “see” või “tema”, ma ei mäleta, igatahes ta kindlasti ei nimetanud nimepidi, aga jõudis neljateeristmikusse, ja käis tuul, ja oli nagu tuulega pühitud... Siis keerab minu papsi poole ja ütleb: “Oli ju nii?” Minu paps väga kindlalt tõlgendas seda niimoodi, et ta kohtus vanakuradiga ja oli teda varem näinud... Aga samas see siiski ei olnud väga rõhutatult, see oli kuidagi natuke nagu purjus inimese jutt... ta ei olnud ju täiesti lallav jutt, aga natuke bravuuritsev, see oli öeldud niimoodi lõpus, et seda võib tõlgendada ka, et “ega ma siin ei valeta”, või kuidagi niimoodi.

Mina ei ole päris kindel, aga on võimalik, et see tõlgendus, mis mu isal oli, on õige. Ent see lugu ise sisaldas muidugi palju tüüpilisi folkloori elemente. Ma ei tea, kas see oli elav folkloor või oli seal raamatutest loetud elemente. Nii et see oli üks Kaplinskiga suhtlemise ilming. See oli millalgi kuuekümnendate lõpu poole. Ma arvan, et mitte seitsmekümnendate alguses. Vaevalt, et Kaplinski seda mäletab. See oli enne, kui

suuremad Setu laulupeod tulid, aga mingisugune Setu-renessanss oli juba käimas. Suhteliselt varajasel ajal, kui peeti veel oluliseks rääkida lugude etteotsa midagi setude kiituseks, et peletada setude-vastaseid eelarvamusi.

Siis veel Uku Masing, ma arvan, et mu vanemad tundsid teda küll, aga mina seda isiklikult ei mäleta. Mäletan vanemate juttudest küll, et nad suhtlesid, aga meie pool külas ei mäleta ma teda. Ma olen tema asju lugenud, aga tunduvalt hiljem. Sest siis küll paljud tema asjad ringlesid kodutrukis, aga ma ei juhtunud neid lugema. Ta vist oli lõpupoole väga eremiit.

Vanemate tuttavatest meenub mulle nüüd veel Aleksandr Pjatigorski. Sest isa suhtles temaga mingil etapil suhteliselt palju. Muidugi, Pjatigorski pidevalt siin ei elanud, aga ta käis, kuni ta oli siinpool raudset eesriiet... Lugesin Uspenski ja isa kirjavahetusest, et kui Pjatigorski tööst ilma jäi, siis nad plaanisid mingit päästeplaani, aga see ei realiseerunud. Kuigi ta pidevalt siin ei elanud, võis ta siin olla rohkem kui nädala kaupa korraga. Ta oli muidugi nii intensiivne inimene, et kui ta oli siin viis päeva, siis mulle tundus, et ta oli rohkem. Minu meelest, Pjatigorski ka peatus meie pool, nagu ka Uspenski peatus meie pool.

Vanemate juttudes figureeris ka Pent Nurmekund, isegi kui ma ei mäleta, et ta meil kodus oleks käinud. Mu vanemad temaga kuigi palju suhtlesid, isa veel teadis seda – ühe kuulsa mehe teise kuulsa mehe kohta räägitud naljadest, või elulistest naljakatest seikadest – et Nurmekund pidavat ropendama portugali keeles, kuna ta vist kunagi oma varases nooruses oli oma keelteõpinguid alustanud madrusena mingil Portugali laeval. Ma ei tea, mitmes keel see portugali keel tal oli, võib-olla kümnes.

Linnart Mäll küll käis meie pool. Mingil etapil käis ta väga tihti, vahepeal mitte eriti, aga lõpupoole nad ju olid kolleegid vanematega. Aga varasemal perioodil, seitsmekümnendate alguses või kuuekümnendate lõpus oli Mäll üks neid, kes käis päris tihti. See oli kindlasti veel see aeg, kui Pjatigorski oli ka siin. Ta suhtles ka Pjatigorskiga ja ka minu vanematega.

Pärast juttu Juri Lotmani kohtumistest eesti teadlastega, et eesti semiootika kujunemise ajaloole lisa saada, liikusime edasi küsimuste juurde semiootika olulisusest ja tähendusest... Aleksei Lotmani enda jaoks.

Kas su jaoks semiootika oli huvitav või tähtis?

AL: Huvitav, aga ikkagi pidevalt minu tähelepanu ääremaadel, äärealal. Nagu kogu humanitaaria. Kuigi mõnes mõttes ikka mitte väga kaugel, sest loomade käitumine, loomade sotsiaalne suhtlemine huvitas väga. Selles mõttes ei olnudki justkui väga kaugel. Kuid semiootilise teooria mõttes oli see mulle ikka väga kaugel. Aga isaga ikka aeg-ajalt vaidlesime, sest tal oli ka väga sügav huvi aju vastu, mitte ainult aju saaduste vastu, mitte ainult puhthumanitaarsete inimesest eraldunud märkide vastu, vaid ka aju enda vastu. Jah, sel teemal me rääkisime üsna palju ja vaidlesime üsna palju. Siis, kui parajasti ei olnud Mihhaili isaga vaidlemas, siis olin mina.

Proovi rekonstrueerida enda arusaama arengut sellest, mis on semiootika. On see sinu jaoks olnud probleem?

AL: Ma arvan, et ... ma ei oska nagu mingit algust nimetada.

Sa ju võtsid semiootikat ikka kuidagi tõsiselt?

AL: Minu algne bioloogiahuvi oli hoopis paleontoloogia, loomade käitumise juurde ma jõudsin millalgi kuuendas-seitsmendas klassis, kaheksandas võib-olla isegi. Ja siis veel linkida sellega, et see on tegelikult seotud sellega, millega mu isa tegeleb, see ikka võttis päris tükk aega. Minu huvi ja vanemate töö tundusid ikka teineteisest väga kaugel. Millalgi keskkooli ajal ma hakkasin midagi taipama. Kunagi mu isa soovitas mulle Thomas Sebeokki, samas ise temast väga lugu ei pidanud, aga mina, kui lugesin Sebeokki, siis see mind ka väga ei kõnetanud. Hiljem, kui olid isa mingid artiklid aju asümmeetriast,⁵⁷ need olid asjad, mis kõnetasid mind natuke rohkem. Aga mina olin seal kogu aeg natuke lihtsalt see, kelle asi oli kahelda – sellest oli isal võib-olla natuke kasu, et aeg-ajalt oli vaja kellegagi arutada, kui tal ei olnud targemat kellega vaielda, siis minuga... Kui inimesed vaidlevad, siis ma kahtlustan, et targemal inimesel on sellest rohkem kasu, mina olin siis nagu teismelised ikka, arvasin, et tean palju. Mina ikka vaidlesin rohkem selleks, et vaielda, mitte selleks, et teist ära kuulata. Ma ei tea, võib-olla ma olen natuke liiga skeptiline enda suhtes, aga mõnes mõttes see ju ikkagi on niimoodi, et teismelised teavad, kuidas asjad tegelikult on, hiljem inimene enam väga hästi ei tea, hakkab kahtlema, aga teismelisena kahtled küll kõigi teiste autoriteetide suhtes, kuid mitte enda suhtes.

---

⁵⁷ Alates 1980ndate algusest.

Kas Sa ennast kirjeldad kui küllaltki selge range loogikaga mõtlejat?

AL: Ma arvan, et ma olin ka, nüüd ma enam nii väga ei ole. Ma olin mõtleja-tüübis natuke rohkem ema moodi kui isa moodi, olin nagu selgelt loogiline, mitte väga loominguline. Mitte et ma nüüd hiljem väga loominguline oleks, aga... ma olen vähem loogiline. Tegelikult ma oma akadeemilises asjas vist lõpuks jooksingi sellega kinni, et ma olin nagu liiga loogiline. Aga see kinnijooksmine juhtus ikka märksa hiljem. See oli millalgi ülikooli lõpu poole. Kui ma sain aru, et ma iseenda jaoks olen teoreetilise teaduse ammendanud, et ma olin jõudnud kuskile sinna, kust ma edasi ei osanud minna. Et ma ei oska teha sellist teadust, mis minu enda kõrgetele ideaalidele vastaks. Aga ega seda ma ei leidnud eriti kuskil mujal ka. Kunagi see Woodgeri raamat⁵⁸ oli minu käes, aga see ka... Ta üritas teha seda sama, aga märksa vanema bioloogia faktoloogia jaoks...

See oli tõesti aksiomaatiline bioloogia...

AL: Woodger proovis seda teha kogu bioloogia jaoks, mina olin vähem ambitsioonikas, proovisin seda teha ainult käitumise bioloogia jaoks, aga väga kaugele ei jõudnud.

Ega tea, kas ongi sinu töödest seniajani kaugemale jõutud.

AL: Selles mõttes, ja see on kõige naljakam, et kui ma hakkan tagasi mõtlema, siis ma ei oska jälle kuskile mujale jõuda, kui ma siis jõudsin. Aga midagi peab valesti olema, sest tegelikult teadus ei käi niimoodi. Sellest ajast mul on ikka tohutu allergia definitsioonide vastu, sest et ma juba ammu, nii-öelda enne, kui ma kinni jooksin, teadsin, et päris definitsioonid on võimalikud ainult aksiomaatilises süsteemis, ja muu on defineerimise mängimine, aga aksiomaatiliste süsteemide ehitamine ei tule hästi välja isegi füüsikas. Matemaatikast omal ajal ehitati küll suur osa korralikult aksiomaatiliselt üles, aga matemaatika on eest ära arenenud.

---

⁵⁸ Woodger, Joseph H. 1937. *The Axiomatic Method in Biology*. Cambridge: The University Press.

Kaja ja Aleksei Lotman Puhtus, 6. sept. 2020 (Kalevi Kulli foto).

See on omaette huvitav lugu, et praegu meil on teadused nii kaugele üksteisest ära viidud, need erinevad instituudid, et kui tahaks rahulikult nurga peal kinni pidada mõne teoreetilise füüsiku, kellega saak juttu ajada juhuslikult kokku saades, siis seda peaaegu ei juhtu, nad istuvad linna teises otsas. See on tõesti kurb praegu, lihtsalt see eraldatus, vanasti oli erialavahelist huvi ka rohkem.

AL: Hea mõte läheb natuke kaduma...

Just. Sest kust sa seda muidu saad, sa ei jõua lugeda kõike, aga see väikeste kohvipauside ajal jutuajamine on teinekord ülimalt viljakas, nii et sa tunned, kuidas teadus edasi läheb teistes harudes. Kus semiootika selle su valdkonna jaoks päriselt produktiivselt tööle hakkaks, kas tegelikult seda ei õnnestunudki leida?

AL: Minu jaoks küll, jah. Oli kogu aeg tunne, et ma peaaegu saan aru. Kui ma praegu loen aeg-ajalt mõnda isa asja, siis on ka nii, et ma peaaegu saan aru, aga...

See on tõeliselt võrratu. Sellepärast, et enamik ei julge seda öelda, et nad Juri Lotmanist ainult peaaegu aru saavad. Vähemalt tundub niimoodi, et kõik, kes kirjutavad, kirjutavad justkui nad saavad aru kõigest. Võib-olla saavadki aru, ei tea. Seal vast ongi nii sügavad asjad sees, millest aru saamine võtab veel aega. Mõned sügavad asjad. Tegelikult see on seesama küsimus, kuidas panna kokku niisugune lähenemine loomade käitumisele, nagu sa arendasid, ja semiootika. Nad peavad kokku käima, aga kuidas – see ongi, arvatavasti, väga sügav küsimus.

AL: Minu jaoks on see vastamata.

See, millega sa tegelesid, võib öelda, oli arengupsühholoogia. Sa kirjutasid üles, võrdlemisi täpselt, kuidas Sul lapsed arenesid.

AL: Üritasin, jah, käitumise ontogeneesi uurida. Silvia ajal⁵⁹ ma üritasin veel leiutada kodeeritud süsteemi, kirjeldamise koodi, kuidas registreerida käitumist. Ma tegin sellise lihtsa mitme tunnusega ruumi, igal tunnusel olid kvaasikvantitatiivsed väärtused, ühest kolmeni... Kuidagi proovisin, aga ruttu, kuskil neljakuuse lapse käitumine juba eriti ei mahtunud sellesse mudelisse. Puhtalt nii-öelda subjektiivselt, tavakeelselt, oli võimalik tunduvalt täpsemini kirjeldada, kui proovides täpselt kirjeldada.

Mis on sinu arusaamise teaduslikud järeldused sellest kirjeldamise püüdest?

AL: See arusaam oligi, et ma juba suhteliselt varsti jõudsin sinnamaani, kus minu üritus väga täpselt kirjeldada ei andnud enam mitte midagi, ja tavakeelne kirjeldus osutus sisuliselt täpsemaks...

Aga seda ideed, et teaduses tulekski tavakeel kasutusele võtta, seda järeldust sa nagu ka ei tee, ega teinud?

AL: Ei, seda järeldust ma ei tee, aga ma ei ütle ka enam vastupidist. Ma ütlen, et ma ei tea. Iseenesest, mida paremaks läheb filmimise tehnika, seda suuremal määral võib seda puuet ületada, esmase kirjelduse asemel, vähemalt osaliselt... Seda ma proovisin ise ka, 8-millimeetrise filmiga, aga ma unustasin patarei sinna sisse ja... nõukogudeaegne tehnika... Nii et mul väga palju materjali ei olnud. Aga hea on proovida alguses esmase

---

⁵⁹ Aleksei ja Kaja Lotmani tütar Silvia Lotman, sündinud 21. septembril 1980.

kirjelduse asemel võimalikult palju filmida, siis on rahulikult aega proovida võimalikult täpselt kirjeldada. Aga see kõik jäi ka pooleli. Ma arvan, et aeg-ajalt ikka on mõtet võimalikult objektiivselt, tõlgendamata, kirjeldada käitumist. Aeg-ajalt me ilmselt satume oma tõlgenduste vangi, aga kas seda üldse ongi realistlik kuidagi vältida. Oleme ise evolutsioonis kuidagi nii kujunenud – suudame ennustada, kuidas teised loomad käituvad. Muidu me poleks ellu jäänud. Ja selle jaoks me kogu aeg tõlgendame. Nii et tõlgendamisest vägisi loobumine võib-olla pole õige, aga aeg-ajalt ilmselt on see vajalik. Ent erinevad inimesed tõlgendavad väga erinevalt. See on ikka päris naljakas, kuidas vahepeal mingisugused kirjeldused loetakse aegunuks, antropomorfistlikuks, ja siis läheb üks põlvkond mööda ja täiesti iseendastmõistetavalt pakutakse veel antropomorfistlikumaid kirjeldusi. Kui meil šimpansiga on 98% DNA-d ühine, siis arvatavasti tõesti eeldus, et me oleme sarnased, on esimese eeldusena pädevam kui et me oleme täiesti erinevad.

Ega sa Morrist⁶⁰ ei lugenud kunagi?

AL: Desmond Morrist lugesin, ta on loomaia-asjanduses tõsine autoriteet⁶¹. Kunagi kui ma diplomitööd tegin, siis viidatute hulgas oli üks Desmond Morrise artikkel.

Kas Alik Turovskiga zoosemiootikast rääkisid?

AL: Võib-olla millalgi rääkisime, aga esimesel kohtumisel Alikuga olin ikka väga pisike. Tema tuli ilmselt rääkima minu vanematega ja vanemad rääkisid talle, et neil on bioloogiahuviline noorem poeg. Ma olin sauruste-huviline, ja siis ta joonistas mulle, ei mäleta, kas see oli stegosaurus, või üks keda tollal nimetati brontosauruseks. Mis nüüd on ankülosaurus. Joonistas peaaugu ja seljaaju teises otsas oleva paksendi. Tollal oli see teaduslik seisukoht, et seljaaju paksend täiendas peaaugu. Praegu vist nii ei arvata. Alik käis meie juures... Praegu mõtlen, et Alik Turovski on väga selgelt rohkem kontseptsioonide kui faktide inimene, muidugi, ta teabki fakte, aga... nendest tulenevad kontseptsioonid.

Ja lõpuks, mingil hetkel – seoses Aleksei Lotmani ja seejärel tema isaga – tekkis küsimus keelest.

Miks sa õppisid eesti koolis ja mitte vene koolis ?

---

⁶⁰ Charles Morris (1901–1979), ameerika semiootik ja filosoof.

⁶¹ Desmond Morris (sünd 1928), inglise zooloog, etoloog, teaduskirjanik.

AL: See oli ikka vanemate otsus. Mina alguses ei tahtnud, aga paari aasta pärast väga tahtsin. Alguses oli nagu probleem. Alguses tahtsin ikka käia koolis, kus vennad käisid. Muide, ma olin juba eesti lasteaias. Aga see eestlaseks hakkamine, ma ei oska öelda, mis aastal see toimus. Väidetavalt minu esimesed sõnad olevat olnud tartu keeles. Mul oli tartukeelne hoidjatädi. Nimetasin teda vanatädiks. Ta oli tõesti väga vana, siis ta pensioneerus ja mul kadus see tartu keel ära. Selleks ajaks kui ma lasteaeda läksin, kolmese või neljasena, ei osanud ma eesti keelest suurt midagi.

Kas vanemad rääkisid eesti keelt?

AL: Ema rääkis natuke rohkem. Isal... sellega on selline naljakas lugu. Esiteks... millal see Brežnevi-aja lõpupoolne tõsine venestamine hakkas? Suhteliselt hilja. Mingil hetkel ei saanud enam doktoritööd eesti keeles kaitsta, kaheksakümnendate alguses. Ja siis, kui see hakkas, isa ütles, et nüüd sa pead hakkama minuga iga päev vähemalt tund aega kodus eesti keelt rääkima. Et tema enam oma eesti kolleegidega vene keeles ei taha rääkida. Aga sellest siiski ei tulnud midagi välja. Nii nagu ei suutnud mu vanemad mulle ei prantsuse ega ladina keelt õpetada, nii ei suutnud mina oma isale eesti keelt õpetada. Aga tal tegelikult passiivselt laadestus ajapikku päris palju. Ja ükskord, millalgi kaheksakümnendatel ma astusin papsi tuppa ja ta rääkis telefoniga kellegagi eesti keeles. Ma jäin kuulatama, ja ta rääkis mitte küll väga pikki ja keerulisi lauseid, aga ikkagi päris pika dialoogi pidas maha. Oli ilmselgelt näha, et ta ei vasta huupi. Pärast tegi nalja, et vana sõdur ikka saab hakkama. Nii tal vahel meeldis rõhutada, et ta on vana sõdur. Aeg-ajalt ta kuidagi suutis üllatada. Elu lõpu poole vahepeal nagu lülitus sisse ja siis ta sai eesti keeles rääkida. Aga siis jälle vahepeal ei saanud. Emal oli natuke ühtlasem. Ema ikka, mitte väga hästi, aga vajalikud asjad sai räägitud. Nii kaua kui ma teda mäletan. Rääkis küll selge aktsendiga, aga ikkagi rääkis. Isal oli aga kuidagi hästi ebaühtlaselt. See oli aeg, kui meil oli juba telefon. Mis pidi olema juba üsna hilja. Meil väga pikalt ei olnud telefoni. Kõik arutasid, et kas see tähendab, et nüüd kuulatakse pealt kuidagi teisiti, et peeti vajalikuks telefon panna...

EV, KK: Aitäh!

Olgu siia lisatud ka loend Aleksei avaldatud kirjutistest siinkõneldud perioodist.

- Lotman, Aleksei; Lorents, Peeter 1984. Üks käitumise kirjeldamise keel. – Tiivel, Toomas; Kull, Kalevi; Neuman, Toomas; Sutrop, Urmas (toim.). *Teooria ja mudelid eluteaduses*. Tartu: Eesti Looduseuurijate Selts, 154–166.
- Lotman, Aleksei 1985. Käitumise stohhastilise kirjeldamise võimalus diskreetse ajas. *Schola Biotheoretica* [*Stohhastilised mudelid bioloogias*] 11: 159–161.
- Lotman, Aleksei 1986. Kriitilisi märkusi sotsiobioloogia kohta. *Schola Biotheoretica* [*Biosüsteemide kooseksisteerimise teooria*] 12: 125–130.
- Lotman, Aleksei 1987. Mõningate klassikalise etoloogia kontseptsioonide evolutsiooniteoreetilisest ja süstemaatika-alasest tähtsusest. *Schola Biotheoretica* [*Süstemaatika ja evolutsiooniteooria*] 13: 60–61.
- Lotman, Aleksei 1987. On axiomatic method in ethology. – Kull, Kalevi; Tiivel, Toomas (eds.). *Lectures in Theoretical Biology*. Tallinn: Valgus, 48–54.

Korra ja Kaose laps nimega Semiosfäär

Anette Pärn

*...jõgi on jõudnud deltasse;
siin on palju võimalusi:
võib-olla oleme juba jõelt lahkunud ja jõudnud ookeanile
(John Cage, dokfilmis "In the Ocean")*

Universumi evolutsioneerumisprotsessi saab mõista talle omase ihana aina uute ja keerukamate vormide poole liikuda. Olemine, mis end ligi 3,8 miljardit aastat tagasi prokarüootides sängitas, on sellest hetkest saati üha suurema sügavuse ja ulatuse poole püüelnud. Miljonite eluvormide tärkamise ja hääbumise kireval teekonnal on evolutsioon viimaks jõudnud hetkesse, milles Kõiksus inimese näol teadvusliku enesetunnetusorgani leiab. Koos inimliigiga jõuab biosfäär enneolematusse arenguetappi – lisaks ürgsele instinktiivsusele ärkab nüüdsest elusse intellekt, mille pealisülesandeks saab läbi viia sise- ja väliskaemuslikke protsesse. Sellega on Universum iseenelele ärganud ning loob katsetusi mõistmaks, millisel parimal viisil omaenese olemasolu määratleda.

Käesoleva essee eesmärk on avada Juri Lotmani semiosfääri kontseptsiooni Ilya Prigogine'i iseorganiseeruvate komplekssüsteemide teoreetilises raamistikus. Arusaam Prigogine'i teooria põhiteesidest annab vajaliku pinnase mõistmaks, millist rolli mängib korra ja kaose omavaheeline suhtlus eluterve ja loomingulist teadvust kandva semiootilise süsteemi arengus. Enne veel, kui jõuda eelnevalt mainitud teemakäsitluseni, on aga tarvilik mõista teadusmetodoloogist pinnast, millelt universumis avalduvat kompleksust lähiajaloos uuritud on.

Reduktsionism tärkas renessanssijärgsest vaimust ning on alates 18. sajandi valgustusrevolutsioonist läänemaailma teaduses valdavaks paradigmaks olnud. Antud lähenemise enim mõjukateks esindajateks võime pidada Galileo astronoomiat, Newtoni füüsikat ja Descartes'i filosoofiat. Reduktsionism teadusliku meetodina on taotlus seletada keerulisi nähtuseid neid lihtsamateks ja paremini tunnetatavateks objektideks taandades. Tolle teadusfilosoofilise lähenemise tuumaks saab pidada aluseeldust, mille kohaselt on kompleksseid süsteeme võimalik mõista tema osade kogusummana – juhul, kui on teada süsteemi alguspunkt ja tema kõik eraldiseisvad osised, on võimalik keerulisi süsteeme ning nende

arengut ennustada tõsikindla täpsusega. Lihtsustatult on reduktsionistlik meetod järgnev: keerukas süsteem lahutatakse väikesteks osisteks, misjärel üritatakse probleem lahendada tükk tüki haaval, et viimaks kõik eraldiseisvalt selgeks määratletud osad omavahel uuesti kokku panna. Lähenemise eesmärgiks on mingilgi määral hoomata hoomamatut, luua meetod, mille abil võidelda reaalsuse peadpööritava keerukusega. Reduktsionismiga on tihedalt seotud ka mõte determineeritusest. Deterministliku vaate järgi saab nähtusi käsitleda põhjus-tagajärg suhte alusel – konkreetne ärritus saab viia vaid konkreetse reaktsioonini ja igasugune juhuslikkus on seeläbi välistatud. Reduktsionistlik-deterministliku mudeli toimimise aluseelduseks on seega idee süsteemide lineaarsest ning korrapärasest kulgemisest. Antud lähenemine eeldab, et süsteemi arengus ei esine ootamatuid hälbeid, mis tema kulgemisteedkonna kaootiliseks ja ennustamatuks võiksid muuta.

Viimaste aastakümnete komplekssüsteemide uuringud ja kaoseteooria väljatöötamine seavad aga kahtluse alla nende aluseelduste paikapidavuse. Kerkib esile arusaam, mille kohaselt ei ole keerulisi süsteeme siiski võimalik käsitleda pelgalt tema osade kogusummana – paistab ilmnevat, et osakesed viivad omavahel läbi märksa keerulisemaid matemaatilisi tehteid, kui inimesel vaatlejana aimugi on. Korrapärase ennustatavuse asemel leiavad süsteemisiselt aset kaoatilised protsessid, mille toimimist on pea võimatu ette aimata. Leitakse, et osakesed ei toimi terviku seisukohalt pelgalt passiivsete ehituskividena, vaid on omavahelises aktiivses suhtluses, mille tulemusena tärkavad süsteemis emergentsed epifenomenid. Emergentseks nähtuseks saame pidada vasttärrganud uut kvaliteeti, mis leiab oma eksistentsi juba varasemalt olemas olnud osade omavahelise reageerimise tulemusel – terviksüsteemis on ühtäkki märgatav uudne omadus, mida ei ole ühelgi tema eraldiseisval osisel. Näiteks on rakule kui elusorganismile olemuslik hingata, kuid antud omadus on täheldatav vaid raku enese süsteemis ega toimi üheski eraldiseisvas molekulistruktuuris, millest see rakk tervikuna koosneb. Emergentne fenomen toob seega süsteemi ennustamatu muutuse, mille tulemusena võivad aset leida protsessid, mis hakkavad mõjutama süsteemi lineaarset deterministlikku kulgu. Fenomen, mis kerkis ennist esile põhjustava süsteemi tagajärjena, võib nüüd hoopiski ise süsteemis aset leidvate muutuste põhjustajaks saada. Põhjuse ja tagajärje omavaheline suhe ning sellel põhinev determineeritus muutuvad siitpeale ähmaseks.

Eelnevalt mainitud kaoseteooria on matemaatika haru, mille uurimisobjektiks on mittelineaarsed komplekssüsteemid. Kuigi analoogseid ideid saab teadusmaailmas täheldada juba varasemalt, peetakse tänapäevase kaoseteooria isaks Edward Norton Lorenz (1917–2008), kes

sõnastas 1960ndatel niinimetatud librikaefekti, mille kohaselt võivad väga väikesed algandmete muutused süsteemis esile kutsuda suure varieeruvusega lõpptulemused. Librikaefekt on määratud kirjeldama mittelineaarsete süsteemide ülitundlikkust altingimuste suhtes – tibatil-luke tiivaliigutus on suuteline oma tagajärjena esile kutsuma näiteks orkaani teisel pool maakera. Edasise arutluse huvides olgu siinkohal mainitud, et mõiste “kaos” ei ole kaoseteooria kontekstis samastatav tema argikeelelise tähendusega. Antud kontekstis ei tuleks kaost mõista mitte *korralagedusena*, vaid pigemini *korravälisusena* – erinevalt *korrast*, ei ole kaost võimalik mõista kindlaks määratud struktuuride alusel. See ei tähenda aga, et kaosele ei võiks olla omane teatav sisemine korrastatus, mis inimese hoomamisulatuses väljapoole jääb.

Üheks kaoseteooria käsitlejaks võimegi pidada vene päritolu belglast Ilya Prigogine’it (1917–2003), kes arendas 20. sajandi teisel poolel välja teooria iseorganiseeruvatest dünaamilistest süsteemidest. Prigogine vastandub newtonlikule mehaanikale, pidades viimase põhiprobleemiks idealiseeritust, sh abstraheeritust vaatelejast, determineeritust ja pööratavust (Mets 2007: 5). Tema sõnutsi omistas reduktsionistlik lähenemine lihtsatele stabiilsetele looduseadustele universaalse kehtivuse ja fundamentaalsuse, mistõttu peetigi loodust alluvaks lihtsatele seadustele (Prigogine, Stengers 1984: 44 ja 48, viidatud Mets 2007: 5 kaudu). Looduseadused kirjeldavad praegu idealiseeritud, stabiilset maailma, kuid see maailm, milles me elame, on ebastabiilne, arenev, fluktuueeruv (samas, 26, 184, viidatud Mets 2007: 5 kaudu). Prigogine’i arvates peab aga universumi arenev iseloom kajastuma fundamentaalsete füüsikaseaduste kontekstis (Prigogine 1997: 29, viidatud Mets 2007: 11 kaudu). Iseorganiseerumise mõiste hõlmabki eneses süsteemide võimet oma sisemise heterogeensuse tulemusel tervikusse uusi omadusi tekitada. Prigogine’i käsitluses on komplekssüsteemid kantud dünaamilisusest ega ole mingilgi viisil vaadeldavad vaakumisse suletud staatilisusena.

Võime täheldada, et sarnaselt sellele, kuidas Prigogine ja mitmed teised 20. sajandi loodusteadlased seavad kahtluse alla lihtsale determineeritusele ja lineaarsetele süsteemidele orienteeritud maailmamudeli, läbib analoogset transformatsiooni ka humanitaarteadus. Varasem strukturalistlik mõttemudel, mille aluseks võib pidada püüdu viia inimhõl-matutes avaldunud struktuurid tagasi teatava ühise emalätteni, saab poststrukkturalistlikult kriitikal-tugevaid obadusi ning taandub alandlikult tahaplaanile. 1960ndatel tärnanud poststrukkturalistliku mõtte tuumaks võib eelkõige pidada püüdu lahti öelda suurtest narratiividest. Semioo-tilised tähendussüsteemid, mida strukturalistlikus voolus iseloomustasid veel immanentne autonoomsus ja kohalolu, on nüüdsest kaotanud oma

iseseisva eksistentsi. Jacques Derrida, prantsuse filosoof, keda võib pidada poststrukturelismi isaks, on kuulutanud: “Il n’y a pas hors-texte” (Derrida 1967: 227), pidades sellega silmas, et ühtegi sõna ega kontseptsiooni ei ole võimalik vaadelda tekstivälise reaalsusena. Iga mõiste ja sellele omistatav tähendusväli on eksistentsiaalses sõltuvussuhtes mõistetest, mis teda ümbritsevad ning defineerivad. Seega ei koosne semiootiline süsteem kui tekst sarnaselt bioloogilistele komplekssüsteemidele tummadest üksikosadest, vaid osised loovad keerukate kommunikatsiooniaktide tulemusel võrgustiku, mille lahtiha-rutamine parimagi tahtmise korral võimatuks osutub. Sellega on poststrukturelistlik käsitlus kaoseteooria sabast kinni haaranud ning mittelineaarsesse maailmanägemusse sisenenud. Ühtegi arengut sotsiaalses ega filosoofilises sfääris ei saa enam vaadelda lihtsa sirgjoonelise kulgemisena. Leiab aset emantsipatsioon antusest.

Ka Juri Lotmani (1922–1993) hilisemas loomingus võib aimata poststrukturelistlikku vaimulaadi. Endine strukturelist, kes Ilya Prigogine'i teooriatest suuresti inspireerus, nendib oma artiklis “Semiosfäärist”:

Viimase kahekümne viie aasta jooksul läbitud semiootikauuringute tee lubab näha paljusid asju teisiti. Nagu nüüd võib oletada, pole kindlapiirilisi ja funktsionaalselt ühetähenduslikke süsteeme reaalses talitluses omaette ega isoleeritud kujul olemas. Nende väljaliigendamist tingib üksnes heuristiline vajadus. Eraldi võetuna ei ole ükski neist tegelikult töövõimeline. Nad toimivad ainult paigutatuna teatavasse semiootilisse kontinuumisse, mis on täidetud eritüübiliste ja erisugusel korraastmel semiootiliste moodustistega. Niisugust kontinuumit me nimetame semiosfääriks. (Lotman 1999a: 10)

Lotmani semiosfääri kontseptsioonis on selgelt aimata Prigogine'i teooria ulatuslikke mõjutusi. Semiosfääri mõiste võttis Lotman esmakordselt kasutusele 1982. aastal ning see sarnaneb oma põhialustelt suuresti iseorganiseeruva dunaamilise komplekssüsteemiga – talle on loomuomane sisemine heterogeensus ja dunaamilisus, mis erisuguste sünergiate tulemusel uusi emergentseid tähendusi võib sünnitada. Semiosfäär on Lotmani sõnul nähtus, mida ei tohi segi ajada Vladimir Vernadski noosfääri terminiga. Kui noosfääri võime pidada üheks biosfääri arengujärguks, etapiks, milles kerkib esile inimhõistus ühes oma tegevusega, siis semiosfäär kätkeb eneses terminina suuremat abstraktsusastet. Siiski ei saa semiosfääri pidada metafoorseks väljenduseks; tegemist on teatud kindla sfääriga, millel on endassesuletud ruumi tunnused ning ainult niisuguses ruumis on võimalik kommunikatsiooni-protseesse teostada ja uut informatsiooni toota (samas). Sarnaselt

erisugustele eluslooduses leiduvatele komplekssüsteemidele, ei saa ka semiootilist universumit vaadelda kui üksiktekstide ja üksteisele suletud keelte kogumit (samas, 11). Semiosfäär kui semiootiline universum on pigem käsitletav ruumina, milles erisugused tähendusstruktuurid üksteisesse põimununa ühtse tervikmehhanismi loovad.

Üheks läbivamaks ideeks, mille Lotman Prigogine'i teooriast semiosfäärile üle kannab, on mõte bifurkatsioonipunktidest. Lotman kirjutab:

Tasakaalustatud tingimustes kulgevad dünaamilised protsessid vastavalt determineeritud kõveratele. Kuid sedamööda, kuidas entroopilistest tasakaalupunktidest eemaldutakse, läheneb liikumine kriitilistele punktidele, kus protsesside ennustatav kulg saab häiritud. (Neid punkte nimetab Prigogine bifurkatsioonipunktideks: ladina sõnast *bifurcus* – "kahehambuline, hargnenud", tähistamaks asjaolu, et sellest punktist alates on kõveral alternatiivsed jätkud.) Need on punktid, kus protsessis jõuab kätte hetk, mil tuleviku ühetähenduslik ennustamine on võimatu. Edasine areng seisneb ühe alternatiivi realiseerumises mitmest võrdselt tõenäolisest. Saab vaid näidata, millised on need seisundid, mille hulgast ühele on üleminek võimalik. Sel hetkel võib otsustav osa olla juhuslikkusel – mõistes juhuslikkusest siiski mitte põhjusest, vaid lihtsalt teise põhjusliku rea nähtust. (Lotman 1999d, 132)

Lihtsalt öeldes tähistab bifurkatsioonipunkt hetke, mil üks tee hargneb kaheks ja süsteemi edasine areng on seega ennustamatu. Prigogine ise kirjeldab seda punkti järgnevalt:

Kui süsteem evolutsioneerudes jõuab bifurkatsioonipunkti, muutub deterministlik kirjeldus kasutuks. Fluktuatsioon sunnib süsteemi valima tee haru, mida mööda hakkab kulgema süsteemi edasine evolutsioon. Bifurkatsiooni läbimine on samasugune juhuslik protsess nagu kulli ja kirja viskamine. (Prigogine 1986: 236–237, viidatud Lotman 1999e: 382 kaudu)

Lotman asetab kontseptsiooni bifurkatsioonipunktidest ja nendega kaasnevast juhuslikkusest oma semiosfääri teoorias uude valgusesse. Siinkohal ei ole bifurkatsioon enam käsitletud pelgalt matemaatilise nähtusena, vaid tema olemuslikkus on üle kantud inimajaloolistesse protsessidesse. Lotmani jaoks saab oluliseks küsida, mil viisil käitub kokkupuutel juhuslikkusepunktiga teadlik inimorganism kui semiosfääris orienteeruv struktuur.

Intellekti sekkumine dünaamilisse protsessi muudab sootuks dünaamika laadi. Kui valiku bifurkatsioonipunktis määrab juhus, siis on ilmne, et mida keerukam oma sisemise korralduse poolest on arenguseisundis viibiv objekt (ja järelikult, mida rohkem ta tekstina sisaldab "juhuslikku"), seda ennustamatum on tema käitumine. Kõige keerukam objekt, mida kujutlus

haarab, on objekt, millel on intellektuaalsed võimed. Sel juhul saab tema käitumine bifurkatsioonipunktis teadliku valiku tunnusjooned. Juhuslikkuse olemasolu looduses kätkeb eneses potentsiaalset intellektivõimalust. Kuid intellektitasandile tõusnud struktuur transformeerib juhuslikkuse vabaduseks. Siinjuures tekivad kõige keerukamad põhjuslikkuse-suhted: põhjuse ja tagajärje vahele asetub intellektuaalse valiku akt, mis tühistab nende automatismi. (Lotman 1999b: 48)

Seega on Lotmani kohaselt inimintellekti tasandile tõusnud struktuur kõigis esile kerkinud juhuslikkusepunktides langetanud valiku, millises suunas hakkab kulgema ajaloo edasine kulg. Bifurkatsioonipunktid on tema sõnul need ajaloohteked, mil pinge vastuolus olevate struktuuri-pooluste vahel jõuab kõrgeimale astmele ja kogu süsteem läheb tasakaalust välja:

Neil hetkedel pole ei üksikinimeste ega rahvahulkade käitumine enam automaatselt ennustatav, determinatsioon taandub tagaplaanile. Ajaloo kulgu neil hetkil ei tule kujutleda mitte trajektoarina, vaid kontinumina, mis potentsiaalselt on suuteline lahenema mitme variandina. (Lotman 1999d: 133–134)

Inimesel on siitpeale vabadus mõista, et ühegi struktuuri mõtestamisel ei ole tõepoolest võimalik läbi viia lihtsustatud taandamistehet ning realiseerunud “tegelikkus” on vaid üks potentsiaalne kombinatoorne tulem kõigist läbitud bifurkatsioonipunktidest. Antus loovutab koha tunnistanud teadmatuse seisundile ning inimesel ei jää üle muud kui hüljata suured narratiivid. Alles jääb kõik ja mittemiski. Just nimelt kindlapiirilist teadmist võimegi pidada ohvrianniks, mille on pidanud vabaduse altarile tooma inimintellekti tasandile tõusnud struktuur. Kõige eelneva põhjal võime märgata esmapilgul paradoksaalse loomusega asjaolu – kõrgeima intelligentsusega struktuur ei valda sugugi mitte täpseimat teadmist ja toimimist. Kõrvutades näiteks kaht seesugust bioloogilist süsteemi nagu rakk ja inimene, võime taibata, et inimene kui rakust märksa keerulisema ehitusega süsteem, elab palju suuremas teadmatuse seisundis – õigemini, tema saatuseks on olla teadlik omaenese põhjanevast teadmatusest. Inimeses esineb palju rohkem kõrvalekaldeid eeldatavast normist, tema teadlik valikuvabadus teeb ta kaootiliseks, etteaimamatuks ning haavatavaks Suure Tundmatu ees. Inimendi viidis pulbitsev autonoomsuseiha muudab ühiskonna kui terviksüsteemi ebastabiilseks ning muudab ajaloo protsessid alaliste fluktuatsioonide tallermaaks. Siiski püüdleb süsteem pidevalt teatava tasakaalupunkti poole, et ootamatuste korral mitte põrmuks laguneda ning olematusse haihtuda. Inimlik seisund on igikestev pendeldamine tuttava ja tundmatu,

staatilise ja dünaamilise, korra ja kaose binaarsuste vahel.

Siinkohal võibki inimesel tekkida eksistentsiaalselt laetud ning igati õigustatud küsimus – kuidas mõtestada tolle valikuvabadusega kaasas käivat teadmatuset ning tundmatuset kummitust? Milles leida lunastus oma determinismist emantsipeerunud inimlikule seisundile? Kuidas on võimalik rahulikult elada hoomamatu universumi ühes korrastatud nurgakeses, kui on teada, et kodustatud struktuuri taga on haigutamas kujuteldamatu struktuuriga kaos? Tunnistades, et inimesel pole vististi iialgi võimalik väljuda tundmatuset, mis igal viivul ta kannul hiilib, hakkab ta otsima mõtet, mis ilmnenud paradoksaalsusele tähenduslikkuse annaks. Lootuses leida midagi, mis annaks mõtte kriipiva teadmatusseisundi olemasolule, kuid ei laskuks siiski tagasi lihtsustatud meta-narratiividesse, pöördume taas kord tagasi Lotmani ja semiosfääri poole.

Eelolevate küsimuste valguses saab oluliseks mõista Lotmani kontseptsiooni piiritletusest, mis on tema sõnul üks semiosfääri olulisemaid tunnuseid.

Semiosfääri mõiste seostub teatava semiootilise homogeensuse ja individuaalsusega. Kumbagi mõistet (homogeensust ja individuaalsust), nagu peagi näeme, pole kerge formaalselt määratleda ja nad sõltuvad kirjeldussüsteemist, kuid see ei välista nende reaalsust ega head eristatavust intuiitiivsel tasemel. Mõlemad mõisted eeldavad, et semiosfäär on teda ümbritsevast semiootikavälisest või võõrsemiootilisest ruumist piiriga eraldatud (Lotman 1999a: 12).

Piiritletus toimib semiootilist ruumi loova omadusena. Nagu igasugused süsteemid, millele on omistatav teatav äratuntav identiteet ja loomupära, leiab ka semiosfäär määratluse selle kaudu, mida ta ei ole. Väljapoole jääv piiriga eraldatud ala teeb võimalikuks rääkida semiosfäärist kui individuaalsete loomupärasustega ruumist. Põhjusel, et piir asetseb kahe maailma vahel, toimib ta vahelüli ja paigana, milles kaks süsteemi omavahel kokku puutuvad. Semiootiline piir on “kakskeelsete “tõlkefiltrite” summa, mille läbimine tõlgib teksti teise keelde (või teistesse keeltesse), mis asub (asuvad) väljaspool kõnealust semiosfääri” (samas). Seega leiabki piirialal aset pidev tõlkeprotsess, mille kaudu “suletud” semiosfäär väliseid stiimuleid omaenese märgisüsteemide ja tähendusüksuste kaudu koduseks semiotiseerib.

Kõrvutades siinkohal “suletud” semiosfääri *korra* ja temast väljapoole jäävat reaalsust *kaosega*, võime tuletada, et õigupoolest saabki semiootiline ruum eksisteerida vaid seetõttu, et on miski, mis tema piiridest väljapoole jääb. Loominguline teadvus, mis on igasuguse semiootilise eksistentsi algtingimuseks, vajab toimimiseks staatika ja dünaamika omavahelist tasakaalu. Nagu Juri Lotman ütleb, ei toimu

täendusloome staatilises süsteemis (Lotman 1999c: 66). Igasugune loomingulise teadvuse akt on Lotmani kohaselt kommunikatsiooniakti tulemus ega saa ilma viimaseta aset leida. Semiootilise üksuse eluterveks funktsioneerimiseks on tarvilik pidev suhtlus, mille tulemusena täendusruum väljastpoolt tulevad teated enesele arusaadavaks tõlgib. Piiripunktis aset leidev kohtumine võõrsemiootilise või semiootikavälise ruumiga teeb võimalikuks ruumisisesse heterogeensuse ja sellest sündivate uute tähenduste tekke.

Nii teadusmetodoloogilises kui igapäevaelu diskursuses on juba pikalt kaose ja korra binaarsuse vahel hierarhiline suhe valitsenud: korda eelistatakse alata kaosele, sest tema struktuur on arusaadav, hoomatav ja pakub seega inimesele teatavat rahuseisundit. Mõistetamatu struktuuriga kaost lükatakse enesest strateegiliste eitusvõtetega eemale, et säilitada olemise defineeritavad piirjooned. Lotmani semiosfääri käsitluses võime aga täheldada püüdu need kaks osapoolt – kaos ja kord omavahel lepitada. Kaos ei ole pelgalt miski, mis korrale vastanduks ja teda oma alalise kohaloluga ohustaks, vaid ta on korra kui sellise *algtingimuseks*. Võime siitpeale mõista, et semiootiline eksistents, mille kaudu inimintellekt oma armsa ja tähendusliku olemise leiab, on võimalik vaid korra ja kaose omavahelise sünergia tulemusena. Inimmõistus, mille tuumaks on paradoks – teadlikkus omaenese teadmatusest – paikneb seega kahe süsteemi vahelises piiripunktis, milles üha uusi semiootilisi olemisvorme sünteesitakse. Paistab, et kord ja kaos ei ole vastandid, mis elaksid vastuolus. Nad on vastaspoolused, mis teineteist loovad ning kohtumishetkel plahvatusliku tähenduslikkuse tekitavad.

Nagu kogu eelneva arutluse valguses täheldada võime, saab biosfääri semiootiline arenguetapp seega olevaks vaid läbi inimintellekti, kelle saatuseks on emmata teadlikkust omaenese teadmatusest. See igikestev pendeldamine korra ja kaose vahel loob pinnase, millelt loominguline teadvus end aja voolus pidevalt uueks võib luua. Teadliku teadmatuse seisundist kujuneb tähendusliku eksistentsi generaator. Semiosfäär on kaose ja korra laps ning inimmõistus portaal, läbi mille olemasolusse siseneda. Evolutsioon on oma kires taas kord väljendust leidnud – jõgi on lahkunud deltast, suubunud ookeanisügavusse ja end viljaka tundmatuse tähenduslikkus rüpes avastanud.

Kirjandus

- Derrida, Jacques 1967. *De la grammatologie*. Paris: Minuit.
- Lotman, Juri 1999a. Semiosfäärist. – *Semiosfäärist*. Tallinn: Vagabund, 7–35.
- 1999b. Kultuur kui subjekt ja iseenese objekt. – *Semiosfäärist*. Tallinn: Vagabund, 37–52.
- 1999c. Kultuuride vastastikuse mõju teooriast. – *Semiosfäärist*. Tallinn: Vagabund, 53–73.
- 1999d. Jumala tahe või hasartmäng? – *Semiosfäärist*. Tallinn: Vagabund, 123–137.
- 1999e. Kleio teelahkmel. – *Semiosfäärist*. Tallinn: Vagabund, 367–382.
- Mets, Ave 2007. *Ilya Prigogine'i raamatu "Tõsikindluse lõpp. Aeg, kaos ja uued looduseadused" filosoofiline analüüs ja looduseaduste käsitus*. Magistri-väitekirj. Tartu Ülikool, Tartu Ülikooli filosoofia ja semiootika instituut, Filosoofia osakond.

“Teekond galaktika hüperdimensionaalse postmetafoorse metasüsteemi keskmesse” ehk teekond Isaac Asimovist Juri Lotmani ja leppimiseni

Oliver Valk

Aasta oli 2019, kui endagi imestuseks leidsin ennast Arvo Pärdi sünnikohast, Laulasmaalt, mängimas lavastuses⁶², mis põhines Isaac Asimovi ulmeromaanil “Asum”. Lavastus oli, nagu ka pealkiri juba viitab, teekond galaktika hüperdimensionaalse postmetafoorse metasüsteemi keskmesse või nagu ma tollal seda mõtestasin – teekond tundmatusse, mõistmatusse. Praegu istun ma Tartu Ülikoolis, loen Juri Lotmani tekste ning olen ette võtnud järjekordse rännaku, järjekordse ratsaretke tundmatusse, mõistetamatuseni.

See essee ei pretendeeri Lotmani teooriat analüüsivale teadustööle. Selle asemel olen jultunult võtnud ette kirjutada lõpuessee iseendast; proovin teha introspektiivse rännaku, üritan leida vastuseid selgitamaks seda tundmatust, mõistmatust, ning näidata seda, kuidas semiootika on mind sinnani välja juhtinud.

“Teekond galaktika hüperdimensionaalse postmetafoorse metasüsteemi keskmesse” – loetavad sõnad, kuid tundmatud/mõistmatud sõnad. Mis tekitab nende juures minus hämmastust, oli nimelt see, kuidas on võimalik konstrueerida emakeeles taolisi lausungeid, mis jäävad mõistmatuks, ainult adutavaks. See oli hetk, kus ma sain aru, et ma olen lihtsalt liiga loll, et seda üldsegi praegu hoomata ning mõista. Kuna lavastuse autor oli semiootikatudeng, siis tundus mulle jäävat vaid üks valik – äkki leian vastused enda küsimustele märgiteaduse üliõpilasena. ‘Semiootika’ on alati tekitanud tohutut furoori – “mis on semiootika?”; “kas te õpite seal liiklusmärke?”; “mis tööd see semiootik teeb?” jne. Need on küsimused, mis paratamatult erinevates seltskondades on üles kerkinud, ning neile vastuste andmine on võrdlemisi keeruline. Eks neile küsimustele püüti vastust anda ka ülikooli esimestes loengutes⁶³.

Esimesed sammud mõistmaks seda ‘mõistmatust’ tulidki koos Juri Lotmaniga ning mõistetega ‘semiosfäär’, ‘tekst’, ‘sekundaarsed modelleerivad süsteemid’ jne. Järgnevalt kirjeldan oma mõttekäike, mis on

---

⁶² Lavastajaks oli praegune värske semiootikakraadiga tudeng Oliver Issak.

⁶³ Vastuseid pakub ka internetileht *misonsemiootika.ee*

ajendatud Lotmani mõistetest, ning seda, kuidas jõudsin teatava “valgustatuseni”.

Modelleeriv süsteem ei ole mitte midagi muud kui tunnetatavate objektide analoogide loomise reeglistiku struktuur ehk lühidalt öeldult ‘keel’. Me kasutame ‘keelt’, et me saaks rääkida objektidest nii, et kõik saaksid aru. Ka kunst on suhtlusvahend, kuid loomulikust keelest on see komplekssem, sest ‘kunsti keel’ on loodud loomuliku keele baasil, mistõttu vaatamegi kunsti kui sekundaarset modelleerivat süsteemi. Kunst on kõigest reaalsuse analoog, mis on tõlgitud kunsti keelde ning kui soovida kunsti mõista, tuleb see esmalt tõlkida tagasi loomulikku keelde.

→ Minu esimene järeldus: “teekond galaktika hüperdimensionaalse post-metafoorse metasüsteemi keskmesse” on kunsti keeles konstrueeritud lause, mis vajab tõlkimist.

Kuid Google Translate'i valikutes eelmainitud ‘kunsti keelt’ ei leidu; vastavad tõlkimismehhanismid asuvad hoopis kuskil mujal, täpsemalt semiosfääris. Lühidalt on semiosfäär ruum, kus toimuvad semiootilised protsessid ning erinevate semiosfääride piirialadel toimuvat “suhtlust” kutsutakse tõlkimiseks. Valdur Mikita on semiosfääri olemuse kokku võtnud järgmiselt:

Lotmani semiosfääri võib ette kujutada hiiglasuure tõlkiva peana. Mistahes märksüsteemi on kuidagiviisi võimalik tõlkida teiseks, ehkki kaugele tõlgete puhul läheb suur osa teadmisest paratamatult kaduma. Siiski on selliseid kaugeid tõlkeid inimene armastanud aegade algusest saadik, verbaalselt edasi antud müüdi tõlkimine tantsu keelde on võibolla üks vanemaid tõlkeid ajaloos. (Mikita 2003: 26)

Nagu mainib ka Mikita, siis läheb tõlkeprotsessi käigus paratamatult osa informatsiooni kaduma. See on esmapilgul üks kentsakas fenomen, sest kuidas suudab inimene luua kunstiteksti, aga selle täiusliku tõlkimisega ta hakkama ei saa. Taoline tõlkimatusemäär – see osa, mis ühest keelest teise tõlkimisel tõlkimata jääb – ongi seotud eeskätt keelte nii struktuurse ja sõnavaralise erinevusega kui ka kunstiteksti infomahutuvusega – arvutifailide informatsiooni hulka saame mõõta bittides, kuid näiteks Rembrandti “Õise vahtkonna” informatsioonimahutavus pole bittides mõõdetav. Siiski talletab viimane endas tohutult kokkusurutud informatsiooni ning sellise andmehulga tõlkimine teise keelde oleks mahukas ja ajakulukas.

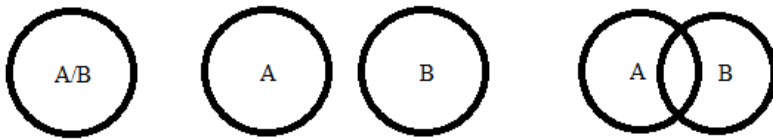
Mis tekitab veelgi meelehärmi, on Lotmani arusaam kommunikati-

sioonist üldiselt:

Seega tuleb kommunikatsiooniakti vaadelda mitte kui mingi muutumatuks jääva teate lihtsat ümberpaigutust saatja teadvusest vastuvõtja teadvusse, vaid kui teatud teksti tõlget minu “mina” keelest sinu “sina” keelde. (Lotman 2000 [1977]: 563)

Siit koorub välja ka üks kommunikatsiooni algtingimus – aktist osavõtvad pooled peavad mingil määral rääkima üht keelt, jagama mingil määral sarnast koodi. Vastasel juhul võib tekkida kaks situatsiooni:

- 1) osapoolte kood on identne – kommunikatsioon ei saa toimida, sest pole uut informatsiooni, mida jagada;
- 2) osapoolte kood ei kattu üldse – kommunikatsioon ei saa toimida, sest üksteisest ei saada aru.

Kui panna koodide osalise kattuvuse mõte kokku tõlkimatusse fenomeniga, siis ei tee kommunikatsioon justkui muud, kui genereerib juurde tundmatust, mõistmatust, arusaamatust – saadud teadmine suurendab teadmatust ja kinnitust saab Sokratese mõte: “Tean, et ma midagi ei tea”.

→ Minu teine järeldus: ma ei suuda kunagi mõista pealkirja “teekond galaktika hüperdimensionaalse postmetafoorse metasüsteemi keskmesse” nõnda nagu autor.

‘Tundmatus’ on mind alati mingis aspektis hirmutanud, sest toob see ju endaga kaasa mingi “müstilise miski”. Kuid nagu Lotman ise on öelnud, siis just see “müstiline miski”, disharmonia, ebareeglipärasus, eristab inimesi loomadest. Inimene ei taha ega suuda elada rutiinselt, vaid üritab ise luua seda tundmatust/mõistmatust. Looduses aga moodustub sümmeetriline ring – nagu on laulnud ka Elton John filmis “Lõvikuningas” – kus valitsevateks mõisteteks on ‘rituaalsus’, ‘traditsioonilisus’, ‘kordu-

vus⁶⁴. Eelmainitud linateoses võimegi näha, kuidas antropomorfseid loomad, kes otsivad uudishimust ajendatult tundmatust, hävitavad seeläbi looduse sümmeetria ning kõik variseb kokku. Inimese loomus muudab looduse harmoonia disharmooniaiks.

Inimene on loodusest välja kasvanud artefakt, kes ei paigutu enam sinna süsteemi, kuid üritab ometigi ennast sinna pressida. Loomad see-eest väldivad inimesi, sest neile ei meeldi üllatused ning nad ei oska vastavalt reageerida. “Inimese vaatepunktist on loomad rumalad, looma vaatenurgast on inimesed – ebaausad (ei allu reeglitele). Inimene näeb loomas rumalat inimest, loom inimeses ebaausat looma” (Lotman 2001: 41).

→ Minu kolmas järeldus: mõistmatus/tundmatus on vaid märk sellest, et ma olen inimene.

Semiootika on kindlasti mingil määral aidanud dešifreerida seda tundmatust, kuid palju olulisem on nimelt see, kuidas semiootika on aidanud märgata tundmatust kõikjal minu ümber ehk semiootika teoreetiliselt toodab tundmatust hoopiski juurde, sest ta loob võimaluse näha laiemat konteksti, millega kaasneb suurem hulk informatsiooni, mis tuleb läbi töödelda.

Mida ma olen selle ühe aasta jooksul õppinud, on nimelt see, et on ok ei asjadest mitte aru saada, on normaalne, kui mõningad asjad jäävad mõistmatuks – see on paratamatu. Tsiteerides Samuel Beckettit: “Kallis mõistmatus, tänu sinule olen lõpuks mina ise” (Beckett 1953).

→ Minu neljas järeldus: mõistmatusega tuleb leppida, sest see on kiireim tee jõuda tõele ning iseendale lähedamale.

Kokkuvõttes ei tea ma siamaani, mida tähendab täpselt “teekond galaktika hüperdimensionaalse postmetafoorse metasüsteemi keskmesse”, kuid see lisab vaid seda teadmatust ning müstilisust taolisele ulmeromaanil põhinevale lavastusele juurde.

---

⁶⁴ „There's more to see than can ever be seen

More to do than can ever be done

There's far too much to take in here

More to find than can ever be found“ – laulust pärit read, mis markeerivad veelgi ‘teadmatust’.

Kirjandus

- Beckett, Samuel 1953. *The Unnamable*. New York: Grove press.
- Lotman, Juri 2000 [1977]. Kultuur kui kollektiivne intellekt ja tehisintellekti probleemid. [Культура как коллективный интеллект и проблемы искусственно разума.] – Лотман Юрий. *Семиосфера*. Санкт-Петербург: “Искусство-СПБ”, 557–567.
- 2001. *Kultuur ja plahvatus*. Tallinn: Varrak.
- Mikita, Valdur 2003. *Bibliomorfid: lühike kirjeldus*. Vihik nr. 4. Tartu: Bookmill.

Õiguse võimalik olemine pärastpostmodernismis. Vennad Voitkad

Igor Gräzin

Kaks selgitust:

ÕIGUSPOLIITIKA tähendab selle ontoloogiat, millele õigus reageerib kui omaenese metafüüsikale. S.t õiguspoliitika ei ole protsess, mis suunab ja arendab õigust, vaid ta on protsess tähenduses struktuur.⁶⁵

PÄRASTPOSTMODERNISM on üldine semantiline taust kultuurile, tehnoloogiale, elulaadile jne, mis järgneb postmodernismile. Kui postmodernism on mingil määral jätk modernismile, siis pärastpostmodernism tuleb küll pärast postmodernismi, aga selle jätk ta ei ole.

Mõistmaks seda, kui ebamääraseks on muutunud postmodernismi poliitiline terminoloogia võib heita pilgu kaasaegsete uute poliitiliste parteide nimetustele – En Marche, 5 Tähe Liikumine, Piraadiparteid, Uuenev Euroopa jne – mis ei oma poliitilist sisu, kuid tähendust ometi. Mittetraditsiooniliste nimede hulgas on neid, mis küll pole traditsioonilised, kuid millel on siiski arusaadav mõte – Põlissoomlased (rahvuslik konservatiivne erakond), Saksamaa Alternatiiv (hilispostmodernne kogukondade erakond, *à la* Eesti Vabaerakond), Okupeerime Wall Street'i (liikumine fondibörsi demokratiseerimise suunas), Bostoni Teejoomise Erakond (kodanikuvabaduste erakond, mis tuletab oma nime ajaloolisest "Bostoni Teejoomiseks" nimetatud protestist). Nende viimaste taga on teatav poliitiline programm – euroskeptitsism, internetivabadus, riigistruktuuride demokratiseerumine, vastuseis traditsioonilisele poliitikale jne. Ja vastupidi – traditsioonilised erakondade nimetused – sotsiaaldemokraadid, konservatiivid, vabariiklased, tööerakondlased jne on taandumas. Eriti segane on olukord mõistega "liberalism", mille tähendusspekter ulatub vasaksotsialismist kuni klassikalise turumajandusliku vabaduseni.

---

⁶⁵ Vt allpool viidet Kafkale, kelle jaoks protsess kulgeb, aga on samas iseenesega identne...

Õigus keelena, kus sõnadel on ranged piirid. Kafka

Ühesõnaga: tänapäeva poliitilises fraseoloogias valitseb segadus, poliitiline palett, mis oli enam-vähem selge veel pool sajandit tagasi, on muutunud segaseks värvide surimuriks. Mille olemine vajab uurimist ja selgitamist. Aasta oli veel 1936, kui noor õigusteadlane Fred Roddell avaldas Virginia ülikooli ajakirjas oma kuulsa artikli “Hüvasti, õigus-ajakirjad!”, milles ta kirjutab, et kõigi juriidiliste ajakirjade sisu moodustasid artiklid, mis olid ülesehitatud enam-vähem järgmiselt: ühe või mõne juriidilise kaasuse esitamine või ümberjutustamine, viited rakendatud ja analoogilistele seadustele (mille leidmine võtab tänapäeval aega kümnekond minutit), seaduste ümberjututamine (mida nimetatakse juriidiliseks analüüsiks) ja mingi hinnang või kokkuvõte. Kõik. Seda artiklit saavad lugema kaks inimest – toimetaja ja autori ema. Samas siiski ei olnud need artiklid algselt mõtted, kuivõrd neid kasutati õiguse otsingutes ja rakendustes konkreetsetele kaasustele. Oma kogemustest tean, et juriidilises kohtuargumentatsioonis figureerivad viited juriidiliste ajakirjade artiklitele üsna sageli (“Nagu väidetakse ajakirja “Harvard Law Review” artiklis...”) märkamata, et “sügava analüüsi” autoriks on sageli doktorant või isegi üliõpilane. Kuivõrd aga rõhuv enamus juriidilisi publikatsioone ei oma akadeemilist tähendust, siis on ka loogiline oletada, et juriidiliste artiklite taoline modernistlik olemine satub varem või hiljem vastuollu postmodernse ja edasi ka pärastpostmodernse juriidilise-semiootilise ruumiga. Ning just see vastuolu peitub Roddelli artikli taga. Nähes ühiskonda (USA-s on see suurest kriisist väljuv Roosevelti Uue Kursi ühiskond) liikumas juriidilisest normistikust mööda, esitab Roddell küsimuse: mis mõte on sel juhul traditsioonilisel õigusteaduslikul akadeemilisel uuringul? Juriidilise sisu tasemel ütleb Roddell: “Esiteks on kole juriidiliste artiklite stiil. Teiseks on kole nende sisu. Ja see peakski olema kogu probleem.”

See vajab selgitust. Kui käsitleda õigust vahetu referentsina reaalsusele – tekstina, mis kirjutatud null-keeles või keeles L-null (Gräzin, 1989: 288–289) –, siis saab selle seost keelevälise tegelikkusega nimetada juriidiliseks kvalifikatsiooniks. Mis väljendub näiteks lauses: “Kodanik A tegu on kvalifitseeritav paragrahv selle-ja-selle alusel”. See tähendab, et juriidiline null-tekst on semantiliselt lihtne ja kindlasti vastav tegelikkusele kui oma referentsile. Kui ilmneb, et tegelikkusele ei vasta mitte ükski säte on järelduseks see, et näiteks õiguserikkumist pole olnud (ja süüdistatava suhtes asi lõpetatakse) või et juriidiline dispuut lahendatakse kas kirjutamata tava või terve mõistuse alusel. Viimane on laialt kehtiv rahvusvahelises äriõiguses, kus arbitreerimine tähendab

sageli pooltevahelise sõbraliku kokkuleppe leidmist vaid ebamäärase viitega kirjutatud õigusele või hoopis ilma selleta.

Õigusliku null-teksti eripära seisneb selles, et tema keel ja tekst omavad ning püstitavad piire seal, kus neid tegelikkuses ei ole. Kui hagi aegumise tähtaeg on kolm kuud, siis neljanda kuu esimese viie minuti jooksul hagi enam esitada ei saa, kuigi tegelikkuses olulist vahet kella 23:59 ja 00.51 vahel ei ole. Kuigi meditsiinilises mõttes on nii surm kui ka sünd ajas kulgevad protsessid on nad juriidiliselt võttes silmapilksed sündmused. Seega on ka juriidilise metakeele (LM) olemus enam kui lihtsalt juriidilise keele tähenduslik grammatika. Kusjuures grammatika on ta õige vähe. Sel lihtsal põhjusel, et null-keel on väga suures osas argikeel pluss erialane terminoloogia. Fraas “A-d karistatakse 15-päevase vangistusega” on juriidiline lause mis aga ei eelda mingisugust erialalist teadmist või grammatikat. Eesti keeles on olukord muutunud seda hullemaks, et 1930. aastate keeleuuenduse käigus toimus ka juriidilise keele “eestistamise” kampaania mille käigus juriidilised tähendused muutusid, s.h mõnikord tundmatuseni. Kõige õnnetum näide on mõiste “võlaõigus”, mis asendab tänapäeval Rooma õigusest hästi tuntud mõistet “obligatsiooniõigus” ja nõukogude ajal käibinud vahepealset mõistet “tsiviilõigus”. Niisiis: juriidiline metakeel (minu varasem LM) ei ole lingvistiline fenomen vaid pragmaatiline: ta on seotud tegevusega õiguse kallal. LM on keel, milles räägivad teise astme kohtud, kes kujutavad endast kas apellatsiooni- või kassatsiooninstantsi. Jättes kõrvale juriidilised nüansid, võib öelda, et nad esitavad grammatikat selles tähenduses, et vaatavad läbi esimese instantsi tegevuse, lähtudes protsessuaalsest õigusest. Teise instantsi kohus ei uuri, kas lahtimurtud lukul olid kodanik A sõrmejäljed, vaid seda, kas tunnistajatele oli selgitatud vastutust valetunnistuse andmise eest, kas süüdistavale oli antud viimane sõna, kas kohtu nõupidamisruumi salastatust oli rikutud või ei.

Modernsuse muude omaduste (Kraavi 2005: 23–36) kõrval on õigusteaduse seisukohalt oluline üks – selgete piiride olemasolu tähendust omavate sõnade vahel. Ja vastupidi: postmodernism tähendab juba nende piiride teatavat, veel mitte lõplikku, kadu. Juba eeltoodud Roddelli näitel näeme tema rahulolematust olukorraga juriidilistes publikatsioonides väljenduvat selles, et nad ei tõuse meta-tasemele isegi protsessuaalses mõttes. See tähendab, et LM (metakeel) taandub L-nullile sel moel, et käsitleb apellatsiooni ja kassatsiooni tavalise maise õigusena, mille objektiks on esimese astme kohtute tegevus. Ehk siis meta-L on tegelikult samasugune juriidiline argikeel nagu esimese astme kohtu keel, ainult selle vahega, et objektid on siin erinevad. Null taseme keel tegeleb vargusega ja meta-L tegeleb sellega, kuidas varga üle kohut

mõisteti. Kui esmatasandil on subjektiks varas ja prokurör, siis metatasandil eeskätt kohtunik, kelle tegevust õiguse mõistmisel hinnatakse.

Siit edasi minnes: kui õigus eeldab selgeid definitsioone, piire reaalsuses, klassifikatsioone, siis baseerub ta üsna selgetel filosoofilis-metodoloogilistel põhimõtetel – alates Aristotelese mõisteõpetusest kuni üldise juriidilise maailmavaateni välja (Gräzin 2011: 25–28). Probleem aga tõusetub täna sellest, et tänapäevane maailm on kaotamas nii oma diskreetsust kui ka tähenduslikke referentse. S.t maailmas on palju asju, mille juriidiline sisu pole selge ja siit tulenevad ka õiguspoliitikale vajalikud parteilised nimed. Selle essee alul nimetasin esmapilgul arusaamatu nimega erakonda “Piraadipartei” (Rootsis alguse saanud ja tänaseks ülemaailmne liikumine). Tegelikult on sel selge poliitiline tähendus: tegemist on digitaalmaailma demokraatiat kaitsva kodanikuliikumisega, mis tahtlikult tegeleb tarkvara piraatliku allalaadimise ja kasutamisega. Liikumise analoogiks Eestis oli ACTA-vastane liikumine, mis ei muutunud parteiks vaid sellepärast, et liikumine saavutas võidu ja kaotas sellega oma eksisteerimise vajaduse. Vastuolu seisneb seega siis selles, et õigus eeldab rängeid klassifikatsioone, aga tegelikult neid enam peaaegu ei ole.

Käesoleva olukorra üheks iseloomustavaks omaduseks on see, et õiguses kaob uue maailma reaalne sisu, aga seda olulisemaks muutub õiguse formaalne olek. Probleem pole uus iseenesest aga uus oma tähenduselt, seepärast viitan selle esitlusele varasemas kirjanduses. F. Kafka oli kogu oma elu praktiseeriv jurist ja seega igati kompetentne oma juriidilises valdkonnas (sotsiaalkindlustus- ja töötraumade õigus). Kafka tuntumaid teoseid “Protsess” kujutab endast ühe konkreetse kohtuasja deskriptiivset esitust, kusjuures lisaks asjaolude grotesksusele on tähtis see, et peategelase K. arreteerimisest kuni tema surmaotsuse täideviimiseni pole teada, milles tema süü seisneb. Kogu romaan on täidetud kümnete frivoolsete ja imelike detailidega ja kogu sündmustiku lõpetab karnevalilaadne hukkamine. Modernne protsessi tekst sirutub pärast lõppu postmodernsesse tähendusruumi. “Protsess” lõpeb maailmakirjanduse ühtede kõige kuulsamate sõnadega: ““Nagu koer!” ütles ta ja oli, nagu jääks häbi temast kauem elama” (Kafka 1987: 364). Kusjuures “ta” võib käia nii K. kui ka ühe tema timuka kohta. Kuigi Kafkat on sotsioloogiline kriitika tõlgendanud kui prohvetit järgnevatele režiimidele – fašismile, natsismile, stalinismile – tundub tema juriidiline tähendus olevat selles, et ta esitab “Protsessis” puhta õiguse olemise, mis on struktuur omaette, mis võib-olla kandub ka postmodernismile järgnenud olemisele. Kui Kafka puhul me räägime puhtalt modernistlikust juriidilisest olemisest, siis on maailmakirjanduses olemas ka teos, mis

esitab puhta struktuurina poliitilise olemise (mis on tänapäeval omandanud üldnimetatud “imelike” erakondade näol sisu, mida puhta poliitilise struktuuri esitaja ei saanud aimata). Jutt on Dostojevski teosest “Kurjad vaimud” (on tõlgitud ka kui “Sortsid”). Kogu romaani jooksul ei selgu see, milline poliitiline ideoloogia või praktiline järelalus tulenes Verhovenski ja Stavrogini “vandenõust”. Kõik linnakogukonda vapustanud järelalused, kaaslaste mõrv ei ole seotud millegi muu kui viisikuidloova fiktiivse vandenõu tegevusega.

Õiguse tähenduslik piir

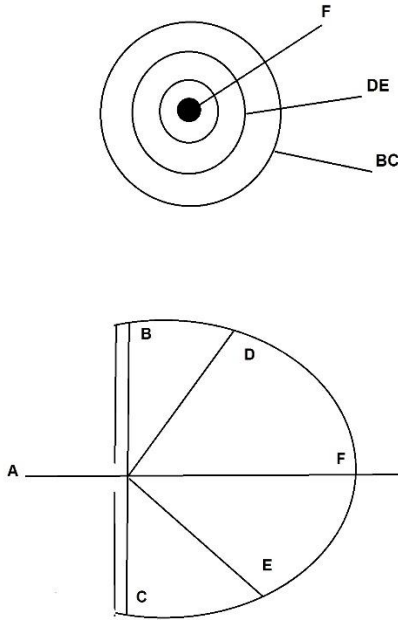
Õiguse põhiline erinevus poliitikast ja muust semiootilisest seisneb tema selges tähenduslikus piiritletuses. Kui juriidilist kvalifikatsiooni ei teki, pole ka realselt funktsioneerivat õigust. Küll aga eksisteerib õiguse struktuur, millele me saame viidata läbi Kafka ja Dostojevski. Seega on õiguse eksistentsil pärastpostmodernismis kaks olulist komponenti:

1) Õiguse “puhas” struktuur – ilma õiguse struktuurita õigust ei saa eksisteerida; tema asemel tekib alternatiiv – ametnike diskretsioon (meelevaldsus);

2) Õiguse sisuline seos tähendusliku horisondiga (skeemil punktis “F”).

Skeemid allpool kujutavad endast valguse, antud juhul tähenduste interferentsi, kus erinevad tähenduspunktid (õigus, moraal, arhitektuur, anatoomia, muusika jne) kattudes üksteisega võimenduvad.

Esimene skeem kujutab endast kontsentrilisi ringe, mis asuvad risti vaatajapoolt lähtuva kiirega “A”. Teine skeem kujutab valguskiirt “A”- “F”, mis langeb kumerale ekraanile “B”- “D”- “F”- “E”- “C”. Punkt “A” tähendab valgusallikat, mis on punktis “F” valguspunkti kese, kus valguskiir ja ekraan kohtuvad täisnurga all ja interferentsi ei ole, küll aga on see tähenduspunktide “B” ja “C” vahel kaardunud ekraani puhul – näiteks Kafka mütoloogia, mida kumeral ekraanil tähistavad punktid “B” ja “C” ja mistahes õiguse struktuur. Allpool seletame seda suhet kasutades Voitkade kaasust.

Seega on kaardunud ekraaniga pildilt näha, et õigus ei muutu, aga seda teeb tema asend semiootilises ruumis selle kõige laiemas tähenduses. Lihtsalt öeldes: õigus on alati vana (“B”) aga maailm (“D” ja “E”) on kogu aeg uus.

Analoogia interferentsiga väljendub õiguse sisulises tähenduslikus võimendumises, mis on ajaloost juba tuntud juhtumites, kui materiaalse õiguse kandjad on samas olnud mingi muu sotsiaalselt tähendusliku fenomeni esindajad. Pjotr Tšaikovski õppis juurat 7 aastat, maalikunstnik Vassili Kandinski oli teel õppejõuks Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas, kui ta juhuse tahtel istus Pihkvas ümber ja sõitis Berliini. USA kõigi aegade üks võimsamaid õigusteadlasi, üks nn “viiest raudsest dekaanist” Roscoe Pound oli erihariduselt kraadiga bioloog. Tammsaare lõpetas kogu õigusteaduse kursuse ja jättis vaid kirjutamata diplomitöö jne. Ehk siis – õigus kui teadvuse vorm suhtes teiste vormide ja tähendustega on eksisteerinud alati. Luther on selles kontekstis öelnud (just öelnud, aga mitte kirjutanud): “On väga kahtlane, kas juristid saavad õndsaks, kuna see on raske ka teoloogidel, kuigi nad on õiged ja otsapidi taevas” (Luther

2017: 111). Kui mõista teoloogia all kogu Lutheri-aegset akadeemilist tähendusruumi, siis siin probleem väljendubki – õigus on eriline konservatiivne ja stabiilne teadvusvorm kindla suhtega juriidilisse tähendusse.

Olen varem nimetanud, et õigus ise kui teadvuse vorm seostub ülejäänud teadvuste ja märgisüsteemidega kahel viisil (Gräzin 1999: 338). Esiteks õigusteadvus, mis loob õiguse ja mis eksisteerib “enne” õigust kõige tüüpilisemalt revolutsioonilise teadvusena – poliitiliste deklaratsioonide ja programmidega. USA-s näiteks Iseseisvuse Deklaratsioonina, millele järgnes konstitutsiooniline ja juba juriidiline dokument – Konföderatsiooni artiklid. Sama on seos Prantsuse revolutsiooni “Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsiooniga” (1789), mis andis aluse hilisemale Napoleoni koodeksile, milles fikseeritud tsiviilõigus kehtib Prantsusmaal tänini.

Ja teine õigusteadvus, mis eksisteerib “pärast” õiguse sündimist ja hindab tegelikkust, milles õigus on “juba” olemas. Oluliseks fenomeniks selles teadvuses on õigusteadus. Ja kirjanduslikult kõige laiemana detektiivkirjanduse žanr. Selles osas on žanriliselt unikaalne seriaal “Shetland”, milles seos reaalsusega, s.t tähenduslik kaal on saavutatud mitte stsenaariumi, vaid ülimalt realistliku ja samas romantilise anturaažiga. Analoogeteks filmiks on seriaal “Grantchester”, kus tähendust kandvaks opositsiooniks on taas külakogukond. Seda võtet – karakteri asendamist taustaga – võib pidada postmodernseks tema “laialimäärituse” tõttu, mida Juri Lotman on nimetanud mitte tähenduspunktiks, vaid tähenduslaiguks, mis teataval määral vastab meie sfäärilisele tähenduspeeglile, mille esitasin ülalpool (punktid “B” ja “C”). Sellele täpselt vastupidine fenomen on “tekst tekstis”. Nt Shakespeare’i “Hamlet”, kus etendatakse kuninga venna tapmist vastavalt oletatavale tapmise stsenaariumile. Nende vastandus tähenduspeeglile seisneb selles, et tähenduses puudub siinkohal mistahes ebamäärasus, vastupidi, siin on tähendus ülimalt täpne: “Hamletis” etendatud mõrv on sedavõrd täpne, et vajadusel on siin saavutatav ühemõtteline kriminaal-õiguslik kvalifikatsioon, s.t modernistlik või eelpostmodernistlik vastavus.

Õiguse pärastpostmodernistlik tähendus. Vennad Voitkad. Keel “LMM”

Minnes üle tähenduslikule sfäärile “B” – “C” leiame me siit eest meta-meta-keele, mida olen tähistanud kui LMM-i (Gräzin 1989: 296) ehk keelt metakeele kohal. Antud juhul pole argikeeleline vorm isegi tähtis – siia kõlbab mistahes semiootiline süsteem või isegi lihtsalt hulk

hulgateoreetilises tähenduses. Antud juhul vaatlen kaasust, mis oma unikaalsuses peegeldab ülemineku probleemi pärastpostmodernismile selgemalt kui mistahes teine, millega olen kokku puutunud kirjanduses ja advokaadina kohtus.

Postmodernismi krestomaatiliseks sündmuseks on vendade Voikade kaasus, millesarnast teist pole ma suutnud leida ka väljaspool Eestit.

Voikade kaasus

1986. aastal pagesid kolm venda Voikad nõukogude mobilisatsiooni eest kõrvale hoides metsa. Kaks neist jäid metsa elama vaheajaga 16 aastaks. Metsas elamiseks ehtasid nad hästimaskeeritud punkreid, samuti ühe talusauna põranda alla. Aeg-ajalt käisid nad metsast väljas toitu küsimas ja saamas (kohalikud elanikud tundsid neile kaasa), samuti sooritasid nad terve rea poevargusi ja kolm politseiniku röövi, võttes ära relvad ja padrunid. Nende omandis oli kaks kärbikut. Kui nad 2000. aastal avastati ja politsei korraldas nende vastu haarangu, avasid nad politseinike vastu püstolitule, mis õnneks kedagi ei haavanud.

Nende kohta käiv suur narratiiv lõhenes kaheks. Ühest küljest kandsid vennad Voikad rahva seas käibivat vabaduse- ja metsavendluse narratiivi. Pole liialdus väita, et vennad Voikad olid oma suhetes Eesti politseiga analoogsed näiteks Pariisi üliõpilastega 1968. aastal, kes olid mässanud akadeemilise *establishmendi* vastu. Tõsi, erinevalt Pariisi ülikooli noortest mässajatest oli vendade haridus ühel 6 ja teisel 8 klassi. Juriidiline tähenduslik dilemma oli nende puhul järgmine. Ühelt poolt oli tegemist ühemõtteliste kurjategijatega, kes olid sooritanud vargusi, röövimisi, omandanud ebaseaduslikult tulirelvi ja ärandanud korduvalt autosid. Raskeim kuritegu oli tule avamine haarangule tulnud politseinike vastu. Nende tegude eest oli ettenähtud vanglakaristus. Teisalt esindasid Voikad metsavendade legendi oma elulaadi ja üldise riigivastasuse poolest. Nad ei sooritanud oma kuritegusid omakasulisel eesmärgil vaid selleks, et tagada endale valitud metsavendlikku elustiili. Nendega metsas ja alevikus kohtunud inimesed iseloomustasid neid kui puhtaid, hästiloigatud soenguga ja pestud, hoolikalt maastikuülikondadesse riietunud noormehi. Seega oli nende metsavendluses teatav kunstipärane element – filmis metsavenda mängiv näitleja on ju samuti hoolitsetud, kena ja puhta aluspesuga inimene.

Reaalselt sai üks Voikadest mõneaastase vanglakaristuse ja teine suunati psühhiaatrilisele sundravile. Nimetatud sanktsioonid võtsid arvesse Voikade ümber levinud legendi ja seda hoolimata sellest, et

niisugust kergendavat asjaolu kriminaalõigus ei tunne. Voitkad ei olnud ainult episood Eesti kultuuriloos, vaid omaette artefakt ka väljaspool kultuuri – Voitkadest on tehtud mängufilm (milles pole midagi erilist), aga ka mitmed tooted on saanud nende nime ja kujundi. Allpool näiteks grillimisvedelik, milles Voitkad on muutunud sümboliks semiootilise ruumi teises servas (peegeldus “B” ja “C” vahel skeemil):

Niisugune elegantne šašlõki grillimine ei vasta kuidagi Voitkade elustiilile, küll aga tuleneb nende tähendusest väljaspool õiguslikku kvalifikatsiooni. Nende imagokasutamine tähendusruumi teises servas (punkti “B” peegeldumine punktis “C”) on hüpe üle postmodernismi piiri. See kujutab endast Eesti postmodernistliku metsavendluse stoori ülekandumist moodsasse turundusse. (Mis on USAs välistatud, kuna süüdimõistatud rasketele kurjategijatele on keelatud mälestuste avaldamine, samuti nende imago või kuriteo elementide kasutamine reklaamis.) Siin esitatud Voitkade kujund ja tugeva jõuga märk (sõna “Voitkad”) ei ole illustratsioon ega logo, vaid ajas kulgeva diskursuse instrument. Voitkade kaks märki, visuaalne ja sõnaline, on osa teisest tähenduslikust reaalsusest – kaubandusliku tarbimise narratiivist, vastastikpeegelduses metsavendlusega.

Pärastpostmodernismi sisu. Naivism

Niisiis oleme näinud, et postmodernismile, millel on teatav sisu ja struktuur, mida õigus vajab, järgneb PÄRAStpostmodernism, kus seda sisu ei ole: vennad Voitkad sooritasid suure hulga kuritegusid, mis ei ole

kuriteod juhul, kui me käsitleme neid metsavendadena. Nende kaasusest järeldub, et teatud tingimustel kaob õigusele vastava tegelikkuse puhul struktuur ja see tegelikkus ise võib lakata olemast. Kohtumõistmise probleem Voitkade puhul polnud mitte see, milline karistus ja mille eest neile osaks saab, vaid see, kas neid saab üldse süüdi mõista. S.t kas nad on üleüldse juriidilise reaalsuse sees või sellest väljas, nagu on väljas näiteks muinasjutt.

Pärastpostmodernismi tunnuseks õigusteaduses on see, et null-keele vasteks on mitmesugused tähendused ja tänapäeval ei oska me arvata, millised. (Mis vastab Voitkade redutamisele juuras, kirjanduses ja turunduses?) On kaks vastete rühma, mis võivad tagada õiguse semantilise kuulumise üldisemasse kultuuriruumi.

Kõigepealt – naivism, primitivism, mis iseloomustas vennakesi endid: nad kõik olid madala haridustasemega, nende õppeedukus oli valdavalt hindel “3” ja vaid üksikute hinnetega “4”-le – sealhulgas saadi paremad hinded tööõpetuses ja kodanikuõpetuses, eriti riigi ja õiguse õpetuses: viimane on iseenesest groteskne asjaolu. Nende enesetunnetus metsavendadena kandus üle ühiskondlikku arvamusse, samuti kohtusse. Mingisugust kriitilist suhet nende “metsavendlusse” ei olnud – isegi kohus võttis selle asjaolu teadmiseks ilma kriitikata. Metsavendluse taust, mis ilmnes pärast nende metsast väljatulekut 2000. aastal, kajastas naiivset pilti 1940. aastate metsavendlusest – negatiivse tähendusega riik (originaalis – külanõukogud, pioneerijuhid, partorgid) ja põhistatud võitlus vabaduse eest. Lihtne ja primitiivne käsitus, milles omapärasel moel figureeris ka fakt, et kõik Voitkad olid kuulunud pioneerorganisatsiooni ja üks neist oli ka komsomoli liige. See komplitseeritud fakt loo primitiivsust ja naivismi ei häirinud.

Pärastpostmodernismi teine aspekt – eksistents struktuurina – eksisteeris samas vastasseisus. Kultuuris võetuna oli Voitkade kaasuse sisuks Eestis 1940. aastatel toimunud klassivõitlus – nõukogude kord versus natsionalistlik vastupanuliikumine. Alles hilisemate aegade ajalooteaduses on tulnud ilmsiks asjaolu, et metsavendlus kui relvastatud vastupanuliikumine koosnes kahest erinevast alajaotusest: esiteks, tavalisest kriminaalsest banditismist ja, teiseks, korrastatud ja hästi struktureeritud relvastatud vastupanust. Mida rahvusvahelise tunnustusõiguse järgi võinuks käsitada kui sõjalist tegevust. Kuigi reaalsuses olid olud ja suhted keerulised (millest räägib Neulandi film “Tuulte pesa”, samuti Peeter Simmi “Ideaalmaastik”, mis paradoksaalsel kombel on kaverdunud Simmi 2021. aasta filmis “Vee kohal”), oli valdav struktuur mitte ainult lihtne, vaid ka ilmne.

Nimetatud kaasusest on võimalik teha kaks järeldust. Esiteks: kui

postmodernism on hakanud taanduma (ja see võib võtta veel palju aega, kasvõi aastakümneid – neoimpressionismi ja impressionismi vahe on enam kui pool sajandit), siis esimene, mille poole kultuuriline teadvus liigub, on neonaivism. Ja teine tundub olevat strukturalism. Ehk siis liigutus modernismi või isegi eelmodernismi suunas.

See on asjaolu, mis teeb õiguse postmodernismis ja sellele järgnevas kultuuriruumis võimalikuks. Õigusnormis talletatud ranged piirid – hagide aegumise tähtajad, leppetrahvide protsendid, vanglakaristuse määrad jne – vajavad projitseerumist juriidiliselt mõistetavale reaalsusele. Punktile “F” ülalesitatud skeemil, kus ei toimu mingit peegeldust kaarja ekraani teistele punktidele. Õigusnorm ei saa muutuda “voolavaks”, aga ta peab suutma leida endale kvalifikatsioonipunktid “voolavas” tegelikkuses. Rakenduv õigus peab arvesse võtma Voitkade kolme illegaalset püstolit, ärandatud autot ja politseinike tulistamist. Juhul kui õigus “voolab” oma tänasest modernistlikust olekust minema, lakkab ta olemast õigus.

Õigus on tihedalt seotud riigiga – tema lihtsaim definitsioon ongi selline: õigus on normide kogum, mille täitmine tagatakse avaliku sunni jõuga. Avaliku sunni all mõistame me eeskätt riiki. Kui kogu kultuuri tähenduslikkus on hakanud väljuma postmodernistlikust ajastust, siis on loogiline küsida, mis tuleb riigi asemele. Riigi kadumine ei ole üllatav fenomen – riiki kaasaegses mõttes pole teatud perioodidel ja teatud ühiskondades olnud. Riigi osa vähenemist näeme me arenenud ühiskondades seeläbi, et avalikud funktsioonid võetakse üle multinatsioonaalsete korporatsioonide poolt, kes viivad ellu sotsiaalset, meditsiinilist, hariduslikku jm poliitikat. Rääkimata ühiskonna tehnoloogilisest arendamisest. Firmed nagu Tesla ja SpaceX, Microsoft, Shell, Wal-Mart, Exxon Mobil jt arendavad suurt osa funktsioonidest, mis klassikalisel kujul asusid riigi pärusmaal.

Riik kui ekraan kaob

Kui riik õiguse allikana on kadumas, siis asendab tema funktsiooni korporatiivses maailmas, seal kus funktsioneerivad korporatsioonid, teatav muu õiguse funktsioneerimise viis, mida olen omal ajal nimetanud õiguse “laagrilõkke teooriaks” (*campfire theory of law*). Õiguse kui teksti oluline omadus on see, et tal puudub aeg, õigemini – aeg õiguses on mittelineaarne (Gräzin 2011: 76–80). Aega asendab õiguses intentsionaalsus, suunatus millelegi, pingestatus, mida juristid nimetavad normatiivsuseks. Lutsu “Kevade” on ajas kulgev tekst, aga tal puudub

täielikult normatiivsus, mis aga on olemas “Tõe ja õiguse” eriti teises köites. Tammsaare lineaarne tekst sisaldab normatiivsust formaalse õiguse tähenduses.

Õiguse erinevad osad – paragrahvid, institutsioonid, printsiibid – ei asetse üksteise järel ajalises mõttes. Tsiviilõiguse eriprintsiip – poolte võrdsus – ei asetse õiguses kui tervikus enne norme, mis reguleerivad juriidilisi isikuid, tapmine ei eelne kriminaalkoodeksis huligaansusele jne. Õiguse rakendamisel, mida eelnevalt nimetasin kvalifitseerimiseks, ei kulge tekst ajalises järgnevuses, vaid toimib samaaegselt. Kui Voitkade tegusid kvalifitseeriti varguste ja riisumistena, siis samal ajal võeti arvesse sätteid, mis puudutasid süüdistatavate vaimset tervist, nende tegude tahtlust, varguse seost riisumise ja röövimisega, relvade hoidmise ja käitlemise sätteid jne. Kõik need erinevad teod oma kogumis pidid andma kohtuotsuse. Kui pöörduda tagasi skeemi juurde ja muuta seda nii, et kogu sfäär kujutab endast üksnes õigust, siis sfäärisisesed peegeldused (s.t Voitkade tegelikud teod) annavad interferentspildis reaalsete tegude sumbumise või võimenduse. Avaliku varguse kvalifikatsiooni tugevdab interferentspildi laine ülemises servas asjaolu, et röövitav objekt on relv ja röövi ohver – avaliku võimu kandja – politseinik.

See on õiguse omadus, mis teeb ta samaseks (sarnaseks) müüdiga. Ka müüt ei kulge sotsiaalses ajas minevikust tulevikku, vaid kordub ikka ja jälle, meenutades ringide laienemist vette visatud kivi ümber. Kirjutamata õigus, mis on ikkagi õigus selle poolest, et esindab avalikku võimu, funktsioneerib selle läbi, et kandub suulises või muus mitteametlikus traditsioonis põlvkonnast põlvkonda. Paljude juriidiliste elukutsete puhul eeldab nendes töötamine ülikoolile järgnevat stažeerimisperioodi. Kõige enam on see tuntud advokatuuris. Nimetatud stažeerimise mõte on uuele liitujale kogemuse andmine selle kohta, millisena kujutab antud profession ette kehtivat õigust. Kusjuures mõeldakse antud juhul mitte kirjutatud õigust ja doktrinaalset õigust (mida omandatakse ülikoolis) vaid tegelikku õigust sellisena, nagu antud profession seda praktiseerib. Kuidas tõlgendada pruuk- ja muutlaenu? Kas lubada konsensuaalset lepingut ilma kirjaliku vormita? Kui vaenulik võib olla suuline argumentatsioon prokuröri vastu? Kas lubada argumendina sisse õigusteaduse professorite monograafiaid? Kas esitada kliendile arve tunnitasu või kohtuotsuse alusel? Jne. Ükski neist küsimustest ei ole selgel kujul vastatav kirjaliku õiguse alusel, aga samas on igaüks neist selgelt osaks rangest ja determineerivast õigusest.

Seega isegi tänapäeval, kus juriidiliste tekstide süsteemsus ja säilimine on tagatud digitaalsete vahenditega esineb suur osa õigusest

müüdilaadse traditsioonina. Nii nagu müüte edastatakse suguharus selle istudes ümber laagrilökke, kujuneb õigus “laagrilökke” ümber, mida kujutavad endast juriidilised professioonid – kohtunikud, arbiitrid, prokurörid, advokaadid jt. Õiguse definitsioon “laagrilökke” teoorias on järgmine: õigus on see, mida õigusteadlased ütlevad et ta on. Õigusteadlased on aga inimesed, keda kutsutakse õigusteadlasteks ja kellele makstakse õigusteadlaseks olemise eest palka või honorari.

Minu advokaadipraktikast võin tuua näite, kus õigusteadlased (kohtunik, prokurör, advokaadid) läbi oma professionaalse kokkuleppe kehtestasid õiguse, mida seniajani ei olnud olemas või õigemini – mida rangelt võttes ei saanud rakendada. Jutt on 2001. aastal Kärkla lennujaama lähedal juhtunud lennuõnnetusest. Kuna taolisi juhtumeid polnud enne olnud, siis toimus õnnetuse uurimine mitmete vigadega, s.h rakendati kohtus ICAO (rahvusvahelise lennundusorganisatsiooni) 1944. aasta konventsiooni, mis kehtib üksnes rahvusvaheliste lendude kohta. Protsessi ükski osaline ei märganud alul, et tegemist oli siseriikliku lennuga marsruudil Tallinn–Kärkla, mille kohta kehtib Eesti siseriikliku transpordiõigus. Viga märgati poole protsessi peal, kui suur osa tõendite hindamisest ja ekspertiisi analüüsist oli juba tehtud. Protsess ise oli kestnud juba 10 aastat. Kõik osapooled sõlmisid aga omavahelise kokkuleppe jätkata protsessi Chicago konventsioonis sätestatud lennuõnnetuste uurimise reeglite järgi. Seega lõi juriidiline professioon uue õiguse, mis ületas siseriikliku transpordiõiguse kaalu. Kui hilisemalt oli tegu kopteriõnnetusega (firma Copterline) rakendati ka rahvusvahelist õigust teadlikult ning, lisaks, olid ka kõik protseduurid asjakohased ja täpsed. Kuigi õnnetuse uurimine võinuks toimuda ka Eesti õiguse järgi – kopter oli kantud Eesti registrisse, väljalend toimus Tallinnas ja õnnetus juhtus Eesti territoriaalvete kohal.

Antud juhtumitel oli tegu rakendatava õiguse valikuga, kusjuures õiguse enese materiaalne sisu vastas professionis omaksvõetud õigluse või õiglase õiguse kriteeriumitele. Nimetatud kaks kaasust näitavad, et õiglus, s.t vastuvõetav õigus võib olla professioni-sisese kokkuleppe tulemus. Toon need näited kahel põhjusel. Esiteks, õigus on müüdilaadse struktuuriga normatiivne fenomen, mis eksisteerib sõltumatult riigist kui tema allikast. Seega siis, riigi kadu selle tänapäeva tähenduses ei tähenda õiguse kadu. Vastupidi, tema funktsioneerimine analoogselt ümberjutustatava müüdiga kohandab õiguse uutele, pärastpostmodernistlikele oludele. Omaette uueks õiguse tähenduseks selle allika mõttes kujunevad uued sotsiaalsed struktuurid, millena nimetasin multinatsionaalseid korporatsioone. Sotsioloogilise teooria plaanis võib olla saabumas aeg, kus multinatsionaalsete korporatsioonide tegevus ja olemasolu tuleb

ümber hinnata. Olen varem läbi viinud põhjalikuma uurimuse (Gräzin 1997: 151–191) korporatiivsete struktuuride kujundamise tingimustest ja nende transformatsioonist moodsasse postmodernismile järgnevasse ühiskonda. Uurimuse olulisim järeldus oli see, et sõjalis-tööstusliku kompleksi ettevõtted ei ole konverteeritavad tsiviilettvõteteks seetõttu, et nende sotsiaal-majanduslik ümbrus ei ole demokraatlik, turumajanduslik, samas aga oma piiritluste läbi modernistlik. Küll aga on konversioon, sealhulgas tsiviilseks suurkorporatsiooniks võimalik läbi juhtkondade (kes on poliitikute ekvivalendid) muutmise uutele oludele, s.h sotsiaalsetele oludele, vastavaks.

Mitte alati ja mitte kõik suuremad korporatsioonid pole nendes valdkondades olnud edukad, aga on ilmne, et nad on seda püüdnud. Kuna nad ei ole kaasajal enam juriidiliselt piiritletud nagu modernne struktureeritus seda eeldab, on neil olemas eeldused kujuneda pärastpostmodernistliku ajastu kandjaks meie tsivilisatsioonis. Märgid, millest rääkisime näitavad seda. Aga võib-olla läheb kõik teisiti ja pärastpostmodernseks taustaks õigusele saab miski muu fenomen, mis pole enam riik ega ole veel suurkorporatsioonid.

Kirjandus

- Gräzin, Igor 1989. Reflections on the Philosophy of Law. *Notre Dame Law Review* 64(3): 285–297.
- 1997. The Civilization of Military-Industrial Complex in Post-Cold War World or: Military-Industrial Complex as the Socialist Institution. In: Dundervill R.F., Gerity P. F., Hyder A.K., Luessen L.H. (eds). *Defense Conversion Strategies. NATO ASI Series* (Series 1: Disarmament Technologies), vol 9. Kluwer Academic Publishers, 151–191.
- 1999. Kafka's Myth of Law in the Context of the Legal Irrationality. *Michigan State Journal of International Law* 8: 335–365.
- 2004. On Myth Considered as a Method for Legal Thought. *Law and Critique* 15(2): 159–181.
- 2005. Law is Myth. *International Journal for Semiotics of Law* 18: 23–51.
- 2011. *Anglo-ameerika õigusfilosoofia*. Tallinn: Juura.
- Kafka, Franz 1987. *Ameerika. Protsess*. Loss. Tallinn: "Eesti Raamat".
- Kraavi, Jänek 2005. *Postmodernismi teooria ja postmodernistlik kultuur*. Viljandi: Viljandi Kultuuriakadeemia.
- Luther, Martin 2017. *Lauakõned*. ("Loomingu" Raamatukogu 36–39). Tallinn: SA Kultuurileht.

Signalisatsiooni klassifitseerimisest

Juri Knorozov

0.1. Signaalide tekkimise ja ilmnemise võimalus eeldab kindlate omadustega integreeritud ühikutest koosneva diferentseeritud süsteemi olemasolu.

Süsteemi all peetakse silmas materiaalsete üksuste teatud hulka, mis on kindla orientatsiooniga, s.t suhteliselt sõltumatu ümbritsevast keskkonnast.

Süsteemi tekke, olemasolu ja huku fakt ise on üldise suhestatuse ja vastastiksõltuvuse tagajärg ning süsteemis on vastastiksuhtel määrav roll. Seose (vastastiktoime) tugevnemine süsteemi osiste vahel on vaadeldav kui korrastatuse (vahel nimetatakse ka negentroopiaks) suurenemine, nõrgenemine – kui entroopia suurenemine. Süsteem on seda korrastatum, mida vähem ta sõltub keskkonnast ja mida rohkem ta seda mõjutab. Teisiti öeldes, mida kõrgem on süsteemi korrastatuse määr, seda suurem on süsteemi “vabaduse aste” keskkonna suhtes ja vastavalt seda väiksem on süsteemi osiste “vabaduse aste”.

Tuleb märkida, et süsteemi korrastatuse suurenemine pole sugugi alati seotud tema püsivuse suurenemisega. Kiiresti muutuva keskkonna tingimustes võivad süsteemid, mille ühikutel on teatud autonoomia (“vabaduse aste”), olla püsivamad kui väga kõrge korrastusastmega süsteemid. Ilmselt on süsteemi maksimaalseks püsivuseks vajalik mingi korrastatuse *minimax*⁶⁶, millest kõrvalekaldumine vähendab püsivuse määra.

Süsteemi materiaalsed osised (aine ja välja vormidena) võivad olla ühetaolised, kuid omandavad korrastatuse määra suurenemisel erinevaid omadusi, s.t spetsialiseeruvad. Süsteemi osiste liigne (pöördumatu) spetsialiseerumine suurendab korrastatust ja vähendab süsteemi püsivust.

Teatud stabiilse süsteemi raames võivad tema osised regulaarselt või

---

⁶⁶ Minimaks – otsustusreegel, mida kasutatakse mänguteoorias, statistikas, juhtimisteoorias, filosoofias pettumuse ohu minimeerimiseks. Valitakse need alternatiivid, mille (kõigi keskkonnasituatsioonide) väikseim tulemus on suurem kui kõigi teiste valikuks olevate alternatiivide väikseim tulemus, s.t valitakse halbadest alternatiividest see, mille puhul kahju on kõige väiksem. *Tlk märkus.*

ebaregulaarselt (“liinisüsteem”) vahetuda, mis avab võimalused kiirenevaks arenguks keskkonnaga aktiivse koostoime tingimustes.

Süsteemi arenedes tema osiste hulk kasvab. Kui see hulk ületab mingi minimaksi, hakkab süsteemi püsivus kahanema.

Süsteemi materiaalsed ühikud võivad olla üksteisega seotud (integreeritud süsteem) või ruumis lahutatud (diferentseeritud süsteem). Integreeritud ja diferentseeritud süsteem on omavahel tekkelises, geneesilises seoses. Arenevas süsteemis suureneb üldise seaduspära tõttu koostisosade hulk. Kui ühikute hulga edasine suurenemine viib integreeritud süsteemi püsivuse kadumiseni, tekib kõrgema järgu diferentseeritud süsteem, mis koosneb integreeritud süsteemidest.

Süsteemi areng näeb ette koostisosade hulga ja korrastatuse määra suurenemist. Need kaks tendentsi on vastuolus, sest ühikute hulga suurenemine takistab korrastumist. Dünaamilistele süsteemidele on iseloomulik arengu kiirenemine. Algetappidel aeglane areng kulgeb edaspidi kasvava kiirusega kuni teatud minimaksini (mille ületamine ähvardab süsteemi stabiilsust), pärast mida toimub kvalitatiivne hüpe. Juba väljakujunenud süsteemi taasesitus kulgeb vastupidises järjekorras, s.t areng aeglustub. Nii näiteks võib “Haeckeli seaduse” formuleerida järgnevalt: ontogenees kordab fülogeneesi vastupidiselt proportsionaalse kiirusega.

Kõik elusa ja mitteelusa looduse süsteemid alluvad üldistele seaduspäradele, mis toimivad Universumis (“universaalses süsteemis”). Kõikide süsteemide põhiseaduspäraks on arengutendents alamatelt vormidelt kõrgematele. Arengut võib tõlgendada kui “universaalse süsteemi” mõnede omaduste teatud määral omandamist antud süsteemi poolt.

Kõrgema järgu süsteemi tekkimine kvalitatiivse hüppe tulemusena toob kaasa uute omaduste ilmumise, mida, loomulikult, ei saa tagasi viia süsteemi koostisosade omadustele. Nii näiteks pole elementaariosakeste omadused analoogsed aatomi – mitteelusa põhilise diferentseeritud süsteemi – omadustega, ja kõrgemate integreeritud süsteemide (molekuli, kristalli) omadused ei ole neid moodustavate aatomite omaduste summaks. Igal tasandil on sellele ainuomased arengu eri- ja seaduspärad.

Meie planeedi tingimustes on kõige kõrgema järgu korrastatusega integreeritud süsteem elusorganism. Signalisatsioon on diferentseeritud süsteemi, mille ühikuteks on piisavalt arenenud juhtimis- ja liikumismehhanismidega elusorganismid (peamiselt lüljalgsed ja keelikloomad), hädavajalik element.

0.2. Signalisatsioon loomade ühenduses kindlustab ühisuse liikmete tegevuste koordineerituse. Imetajatel on assotsiatsioon (ühendus) erineva koostise, struktuuri ja korrastatuse astmega. Kuid kõik loomade ühendu-

sed on ühetaolised – neid moodustavad isendid on ainult selle ühenduse liikmed, mis muidugi ei välista antud ühenduse liikmeskonna voolavust.

Inimeste assotsiatsioon ei ole loomühenduste edasiarendus või kõrgeim arenguvorm, vaid diferentseeritud süsteemi järgmine tüüp, s.t ühenduste ühendus. Inimühenduste (ei kattu ühiskonnaga) koostisühikuks on mitte isend, vaid kollektiiv. Sellega seoses kuulub inimühenduse signalisatsioon kõrgemasse tüüpi võrreldes signalisatsiooniga loomade ühenduses, ja omandab kvalitatiivselt uued omadused ja funktsioonid.

Assotsiatsiooni liikmete suhtes signaali tuleb eristada induktorit (signaali andjat), adressaati (kellele signaal on suunatud), tunnistajat (võtab juhuslikult vastu signaali) ja hõivajat/vaheltlõikajat (kes teadlikult võtab üle teisele assotsiatsiooni liikmele suunatud signaali). Induktor on tavaliselt üks, adressaat on tihti mitmeline, s.t signaal on adresseeritud assotsiatsiooni liikmete grupele.

0.3. Signaali antakse edasi sundimatu muskulatuuri abil ja see on tegevuse eriline alamliik.

Tegevuse all peetakse silmas mitte igasugust bioloogilist liigutust, vaid muskulatuuri liigutuste seeriat, millel on teatud eesmärk (näiteks võtta, hammustada). Tegevuste seeria, millel on kindel lõppeesmärk, moodustab operatsiooni (nt püüda saak kinni, ehitada pesa).

Ühenduse liikmete vahel, kes koos teostavad operatsiooni, tekib side, s.t ühe assotsiatsiooni liikme tegevuste korrelatiivne sõltuvus teise liikme tegevustest. Teatud tingimustel võib see seos muutuda funktsionaalseks – kui ühe liikme tegevus kutsub esile teatud kindla tegevuse teisel.

Signaalid tekivad algselt olemasolevate seoste kindlustamiseks operatsioonide ühisel läbiviimisel. Seejuures võib signaali vaadelda peaaesjalikult kui reaktsiooni teise assotsiatsiooni liikme vastava tegevuse puudumisele/tegevusetusele (koostegevuste täieliku sünkroniseerituse tingimustes ei ole signalisatsioon vajalik).

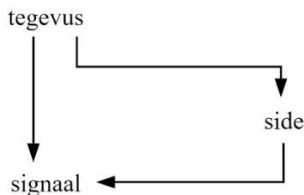
Osa laialt levinud signaalidest loomadel on seotud mitte ühenduse, vaid ökoloogilise kooslusega, nt ohusignaal (sisin, urin), mille eesmärgiks on peatada vastane.

0.4. Signaal on tegevus, mis kutsub esile tegevuse teises koosluse liikmes. Signaaltegevus ise ei ole kuidagi seotud käivitatava operatsiooniga ja võib induktorit ainult segada. Seega, kuigi signaal on üks paljudest erinevatest tegevustest ühisoperatsiooni teostamisel, erineb ta põhimõtteliselt teistest, utilitaarsetest tegevustest.

Tekkides algselt olemasolevate seoste baasil ja nende kindlustamiseks, võivad signaalid edaspidi saada ühenduse liikmete vaheliste uute

seoste sätestamise ja toetamise vahendiks. Seega on signaalid tegevuste eriliigiks, mis kindlustavad ühenduse liikmete tavaliste (utilitaarsete) tegevuste koordineerimise ja ühenduse juhtimist.

Loomkoosluse põhielementide (tegevus – side – signaal) suhet võib kujutada järgnevalt:

Ühised tegevused kutsuvad esile seosed (korrelatiivse sõltuvuse) ühenduse liikmete vahel, seosed omakorda viivad erilise tegevusliigi – signaalide (tegevused, mis kutsuvad esile tegevusi) ilmnemiseni.

0.5. Signaali võib vaadelda kui füüsilise mõjutuse erijuhtu.

On lihtne tuua näiteid poolsignaalistest tegevustest. Näiteks liikuma sundimiseks võib erineva jõuga lükata.

Loomkooslustes esinevad signaalid on aga täiesti teistsugust päritolu – nad on seotud erinevate kõrvaltegevuste ja poolmeelevaldsete liigutustega, mis on saatjaks operatsioonide ühisele teostamisele (nt niinimetatud elukeskkonna mürad helilise signalisatsiooni vallas).

Võttes arvesse fakti, et adressaadi tegevus on induktori signaali mõju tulemus, võib konstateerida, et energia ülekanne puudub. Signaalse tegevuse energia ja tegevuse-reaktsiooni energia ei ole omavahel üldse seotud.

0.6. Signalisatsiooni tekkimise võimalus on tingitud ühenduse liikmete organismi omadustest, eelkõige meeleanalüüsist, mis võimaldavad võtta vastu signaale eemalt. Sellega seoses on vaja teha selget vahet aktiivse signaali (mis on edastatud induktori poolt) ja kõikide teiste aistingute vahel, mida adressaadi meeleorganid vastu võtavad.

Iga ärritaja mõjutab mingil moel organismi, kuigi paljude ärritajate mõju on praktiliselt neutraalne. Iga ärritaja võib otsesele mõjule lisaks asendada (vähemalt teoreetiliselt) peale mitmeid kombinatsioone teist ärritajat, s.t saada tinglikuks ärritajaks (objektiivseks signaaliks) ja kutsuda esile tahtmatut reaktsiooni (tingrefleks), umbes sama, mille

oleks võinud esile kutsuda asendatud otsene ärritaja. Seega kutsub igasugune tinglik ärritaja esile kaks reaktsiooni – esimese kui otsene ärritaja ja teise kui teise otsese ärritaja asendaja.

Induktori edastatud aktiivne signaal on adressaadi meeleorganite jaoks üks paljudest ärritajatest ja seda võib vaadelda kui tinglikku refleksi esilekutsuva tingliku ärritaja teatud alaliiki.

Kuid kuigi tingreflekside mehhanism on loomühenduse signalisatsioonis laialt kasutusel, on aktiivse signaali ja tingliku ärritaja vahel siiski oluline erinevus.

Tinglik ärritaja kutsub esile organismi tahtmatu reaktsiooni, mis ei pea tingimata peegelduma ühenduse liikme tegevuses. Signaali ülesandeks on kutsuda esile teatud reaktsioon, ärgitada adressaati sooritama teatud tegevust. Signaal on tavaliselt käsk, mis aga mitte alati täidetakse, s.t [käsk täidetakse] mittereflektoorselt. Operatsiooni ühisel teostamisel võtavad ühenduse liikmete meeleorganid vastu hulga otseseid ja tinglikke ärritajaid, kusjuures suurem osa neist juhib tähelepanu kõrvale operatsiooni teostamiselt. Signaal on justnimelt suunatud nende segajate vastu ja kindlustab operatsiooni eduka teostamise.

Loomulikul moel tekkivates tingrefleksides asendab tingliku ärritaja konkreetne otsene ärritaja. Nii nt kutsub konkreetse toidu nägemine välja ettekujutuse sellega seotud teatud maitseärgistusest. Loomkooslustes on signaal, vastupidi, alati üldistatud (tihti kuni äärmuseni) ega tähista kunagi konkreetset ärritajat. Nt sööma kutsuv signaal ei anna kunagi aimu toidu eripärast/loomusest.

0.7. Signaal on loomühendustes teate materiaalne vorm. Teade antakse tavaliselt edasi käsuna (avalikul või varjatud moel). Teade annab edasi teate situatsiooni kohta, sealhulgas ka sündmuse kui situatsiooni üksikjuhu kohta. Tihti peale on teade situatsiooni (sündmuse), nt vaenlase lähenemise, kohta samaaegselt käsuks (nagu “häire!”).

Teade situatsiooni kohta edastatakse reeglina ühe signaalina. Helilises signalisatsioonis koosneb selline signaal helide kompleksist, mis grupeerub “silpimoodustava” ümber, mida võib hääldada venitades.

Samas on oluline rõhutada, et loomsignalisatsioonis esineb signaalide topeldus. Seejuures säilitab iga üksiksignaal oma tähenduse, kuid üks on omalaadseks determinatiiviks, nt emakassi kutsesignaal kassipoegadele koosneb lühikesest nurrumisest, mis läheb üle näugumiseks (“heasoovlik kutse”).

Loomühendustes esineb signaali hõivamise juhte. Nii näiteks imiteerib tiger põdra pulmahüüdu saaklooma meelitamiseks. Räägitakse, et hunt, kes kaevab ennast seasulu alla, imiteerib emise rõhkimist, et

rahustada põrsaid.

1.1. Üleminek ühenduselt diferentseeritud süsteemi kõrgemale tüübile (“ühenduste ühendusele”), mis tõi endaga kaasa inimkollektiivi tekke, nõudis vastavalt ka kõrgema tüübi signalisatsiooni.

Inimsignalisatsioonis, s.t helilises kõnes, on samuti teate sisuks situatsioon, kuid see on jaotatud koostisosadeks (triaad): subjekt – tegevus – objekt.

Täiend ja määrus ei ole triaadi osisteks, kuna nende sissetoomine ei muuda teadet situatsiooni kohta. vaid annab lisainformatsiooni.

Situatsiooni jaotus triaadiks nõudis suurt hulka uusi signaale teadete edastamiseks. Teoreetiliselt olid võimalikud kaks põhilist tehnilist võimalust: kas suurendada juba olemasolevat tüüpi signaalide hulka, või kasutada olemasolevate signaalide topeldust (ühendamist), kusjuures moodustuv paar sai uue tähenduse. Praktiliselt oli võimalik vaid teine tee, kuna artikulatsiooni ja kuulmise organid ei võimaldanud järsult suurendada tavasignaali hulka. Lõpptulemusena hakkas signaalide paar (kus iga signaal tähistas varem situatsiooni) tähistama triaadi elementi.

Ühendamise (topeldamise) printsiip võimaldas luua uut tüüpi signalisatsiooni, s.t keele, tohutu liiasusega. Võimalike kombinatsioonide potentsiaalset varu jätkus mitte ainult pakiliste vajaduste jaoks, vaid ka kauge tuleviku tarbeks.

1.2. Keele tekkimise algjärgus kasutati vaid topeldust. Saadud uued ühikud vastasid väikseimale semantilisele ühikule, s.t ligikaudselt tänapäevasele morfeemile. Niisiis oli iga morfeem algselt binoom (sealhulgas loomulikult ka nullkomponendiga).

Arvestades, et igas keeles on sünkroonselt kasutuses olevate morfeemide hulk ligikaudu 1600, võib eeldada, et algsignaale, mis olid keelematerjaliks, oli umbes 40 (mis vastab umbkaudu antropoidide ühendustes käibel olevate signaalide hulgale).

Seejuures ei tuleks ilmselt arvestada binoomi komponentide ümberpaigutust, sest varastel keelearengu etappidel ei tajutud seda tõenäoliselt tähenduslikuna (sellest annavad tunnistust ka ümberpaigutused laste varases kõnes).

Algsed keeleühikud ei olnud muidugi morfeemid tänapäevases tähenduses, vaid said nendeks keele arengu käigus sellesama ühendusprintsiibi kasutamisel, koos sõnavormide tekkimisega.

Foneetika seisukohast on algsel keeleühikul väga vähe ühist tänapäeva morfeemidega (kasvõi juba artikulatsiooniorganite erinevuse tõttu). Edaspidi, keele arengu käigus, muutus morfeemide foneetiline

koostis ilmselt korduvalt.

1.3. Üleminek põhimõtteliselt uut tüüpi signalisatsioonile, kus situatsioon antakse edasi mitte ühe signaali, vaid signaalide reaga, jagades situatsiooni triaadiks (subjekt – tegevus – objekt), tõi endaga kaasa signalisatsiooni täiesti uute omaduste tekke.

Situatsiooni jaotus võimaldas lahutada sellest signaalide rida. Enne võis signaal olla seotud ainult sellega sünkroonse situatsiooniga. Nüüd võis signaal anda teada situatsioonist, mis leidis aset varem või leiab aset tulevikus.

Situatsiooni liigendus võimaldas seda modelleerida, s.t anda teada situatsioonist, mis oli, mis võib juhtuda, aga ka sellisest, mida ei saagi olemas olla. Kusjuures kõik see oli saavutatav kõige lihtsamate vahendite abil – asendades triaadi elemente.

Sellega seoses sai uue signalisatsiooni (keele) põhifunktsiooniks modelleeriv funktsioon (lisaks eelmisele kommunikatiivsele). Mõtlemine, s.t sisemine (hääletu) signaalirea taasesitamine, on põhiliselt situatsiooni modelleerimine. Just inimsignalisatsiooni modelleeriv funktsioon tegi võimalikuks operatsioonide eelneva planeerimise, sealhulgas ka selliste, mida varem ei olnud teostatud.

2.1. Signaal (signaalirida), nagu ka tinglik ärritaja, toimib kahetiselt. Signaalina annab ta edasi teate situatsiooni kohta (käsu). Samas on ta teatud füüsiline fakt, mis mõjub meeleorganitele, otsene ärritaja (vahel ka tinglik). See signaali kahetisus ja võimalus seda muuta üsna suures diapsoonis sama referendi puhul andis aluse kasutada selle füüsilisi omadusi (kui ärritajat, et tõsta käsu täitmise tõenäosust).

Adressaadi analüsaator on erinevates seisundites sõltuvalt välistest ja sisemistest ärritajatest. Mõned ärritajad, eriti rütmiliselt korduvad, toovad kaasa analüsaatori teatud pidurdatuse. Sellist mõjutusviisi (fastsinatsiooni) kasutakse laialdaselt uinutamiseks ja adressaadi viimiseks hüpnootilise une seisundisse. Viimase puhul eritatakse mitut faasi: unisus, sarm, somnambulism, katalepsia. Sarmi faasis lakkab analüsaator vastu võtmast retseptoris sisenevaid ärritajaid, välja arvatud induktori signaalid.

Fastsinatsiooni mõjumehhanismi seletatakse tavaliselt irradiatsiooni seadusega. Retseptori mõju analüsaatori ühele osale kandub järk-järgult üle tervele analüsaatorile, välja arvatud “valvepost”, mille kaudu toimub

kontakt induktoriga (raport⁶⁷). Seejuures on oluline märkida, et side induktori (hüpnootisööri) ja sarmi või somnambulismi faasis asuva adressaadi vahel on lähedane funktsionaalsele, s.t adressaat täidab igasuguseid normaalseid käske, välja arvatud need, mis on teravas vastuolus tema kollektiivi tavadega.

Ärkveloleku seisundis vahetuvad tavaliselt erinevad mikrofaasid (põhiliselt seotud emotsioonidega), kusjuures mõned neist meenutavad erineval määral algseid hüpnootilisi faase (unisus, sarm). Mikrofaasi minimaalne kestus on ilmselt võrdne aju “vaikse müratu” tööajaga (sekundi murdosad). Ülemineku ühelt mikrofaasilt teisele võib esile kutsuda nii püsiv või rütmiline ärritaja kui ka ootamatu “šokeeriv” ärritaja.

2.2. Tõenäosus, et sarmitaolises mikrofaasis olev adressaat käsu täidab, kasvab mõistagi märkimisväärselt. Seetõttu kasutatakse signalisatsioonis laialt signaali kui fastsineeriva ärritaja füüsilisi omadusi.

Loomühendustes korduvad paljud signaalid (nt isaskassi otsiva emase kassi kutsesignaal) mitmeid kordi lühikese intervalliga. Selline käsu kordamine on, ühelt poolt, kontrolliv või liiane (kuni adressaat kuuleb), teisalt omab tänu rütmilisusele teatud fastsineerivaid omadusi. Sellised omadused (järjepideva või ootamatu “šokeeriva” mõjuga) on omased enamikule loomkoosluste signaalidele.

2.3. Pikjade ridadega inimsignalisatsioon on väga mugav fastsineerivate võtete kasutamiseks, sealhulgas rütmilise korrastatuse loomisel. Üheks vanimaks võtteks oli ilmselt täishäälikute venitamine (laulmine glissandos⁶⁸, retsitatiiv). Helilise rea rütmiline korrastatus oli saavutatav mitmel moel, sealhulgas rõhuliste silpide (ka reegleid rikkudes) või foneemide kordusega (riiimitud proosa), või siis mõlemad koos (riimluule).

Kuid analüsaator, mida korduvalt rünnatakse teatud rütmilise ärritusega, lakkab seda vastu võtmast (nt seinakella pidev tiksumine), mida tuleks ilmselt kvalifitseerida kui “pidurdusevastast (antiresonantset) kaitset”. Rangel rütmile ülesehitatud signaalide rida võib seetõttu pärast mitut kordust kaotada oma fastsineerivad omadused. Võitluses “pidurdusevastase kaitsega” olid laialt kasutusel erinevad ühetaolise rütmi lõhkumised, nt värsijala katkestus luules (loomulikult tugevnevad deklamatsiooni ja veel enam laulmise puhul fastsineerivad

⁶⁷ Raport on psühholoogias eriline kontaktiseisund inimeste vahel, mida iseloomustab kõrge vastastikuse usalduse ja teineteisemõistmise määr. *Tlk märkus.*

⁶⁸ Glissando – libisemine ühelt helilt teisele mitme vaheastme kaudu. *Tlk märkus.*

omadused järsult).

Signaalide rea fastsineerivaid omadusi ei saa kuidagi hinnata informatsiooni ühikutes. Nagu juba öeldud, on fastsineerivad omadused seotud otsese ärritajaga, mitte signaaliga. Loomulikuks tehniliseks mõõteühikuks rütmilise ülesehituse puhul on takt või värsijalg, s.t väikseim rütmühik. Põhiühikuks on teatud miinimum rütmilisi ühikuid, mis on küllaldased adressaadi üleviimiseks ühest mikrofaasist teise (stroof, kuplee, motiiv).

2.4. Nüüdisaegset inimsignalisatsiooni selle kahes põhilises harus (heliline ja visuaalne) võib jaotada neutraalseks, milles põhirolli mängib informatsioon (teate sisu, mõte), ja fastsineerivaks, kus põhiroll on fastsinatsioonil (signaalide rea omadused). Kõige lihtsam kriteerium, mille järgi liigitada sõnum kuuluvaks just teise alajaotusse, on adressaadi soov juba saadud sõnumit võtta vastu kaks või enam kordi (näiteks kuulata veelkord juba tuttavat laulu).

Vastavalt olemasolevale praktikale on mõttekas eristada viis alajaotust (sümmeetriliselt paigutatuna).

Informatsioon (täendus, mõte)	Fastsinatsioon (omadus)	Heliline signalisatsioon	Visuaalne signalisatsioon
Töötab/funktsioneerib	Neutraalne	kõne	tekst
funktsioneerib	Funktsioneerib osaliselt	intonatsioon	kalligraafia
funktsioneerib	Funktsioneerib	deklamatsioon	plakat
funktsioneerib osaliselt	Funktsioneerib	laul	maalikunst
neutraalne	Funktsioneerib	muusika	ornament

Esimene alajaotus on esindatud peamiselt trükitekstidega, mille šrift on praktiliselt neutraalne. Intoneerimata kõnet praktikas ei esine, kuid intonatsioon võib olla minimaalselt väljendatud. Monotoonsel kõnel on teatud fastsineerivad omadused.

Teine alajaotus valitseb igapäevaelus rohkem või vähem intoneeritud kõnes, aga samuti käsikirjalistes tekstides (kirjad, märkmed), kuna käekiri avaldab tugevat mõju. Valitsev on siiski info, s.t teate sisu.

Kolmandat alajaotust iseloomustab informatsiooni ja fastsinatsiooni tasakaal. Seda kohtab vahel igapäevaelus, kuna tugevasti erutatud (või siis erutust teeskleva) inimese kõne omandab tihti rütmilise ülesehituse (spontaanne fastsinatsioon). Kolmandat jaotust kasutatakse tihti erinevatel pidulikel juhtudel (nt retsitatiiv jumalateenistuse ajal). Vastav graafiline vaste (vastab iidsele piktograafiale) on laialt kasutusel

reklaamis.

Neljandat jaotust iseloomustab fastsinatsiooni valitsemine. Teate sisu on tavaliselt adressaadile hästi teada. Argielus kasutatakse seda üsna laialdaselt, nt laulud ja mitte ainult fastsinatsiooni, vaid ka autofastsinatsioonina (viia ennast teatavasse mikrofaasi). Riigi tasandil saab see professionaalide pärusmaaks ja kasutatakse rohkesti propagandas.

Viies jaotus kaotab kas peaaegu või täiesti signaalse iseloomu, kuna ei edasta mingeid sõnumeid, valitseb fastsinatsioon. Kasutatakse laialdaselt teatud fooni või sissejuhatuse loomiseks.

2.5. Fastsineeriv signalisatsioon, mis kindlustab funktsionaalsetele sarnased suhted, mängib suurt rolli ja on (nagu ka signalisatsioon üldse) kollektiivi lahutamatu element. Sellega seoses on katsed osaliselt keelata fastsineerivat signalisatsiooni (nagu on juhtunud religioonide vahetumisel) osutunud võimatuks ja toonud endaga kaasa lihtsalt uute vormide ilmumise.

Kuigi fastsinatsiooni kasutatakse väga sageli kunstivallas, ei saa kunsti kuidagi pidada vaid fastsinatsiooniks. Kunsti ülesandeks on peamiselt luua kujund (harvem situatsioon), s.t tekitada adressaadil ettekujutus isiksusest, kes võiks olla positiivne või negatiivne etalon järgimiseks, jälgendamiseks või projitseerimiseks. Isiksusest ettekujutuse loomiseks on vajalik valida situatsioon (fookusmoment), mis annaks vastava iseloomustuse. Argielus johtub fookusmoment, mis muudab ettekujutust isiksusest, harilikult ootamatult ja on tihti seotud täiesti tühise situatsiooniga. Kunstivallas õnnestub tavaliselt ainult meistritel valida fookusmomendiks olev situatsioon, mis looks või muudaks ettekujutuse isiksusest.

Kui fookusmoment on hästi valitud, tekib adressaadil adekvaatne ettekujutus isiksusest ka sel juhul, kui meister ei kasutanud või peaaegu ei kasutanud fastsineerivaid võtteid. Ja vastupidi, kui situatsioon ei ole fookusmoment, siis ei teki adressaadil adekvaatset ettekujutust, sõltumata sellest, missuguseid fastsineerivaid võtteid sel puhul kasutati. Seega, kunstis kasutatakse fastsinatsiooni, kuid kunst ei ole vaid fastsinatsiooni tehnika, kui mitte arvestada selle mõningaid alljaotusi (nt ornamentikat).

Originaal: Кнорозов Ю. В. К вопросу о классификации сигнализации. – *Основные проблемы африканистики*. М.: Наука, 1973, 324–334.

Tõlge vene keelest Silvi Salupere

KROONIKA 2020

Biosemiootika kahekümnes aastakonverents 2020

Kui me 2000. aasta märtsis mu lühikese Kopenhaagenis viibimise ajal (tuln tookord Berliinist, kus kohtusin Roland Posneriga) tegime Jesper Hoffmeyer ja Claus Emmechega koos istudes kava hakata korraldama iga-aastaseid biosemiootika konverentse ja Jesper sealsamas nende nimeks pakkus *Gatherings in Biosemiotics*, siis ei võinud me nende kohtumiste kaugemat tulevikku ette näha (vt Hoffmeyer 2012). Esialgu Tartus ja Kopenhaagenis toimuma pidanud kokkusaamised leidsid juba mõne aasta pärast lisa Praha entusiastidelt, ning nüüd 20 aastat hiljem on kokku lugeda koguni kaksteist riiki, kus need toimunud (Taani, Eesti, Tšehhi, Itaalia, Austria, Holland, Kreeka, Portugal, Ameerika Ühendriigid, Inglismaa, Šveits, Venemaa). Konverentside kestuseks on olnud neli kuni kuus päeva, osalisi tavaliselt 50 ja 100 vahel. On nii püsivaid kui ühekordseid esinejaid, ent kordagi pole puudunud vaid Donald Favareau ja mina.

Gatherings in Biosemiotics on mitmete oma eripäradega, milles on märgata lilllaste-põlvkonna võrdsusideaale (Jesper Hoffmeyer oligi päris sellest põlvkonnast, mina nende nooremate seast). Kõigile ettekandjaile, olgu ta tudeng või professor, on antud ühesugune esinemisaeg. Igaüks korraldab oma sõidu ja elamise ise, kutsutud esinejaid või plenaartettekandeid ei ole, paralleelsessioone samuti mitte. Osalised on võrdseina koos, peamine mõte on arutleda ja suhelda.

Kahekümnes oli eelmistega võrreldes veidi erinev. Korraldajaks oli seekord Olomouci Ülikooli semiootikute rühm – **Ludmila Lacková**, **Dan Faltýnek**, **Lukáš Zámečník** ja samas pärast Tartus kraadi kaitsmist järel doktorandina töötav **Claudio Rodríguez**. Eriline oli aga see, et üritus toimus sügisel (27.–29. novembrini 2020) – kõik varasemad olid peetud suvel – ning veidi lühemalt, kolmepäevasena. Edasilükkamise põhjuseks oli kevadel alanud üleilmne viirusepideemia ja sellega seotud piirangud. Kuna piirangud kestsid ka sügisel, tuli konverents esimest korda teha veebipõhisena.

Eestist esinesid ettekannetega **Timo Maran** (semiootika ja ökoloogia seoste seisust), **Silver Rattasepp** (väljasuremisest ja eksootilistest omailmadest), **Kalevi Kull** (täendusloomeprotsessi simultaansusest) ning meie doktorandid **Tyler Bennett** (Peirce'i ja Hjelmlev' teooriate kokkupanekust), **Israel Chávez** (struktuuralsest biosemiootikast) ja **Oscar Miyamoto** (episoodilisest mälust kui biotõlkest loomadel).

Traditsiooniliselt pole *Gatherings in Biosemiotics* seni kunagi olnud temaatiline, s.t ettekandeid on biosemiootika kogu ulatuses. Nii ka

seekord, temaatika oli lai ja mitmekesine ning peegeldas biosemiootika hetkeseisu. Teemade seas, mis võib-olla veidi uuematena või vähemräägitudena esile tulid, olid biosemiootika struktuuralsed ja kvantitatiivsed tahud, representatsioonismi ja enaktivismi vahetõde, bioesthetika ja meditsiinisemiootika, biosemiootika seosed lingvistikaga. Ühtlasi avaldati ootust rohkemate empiiriliste uuringute järele. Korraldajad ise tõid oma tagantjärele-ülevaates esile veebikonverentsi positiivse küljena tavalisest suurema kuulajaskonna (Rodríguez H., Lacková 2021).

Konverentsi eel anti välja ka mahukas raamat (335 lk, Lacková jt 2020). See sisaldab 63 uurimuse kokkuvõtteid (programmi sai neist esitamiseks 36, lisaks veel 11 arutelude kaudu poster-sessioonidel), samuti eelmise kaheksa (2012–2019) aastakonverentsi ülevaated. Raamatu esimeses osas on seitse artiklit biosemiootika praegusest seisust (neist kolm tšehhi semiootikult), lisaks Donald Favareau ülevaade senistest kohtumistest, Claudio Rodríguez Tartus tehtud intervjuu aasta varem lahkunud Jesper Hoffmeyeriga (1942–2019), kaks kirja Howard Pattee'lt, ning Claudio Rodríguez kokkuvõtte küsitlusest biosemiootika tuleviku kohta. Samataoline raamat – millest nüüdne eeskuju võttis – ilmuse esimese kaheistkümnepäevase aastakonverentsi kohta 2012. aastal Tartus toimunud konverentsi puhuks (Rattasepp, Bennett 2012).

Vahva on see, et kaheistkümnepäevase aasta järel on nooruslikku energiat küllaga, et neid konverentse ikka edasi korraldada. Aastal 2021 toimus see – jälle suuresti veebipõhisena – Stockholmis, Batesoni Keskuse eestvõttel, ning aastal 2022 tuleb biosemiootika aastakonverents uuesti Olomoucis, loodetavasti seekord päris kohapeal.

Kalevi Kull

Kirjandus

- Hoffmeyer, Jesper 2012. A short history of Gatherings in Biosemiotics. In: Rattasepp, Silver; Bennett, Tyler (eds.), *Gatherings in Biosemiotics*. (Tartu Semiotics Library 11.) Tartu: University of Tartu Press, 55–60.
- Lacková, Eudmila; Rodríguez H., Claudio J.; Kull, Kalevi (eds.) 2020. *Gatherings in Biosemiotics XX*. (Tartu Semiotics Library 20.) Tartu: University of Tartu Press.
- Rattasepp, Silver; Bennett, Tyler (eds.) 2012. *Gatherings in Biosemiotics*. (Tartu Semiotics Library 11.) Tartu: University of Tartu Press.
- Rodríguez H., Claudio J.; Lacková, Eudmila 2021. Lessons learned: the 20th Gatherings in Biosemiotics. *Biosemiotics* 14(3).
<https://doi.org/10.1007/s12304-021-09460-w>

Biosemiootika Välu

Kui 2020. aasta alguses reisiipiirangud kehtestati, tekkis kolleegidega suhtlemispõud. Samas ilmus välja Zoom ja muud veebiseminaride tegemise vahendid (kolis ju õppetöögi suuresti veebi). Sellest sündis, et korraldaksime biosemiootika teemalise üleilmse veebiseminaride sarja. Esmalt sai nimeks “Biosemiootika koobas” (*Biosemiotics Cave*), alates 2020. aasta juuni algusest aga helgema kõlaga “Biosemiootika välu” (*Biosemiotics Glade*).

Seminarid toimusid reedeti, Tartu aja järgi kell 17, mis võimaldas kaasata osalisi Berkeleyst (kell 7) kuni Singapurini (kell 22). Need algasid tavaliselt umbes pooletunnise ettekandega konkreetsetel teemal, millele järgnes vaba arutelu, kokku kaks tundi. Enne kohtumist saatsime osalistele teemakohase teksti või võimalikud küsimused aruteluks. Rida seminare, eriti algupoolel, seisnesid tervikuna vabas arutelus. Keegi osalistest oli moderaatoriks.

Seminarid püsisialised olid Donald Favareau, Terrence Deacon, Paul Cobley, Jamin Pelkey, Victoria Alexander, John Schumann, Alexei Sharov, Tommi Vehkavaara, samuti olid tihti kohal Yagmur Denizhan, Yogi Hendlin, Timo Maran, Joshua Bacigalupi, korduvalt ka Tyler Bennett, Carlo Brentari, Luis Bruni, Israel Chávez, Pauline Delahaye, André De Tienne, Claus Emmeche, Franco Giorgi, Filip Jaroš, Andres Kurismaa, Ludmila Lacková, Anton Markoš, Oscar Miyamoto, Winfried Nöth, Howard Pattee, Silver Rattasepp, Jeremy Sherman, Frederik Stjernfelt, Morten Tønnessen, Ekaterina Velmezova jmt.

Loetlen järgnevalt seminaride teemad ja esinejad (kõik 23 seminari said salvestatud).

Biosemiotics Cave. 3.4.2020, biosemiootika lahendamata probleemid; 17.4, biosemiootika teeside artikli (Theses on Biosemiotics, 2009) arutelu; 1.5, eelmise jätk, semioosi omadused; 15.5, toimija (*agent*); 29.5, Tim Ingold, representatsioon ja sobimus (*affordance*).

Biosemiotics Glade. 12.6.2020, representatsioon; 26.6, alus (*ground*); 10.6, toestik (*scaffolding*); 24.6, lüngad biosemiootika teoorias; 7.8, Yogi Hendlin, humanitaarne pööre; 21.8, Jamin Pelkey, Greimas ja bioloogia; 4.9, Kalevi Kull ja Terrence Deacon, morfoloogia ja semioos; 18.9, Winfried Nöth, opositsioonid; 2.10, Morten Tønnessen, maailma ennustus; 16.10, Vincent Colapietro, Peirce ja biosemiootika; 30.10, Daniel Everett, inimkeele päritolu; 17.12, Kalevi Kull, märk ja semioosi duaalsus; 19.3.2021, vea mõiste; 16.4, Alexei Sharov, agentsus; 7.5, Tyler Bennett, rekursioon; 21.5, Prisca Augustyn, biolingvistika; 18.6, Don Favareau, tähendusloome; 23.7, Tom Dickins, evolutsioon.

Reisipiirangutele “tänu” sündis seega uus seminarivorm, millel oli mitmeid väärt tahke. Esiteks, saime arutada erinevaid olulisi biosemiootika probleeme väga heas rühmas, keda nõnda paljudeks aruteludeks oleks pea võimatu olnud kokku sõitma saada. Teiseks, neil seminaridel osalesid püsivalt mitu praeguse semiootika eestvedajat maailmas (Paul Copley, Jamin Pelkey). Kolmandaks, võisime kuulata olulisi teadlasi, kes semiootikakonverentsidele naljalt ei satu (Tim Ingold, Daniel Everett), või kui, siis mitte biosemiootika teemal (Vincent Colapietro). Neljandaks, mitmete osaliste vahel algatasid need seminarid väiksemaid arutelusid ja koostööprojekte. Viiendaks, mõne seminari lindistust sai kasutada ka õppetöös (magistrantide aines “Biosemiootika aktuaalsed probleemid”). Kokkuvõttes – suurepärane. Soovitan kolleegidele taolisi seminare korraldada kõigis semiootika harudes.

Kalevi Kull

Semiosalong “Semiootika Ladina-Ameerikas”

2020. aasta sügisene Semiosalong toimus esmakordselt täielikult võrgus, loomulikult koroonaviiruse pandeemia tõttu. Seekordseks ühendavaks teemaks oli “Semiootika Ladina-Ameerikas” ja ettekanded peeti ingliskeelsetena. Ladina-Ameerika semiootika sündis korraldajate sõnul 20. sajandil vastupanuna diktatuuride tõusu kontekstis. Semiootika institutsionaliseerimine leidis aset eelmise sajandi teisel poolel ja tõi endaga kaasa pinge semiootika kui kriitilise mõtte ja semiootika kui disaini ja reklaami tööriista vahel. See pinge on oluline mõistmaks Ladina-Ameerika semiootika dünaamikat, selles leiduvaid eri vaatepunkte ja toimivaid jõude. Ladina-Ameerika semiootikute diasporaa ulatub tänapäeval Tartusse. Enamik kõnelejaid kuulusidki või kuuluvad senimaani just sellesse seltskonda.

Sügisene sari avati 24. novembril kahe ettekandega. **Leticia Vitral** kõneles semiootikast Brasiilias, mis eristub Ladina-Ameerikas portugali-keelsena – seega võib brasiilia semiootikat käsitleda omaette tervikuna. Ometi on tegemist väga interdistsiplinaarse valdkonnaga, mis tegutseb eri linnades ja piirkondades eri viisidel. Semiootika abil uuritakse kirjandust, kommunikatsiooni, kultuuri, tehakse lingvistikat, kunstiteadust, politoloogiat. Struktuuralse semiootika koduks on peamiselt kirjandusteadus ja lingvistika. Peirce'i semiootikat kasutatakse kunsti- ja kommunikatsiooniuringutes. Lotmanist on inspiratsiooni saanud kultuuriuringud. Ettekanne tegeleski nende Euroopa ja Ameerika

voolude kaardistamisega Brasiilias. Järgmiseks rääkis **Oscar Miyamoto** semiootika ajaloost Mehhikos aastatel 1945–2020. Mehhiko semiootika võlgneb oma sünni hispaaniakeelsetele tõlgetele nt Lotmani, Saussure'i, Jakobsoni, Kristeva, Greimasi, Eco ja Peirce'i tekstidest. Oscar keskenduski neile rahvusvahelistele suhetele ja ühendustele, mis võimaldasid hispaaniakeelse semiootika arengut. Lisaks rääkis ta tänapäevasest mehhiko interdistsiplinaarsest semiootikast.

Teine sessioon toimus 1. detsembril. Esimesena rääkis **Carlos Guzmán** agendikeskse semiootika (*agentive semiotics*) esiletõusust Colombias. Colombia semiootikas valitses pärast 60ndate ja 70ndate aktiivset perioodi vaikus, kuid 21. sajandi esimesel aastakümnel hakati semiootika rindel taas tegutsema tänu Douglas Niño arendatud agendikesksele semiootikale, mis lähtub Peirce'i traditsioonist ning tegutseb kognitiivsemiootika kontekstis. Agendikeskne semiootika vaatab tähendusloomet suhetes agentide vahel ja lähtuvalt nende agendast. Siin määratletakse agentide elusa, perspektiivi omava ja tähelepanuvõimelisena. Teisena kõneles **Israel Chávez** Luis Prieto semiootikast. Argentiinas sündinud Prieto on Ladina-Ameerika semiootika unustatud kangelane. 1966. aastal pidi ta Argentiinast lahkuma ja töötas alates 1969. aastast kuni oma surmani 1996. aastal Genfis. Israel andis ülevaate Prieto elust ja tööst, millel on potentsiaali tänapäeva semiootikat rikastada.

Kolmas ja viimane sessioon toimus 16. detsembril. Kavas oli üks ettekanne. **Jorge L. Flores Hernández** rääkis tšiili kirjaniku Roberto Bolaño romaani 2666 intertekstuaalsest analüüsist. 2666 on “elajas”, üle tuhande lehekülje pikk, jaotatud viide peatükki, mida võib lugeda omaette raamatutena, sest nad ei ole omavahel (ilmselgelt) seotud.

Lugemist keerustab veelgi viidete hulk teistele kirjandusteostele, kujutavale kunstile ja ajaloosündmustele. Lisaks ei paku raamat narratiivset lahendust. Et asjast sotti saada, lähtus Jorge Julia Kristeva välja pakutud intertekstuaalsest lugemisest.

Kuna ettekandesari toimus võrgus, on salvestusi endiselt võimalik järele vaadata-kuulata Big Blue Buttoni keskkonnas. Viited leiab Semiosalongi Facebooki lehel (<https://www.facebook.com/Semiosalong>)

Ott Puumeister

“Transmedial Turn? Potentials, Problems, and Points to Consider” 8.–11.12.2020

Rahvusvahelise konverentsi “Transmeedialine pööre? Võimalused, probleemid ja küsimused” võtmemõiste, ‘transmeedia’, tõi fookusesse eri meediumide vahelised ülekanded ja nende protsessidega kaasnevad võimalused ning ka probleemid kultuuris ja ühiskonnas.

Konverentsi plenaarsinejad olid **Lars Elleström** (Linné Ülikool), **Thomas Leitch** (Delaware'i Ülikool), **Anthony Pym** (Melbourne'i Ülikool) ja **Peeter Torop** (Tartu Ülikool). Üks plenaarsineja, **Irina Rajewsky** (Berliini Vabaülikool), pidi terviseprobleemide tõttu osalemisest kahjuks loobuma.

Esinejaid oli konverentsil üle 80 inimese, koos kuulajatega osales konverentsil kokku üle 200 inimese. Lisas peeti üks töötuba, osaleti virtuaalsel kultuuriprogrammil ja vaadati Tartu Ülikooli tudengite loodud lühivideosid, mis tutvustasid Tartut ja semiootikat. Kuna esinejaid oli palju, toimusid ettekanded neljas paralleelsektsioonis. Ettekanded jaotusid sektsioonidesse lähtuvalt kesksetest teemadest: nii oli eri sektsioonides juttu transmeedialisuse ilmingutest muusikas, filmis, teatris, kujutavas kunstis, kirjanduses ja kirjanduse adaptatsioonides. Lisaks oli ettekandeid internetimeemidest, ideoloogiast, müütidest, haridusest; samuti olid kõne all terminoloogilised ja metodoloogilised küsimused, nagu ‘tõlke’ ja ‘adaptatsiooni’ mõiste piiritlemine multimeedia raamistikus või transmeedialise analüüsi alused.

Huvitaval moel kerkis mitme plenaarsineja loengus esiplaanile meediumide ning tõesuse ja usalduse vahekorra küsimus tänapäeva probleemide (Covid-pandeemia, populism, tõejärgne ajastu jne) valguses. Thomas Leitch tõdes, et üheselt mõistetavat piiri fiktsionaalse ja mittefiktsionaalse vahele võibki olla võimatu tõmmata, seda enam, et

need piirid ei kattu sugugi eri meediumide piiridega. Oluline on püüe mõista eri osapoolte huve fiktsionaalsuse ja mittefiktsionaalsuse vaheliste piiride eristamisel, häägustamisel või eitamisel. Lars Elleström keskendus tõesusele kui transmeedialisele nähtusele ning tõi esile indeksi kui külgnevussuhtel (ehk märgi ja objekti tegelikul seotusel) põhineva märgitüübi olulisuse tõesuse analüüsimisel. Anthony Pym keskendus multimeedialise kommunikatsiooni rollile ühiskondlikult vastuvõetava autentsuse ja usalduse loomisel. Konkreetse näitena vaagis Pym erinevaid kommunikatsioonistrateegiaid Covid-19 ja kliimamuutuste diskursuste kontekstis.

Just enne konverentsi täitus 70 eluaastat konverentsi ühel peaesinejal, Peeter Toropil, kes on üks olulisemaid transmeedialisuse mõtestajaid kultuurisemiootikas. Seetõttu soovisid korraldajad pöörata konverentsiga tähelepanu ka Peeter Toropi panusele tõlke- ning kultuurisemiootikasse. Oma loengus rääkis Peeter Torop intersemiootilise tõlke mõistest transmeedialisuse kontekstis ning keskendus intersemiootilise tõlke komplekssele analüüsile ning tõlkeprotsesside parameetrilise analüüsi kontseptualiseerimisele.

Esialgu traditsioonilisena kavandatud konverents pidi maailma tabanud Covid-19 pandeemia tõttu toimuma veebipõhiselt ning toimus Zoomi keskkonnas. Kuna korraldajatel puudus varasem virtuaalkonverentsi tegemise kogemus, võeti tehnilise poole hõlbustamiseks appi konverentside korraldamisele spetsialiseerunud ettevõtte Publicon. Üks väljakutse, millega tuli hakkama saada, oli maailma eri paigust osalevate esinejate ajavõõnditega arvestamine. Siiski pidid kaugeimad – Austraalias, Lõuna- ja Põhja-Ameerikas ning Aasias resideeruvad – osalejad oma unetunde kärpima, et saada konverentsist reaajas võimalikult palju osa. Virtuaalkonverentsi üks suuri plusse oli aga see, et kõigil registreerunudel oli võimalik konverentsi salvestusi veel ligi kaks kuud tagantjärele järgi vaadata-kuulata. Paljud esinejad avaldasid kahetsust, et virtuaalkonverentsi formaat ei luba osalejatel isiklikult kokku saada. Teisalt oli suur rõõm avastada, et vastupidiselt esialgsele kartusele on ühtse konverentsitunde tekkimine võimalik isegi virtuaalmaailmas.

Konverents sai teoks eeskätt tänu suurepärasele tiimile, kuhu kuulusid Vasso Giannakopoulou (Küprose Ülikool), Külliki Steinberg, Katre Pärn, Katiliina Gielen, Klaarika Kaldjärv, Ehte Puhang, Tiina Hoffmann ning allakirjutanu (Tartu Ülikool). Lisaks aitasid konverentsi toimumisele kaasa Tartu Ülikooli semiootika osakond, Küprose Ülikooli anglistika osakond, Tartu Ülikooli maailmakeelte ja -kultuuride kolledž, Tartu Ülikooli humanitaarteaduste ja kunstide valdkond, Tartu Ülikooli kultuurisemiootika rahvusprofessuur ja Eesti Semiootika Selts.

Konverentsi programm, ettekannete teesid ja muu info on leitav konverentsi kodulehel transmedia.ut.ee.

Elin Sütiste

Semiootikadoktorandina Aberdeenis, talv ja sügis 2020

Viibisin veidi üle nelja kuud Šotimaal Aberdeeni Ülikooli antropoloogia osakonnas, et tegeleda süvendatult oma doktoritööga ja ammutada selleks inspiratsiooni keskkonnaantropoloogidelt, kelle huvidega on mul suur ühisosa. Minu lähetust võimaldas talvel 2020 Dora doktorantide õpirände stipendium ja sügisel 2020 Kristjan Jaagu välislähetuse stipendium. Aberdeeni keskkonnaantropoloogia programm on Euroopa parimaid ja neil on olnud varasem koostööd Tartu semiootikutega, meie tudengid on Aberdeenis käinud ja Aberdeeni õppejõud, näiteks Tim Ingol ja Andrew Whitehose on Tartus ettekandeid pidanud või külas käinud. Rääkimata haakumisest avarama teadussuhtluse tasandil, me loeme üksteise tekste ja oleme vastastikku kursis uurimistemade arenguga.

Aberdeeni antropoloogid on osa sotsiaalteadusteste valdkonnast, tegemist on suure, aga väga koduse ja sooja osakonnaga. Seejuures on Tim Ingoldi kohalolu ja roll osakonna kulgemises märgatav, tema teooriad arenevad edasi tema õpilastes ja omakorda nende õpilastes, kelle kõigi vahel toimub tihe dialoog.

Läksin Aberdeeni peamiselt sealse keskkonnaantropoloogia suuna pärast, ent ma ei teadnud, et sealsetel sotsiaalteadlastel on ka rahvusvahelisi konflikte ja rahuprotsesse uuriv keskus ja konfliktiteooria teemal mitmeid loengud. Sotsioloogiast võrsuval konfliktiuuringutel on potentsiaalseid seoseid konfliktisemiootikaga. Osalesin ühel konfliktiuuringute kursusel, meie õppejõud oli Põhja-Iirimaalt, ja märgatav osa kursuse rahvusvahelistest tudengitest oli kas pärit või elanud piirkondades, kus kestavad teravad sõjalised või sotsiaalsed konfliktid. Kursus oli üles ehitatud aruteludele ja tudengite enda ettekannetele, mis andis võimaluse teineteiselt õppimiseks. Konfliktide uurimine saab olla ainult interdistsiplinaare, ehk ajaliselt ja ruumiliselt eri perspektiive haarav, ja toimuda keskkonnas kus on kohal erinevaid kirjelduskeeli. Minu jaoks andis loengutel osalemine sisendi ka meie oma konfliktisemiootika kursuse ettevalmistamiseks semiootika osakonnas, mida õpetasime koos Katarina Damčevići ja Merit Rickbergiga 2020 kevadsemestril.

Eelnevale lisaks selgus ka, et Aberdeeni ülikoolis on mitmeid energiatööstuse- ja teadusega seotud programme, mille osana õpetatakse ja uuritakse muuhulgas energiapuuduse teemat. Viimane on otseselt seotud kaasaegse keskkonnadiskursusega, mistõttu ühinesin inseneritudengitega neis loengutes vabakuulajana. Aberdeeni asukoht on tinginud energiaspektori relevantsuse piirkonnas, linn koos sadamaga on värv Põhjamerele ja tuntud kui Euroopa naftapealinn, ning viimasel ajal üha enam ka taastuvenergiasektori vedaja. Töökohad energiasektoris on põhjuseks, miks Aberdeeni on kolinud hulk inimesi näiteks Texasest ja mitmetest Aafrika riikidest.

Doktorandina otsisin loengutes osalemisest enamgi süvenemist, dialoogi ja antropoloogia vaatepunkti tundma õppimist. Sestap osutus kõige arendavamaks kursuseks "Field trips for people and environment", milles sisuks olid väljasõidud eri paikadesse, kus inimeste ja keskkonna suhe mingil määral esil on, näiteks looduskeskused, pargid või arheoloogiapärandiga seotud paigad. Forvie looduskaitsealal Newburgis vaatasingime, kuidas riiklik keskkonnaagentuur püüab kõitega piirata ja siltidega märgistada hüljeste lesilaid, et koertejalutajaid ja droonilennutajaid loomadest eemal hoida, ja kuidas kohalikud aktivistid samal ajal looduskaitsealal vabatahtlike valvuritega korda peavad ja häirijate pilte sotsiaalmeedias avaldavad. Katsetasingime äppi, mis 3D rekonstruktsioone ja kohalikke lugusid kasutades jutustas Bennachie mäeaheliku piirkonna ajaloost. Rakenduse loomisega oli seotud antropoloogia osakonna õppejõud Jo Verghust. Matkasime Strathbegi järve ääres koos sealse looduskeskuse spetsialistidega ja kuulasime nende kogemusi külastuskeskuse haldamisest. Need väljasõidud olid ühtlasi ka linnuvaatlusretked, sest õppejõud Andrew Whitehouse oli valmis kaasa tarima oma tipptasemel binokleid ja pikksilmi.

Antropoloogia osakonnas oli märgatav tudengite huvid ja vajaduste teadvustamine, koos avastamine ja dialoog, mis on antropoloogidele läbi kogukondade uurimise ja välitöömetoodika ka loogiliselt tuttav. Näiteks üheks samuti minu jaoks sisuliselt olulisimaks kujunenud seminar "Reading environmental ethnography" oli üles ehitatud vastava aasta tudengite uurimissuundadest lähtuvalt. Minu jaoks andis antropoloogia lugemisseminar võimaluse senisest enam sisse lugeda hoopis teistlaadsesse kirjutamisstiili. Ehkki meil ökosemiootikutena on antropoloogidega mitmeid ühiseid juuri – olgu siis suundades nagu süsteemiteooria, olulistest autorites nagu Gregory Bateson, või uurimisobjekti tasandil –, kirjutavad semiootikud ja antropoloogid kohati erinevalt.

Forvie looduskaitseala Aberdeeni lähedal Newburgis (foto Lona Päll).

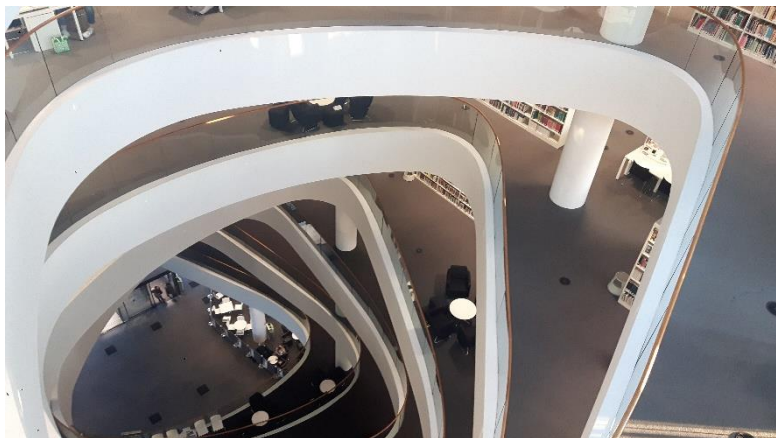
Tim Ingold kirjutas 2020. aasta *Acta Semiotica Estica*s eesti keeles ilmunud “Semiofoobi pihtimustes” kuidas “Me [“semiofiili” Philippe Descolaga] lähtume eri ottest: tema märkide maailmast, mis nõuavad tõlgendamist, mina maailmast, mis end meie jaoks oma vahetus kohalolus laiali laotab”. Paljutki Ingoldi semiofoobias ehk vastumeel-suses uurimisobjekti märgilise vahendatuse vastu on vaatepunkti mitte sisu küsimus: antropoloogide jaoks ei ole maailm vahetumalt ligi pääsetav kui semiootikutele, semiootikud lihtsalt näevad uurimisprot-sessi semioosi kontekstis. Ent isikliku kogemuse tähtsustamine uurimis-protsessi osana on antropoloogide kirjutistes siiski selgelt enam nähtav. Antropoloogid on oma uurimisobjekti tundma õppides jalgupidi mudas, võimelised kolima džunglisse, või elama paadis (viidates Aberdeenis doktori kaitsnud Penny Howardi raamatule “Environment, labour and capitalism at sea”).

Mu Aberdeeni-perioodi markeerisid mitmed teadusvälised sündmu-sed – Brexiti leppe realiseerumine ja COVID-19 pandeemia puhkemine. Brexit oli selgelt ebaeeldiv pajudele šotlastele, eriti akadeemilises maailmas tegutsejatele. Leppe realiseerumise päeval 31. jaanuaril 2020 korraldati ülikooli juures konverents edastamaks sõnumit, et Šotimaa on välistudengitele avatud ja endiselt lahutamatu osa Euroopast. Praktilisel tasandil tõi Brexit kaasa mõningaid ebaolulisi sekeldusi. See-eest COVID-19 pandeemia puhkemine mõjutas mu lähetust palju enam. Kui ma 2020. aasta jaanuaris Londonis oma kaotatud kohvrit järgi ootasin ja

BBC uudistest esimest korda Wuhani otsereportaažis kaitseülikondades inimesi nägin, ei teadnud ma veel, et pean varsti koju tagasi minema. Plaanitud lähetus tuli hakkida kaheks, ja sügisel 2020 Aberdeeni tagasi tulla.

Kui veel jaanuaris oli suurimaks uudiseks see, et mõned Aberdeeni ülikooli töötajad olid Wuhanis lähetuses käinud, siis märtsi keskel arenes kõik väga kiiresti. Šotlased elasid tavapäraselt elu veel ka siis kui Eestis eriolukord välja kuulutati, ent ülikoolilinnak oli 15. märtsiks üleöö inimtühi, rahvusvaheline ülikoolipere oli laiali pudenenud. Sügisel 2020 toimus õpe veebis, ja rannikupiirkonna soe sügis võimaldas ka õues õppimist, ülikooli ümbrus oli täis gruppe diskuteerimas, kõnelemas, seminare pidamas. Mina jätkasin välitöökursusega, mis kevadel pooleli oli jäänud. Külastasime näiteks Aberdeenis Torry piirkonnas hiljuti taastatud väikest soola, mille läheduses käib Aberdeeni uue kruisiterminali ehitus.

Veebi kolinud õpe võimaldas süvenemist teadustöösse ja raamatukogus töötamist. Alles 2011 valminud Sir Duncan Rice raamatukogu on jõudnud paljudesse maailma silmapaistvamate raamatukogude nimekirjadesse. See on avar, ülev, vaatega üle linna, lisaks ka väga loogilise ülesehitusega. Tudengid ja õppejud ilmselgelt armastavad oma raamatukogu ja vaba töötamiskoha leidmiseks peab mõned trikid omandama.

Sir Duncan Rice raamatukogu (foto Lona Päll).

Linnana on Aberdeen semiootiliselt vastuoluline ja koosneb erineva tähendusväljaga piirkondadest: ülikooli ümbritsev Doni jõe äärne Vana-Aberdeen (mis pole tegelikult kesklinnast vanem), tühi ja lage liiavarand koos golfiväljakutega, kitsas ja tihedalt täis ehitatud kesklinn, ja Dee jõeäärne koos moodsa Robert Gordoni ülikooliga. Ühe loengukursuse raames käis linnavalitsuse ruumilise planeerimise spetsialist rääkimas plaanidest kujundamaks Aberdeen moodsaks roheliseks linnaks. Ma loodan, et nad teevad seda ettevaatlikult. Sest Aberdeen juba on roheline ja keskkonnasõbralik, aga mitte moodsa ideoloogia mõttes – keskkonnalähedus ei vaata vastu lillepottidest, ehitatud rohealadelt ja kergliiklust eelistavatest tänavatest. Keskkond on seal hoopis palju kompromissitumalt kohalolev: linn on avatud Põhjamerele, lainemüra on üle linna kuulda ja tormid kõigutavad ka massiivset raamatukogu; tühermaad on puhveralaks ja koduks linnaloomadele; hoovid ja surnuaiad on linnurikad; Aberdeen on päikeseliseim linn Šotimaal ja Torry lahes on vahel näha delfiine.

Lona Päll

Kaitstud magistri- ja doktoritööd 2020

Magistritööd

Eestikeelne õppekava:

Airiin Jõks. Kirjeldustõlge kultuurisemiootilises perspektiivis rahvatantsu “Tuljak” näitel.

Juhendaja: Silvi Salupere.

Oponent: Elin Sütiste.

Elli Marie Tragel. Mindfulness as Awareness of Semiosis. Semiotic Perspective.

Juhendaja: Katre Pärn.

Oponent: Riin Magnus.

Karl Joosep Pihel. Ruumi ja liikumise kujutamine Heino Elleri “Liblika” näitel.

Juhendajad: Katre Pärn, Kaire Maimets.

Oponent: Elin Sütiste.

Kristiina Peterson. Health Panic Mechanisms in the Covid-19 Media Discourse in Estonia.

Juhendajad: Mari-Liis Madisson, Andreas Ventsel.

Oponent: Mehmet Emir Uslu.

Ingliskeelne õppekava:

Giacomo Rebusi. “Hõbevalge, Sulla rotta del vento, del fuoco e dell’ultima Thule”: A Case Study of Intercultural Translation.

Juhendaja: Elin Sütiste.

Oponent: Ehte Puhang.

Gorgud Rasulov. Ethnocultural Memory and Semiotic Space of Baku.

Juhendaja: Tiit Remm.

Oponent: Anti Randviir.

Irmak Ugur. Novel to Museum and Museum to Novel: A Case of Intersemiotic Translation and Transmedia Storytelling – The Museum of Innocence.

Juhendaja: Elin Sütiste.

Oponent: Merit Rickberg.

Murat Can Yüksel. Self in “Voyage au bout de la nuit” by Louis-Ferdinand Céline.

Juhendajad: Silvi Salupere, Marina Grišakova.

Oponent: Tyler Bennett.

Oscar Miyamoto. A Biosemiotic Phenomenology of Time in Episodic Memory.

Juhendaja: Kalevi Kull.

Oponent: Silver Rattasepp.

Sopio Makharashvili. The Emergence of Extreme Right Wing Movements in the Context of Georgian National Discourse.

Juhendaja: Andreas Ventsel.

Oponent: Mari-Liis Madisson.

Svens Lurie. Dynamics of Performative Violence on Social Media.

Juhendaja: Katre Pärn.

Oponent: Ott Puumeister.

Tatiana Timus. Game Mechanics in Modern RPG Video Games as Means of Mapping the Game Experience. Case Study: “The Dark Souls III”.

Juhendaja: Silvi Salupere.

Oponent: Silver Rattasepp.

Doktoritööd

17. veebruar 2020

Tatjana Menise. Fairy Tales in Transmedia Communication: Fanfiction.

Juhendaja: Peeter Torop.

Oponentid: Roman Leibov, Tartu Ülikool; Cristina Bacchilega, Hawaii Ülikool.

14. detsember 2020

Alexandra Milyakina. Digitalization of Literary Education in the Context of Cultural Autocommunication.

Juhendajad: Peeter Torop, Maarja Ojamaa.

Oponendid: Raine Koskimaa, Jyväskylä Ülikool; Piret Viires, Tallinna Ülikool.

ABSTRACTS

ANDRES HERKEL. Semiotics of Buddhism II – On Concepts

In the previous article (Herkele 2020a), we looked at the contribution of buddhologists in Tartu-Moscow School of semiotics, with emphasis on the works of Aleksandr Pjatigorski and Linnart Mäll. This time we will approach the semiotics of buddhism from a different angle, reviewing some of its basic concepts and their possible equivalents in contemporary semiotics, as well as their necessity for semiotic thinking. The main source used for generating examples and comparisons here is the Nāgārdžuna (ca. 150–250) *Mūlamadhyamakakārikā* (Root Verses on the Middle Way).

Buddhism's basic concepts and their western counterparts are: (1) *Nimitta* and *lakṣaṇa* as major analogies for the term sign; (2) *nāmarūpa* which is compared to the signified and signifier; (3) *prapañca*, *vikalpa* and other sanskrit terms characterizing conceptualization and embedding in concepts; (4) *dharma* as central concept with many possible translations: teaching, text, universal law, characteristic, psychological element etc.; (5) *ātman* and *anātman* as basic concepts of selfhood with detailed analysis of its elements and salvation from boundaries of self; 6) the two levels of truth: *saṃvṛti-satya* as conventional truth and *paramārtha-satya* as a higher level of truth; (7) *śūnya* and *śūnyatā*, respectively zero and emptiness as a manifestation of the limits of thought.

Keywords: *semiotics of Buddhism, sign (nimitta and lakṣaṇa), signifier and signified (nāmarūpa), conceptual proliferation (prapañca), dharma, self and non-self (ātman, anātman), transformation, two truths, voidness (śūnyatā), "complete zero".*

KEILY TAMMARU, LEONORA PALU, OSKAR HARDING, TIMO MARAN. The role and meaning of soundscapes in Tartu's resting places

Soundscapes are valuable material for describing the city environment qualitatively. Each city has non-formal resting places where people like to stop, however they might not be determined by visual or cultural context, but by the soundscape.

We studied soundscapes in people's favourite resting places in Tartu.

We delimited the 'resting place' as a very concrete point for stopping or sitting down. Based on a quiz, we identified the seven most popular resting places, which we chose for further study. In these sites, we made notes about all the surrounding sounds or a period of 10 minutes, in addition, we identified more important visual or cultural dominants. We used Mats Widgren's typology which involves form, function, process and context. To describe form and process more precisely, we distinguished biophony, geophony, antropophony and technophony, and used Juri Lotman's typology of socio-communicative functions.

Soundscapes could be distinguished as being either nature dominant or human and social dominant. In addition, visual and cultural dominants influence acoustic dominants both in their interpretations and meanings, but also by influencing which of the sounds will be primarily in focus for the receiver. According to the quiz responses, people expect resting places to be quiet and car free, but our observations show that there are considerable sounds, including traffic noise, in all resting places. On the other hand, people value activities like running, socializing or observing other people. People also consider autocommunication and self-reflection to be important while staying in a resting place.

In the city, preferences for environment types while stopping to have a rest, vary a lot, and according to that micro environments in the city should also be diverse and varied. We also found that it is preferably to study soundscapes in relation to features of the visual environment.

Keywords: *soundscapes, resting places, Tartu, urban semiotics, ecosemiotics, ecofield, Mats Widgren, Juri Lotman*

NELLY MÄEKIVI. Organism as an agent in zoosemiotic perspective: umwelt reversion

The aim of this article is to research animal agency in situations where the living environment of said animals changes radically. Our empirical material is constituted by the case of reintroducing the European mink, which we introduce through local knowledge gained by interviews conducted on the island of Hiiumaa, and relevant scientific literature. We are interested in the changes that take place in the umwelt of the mink when the animal is taken from an *ex situ* environment to an *in situ* environment. By employing the concepts of functional circle, meaning-carrier and umwelt transition it is possible to explicate the changes that take place in these animals' lives, thanks to their agency, when there are

major changes in their environments. In the case of the European mink agency manifests itself mainly through choices that they make in that altered environment regarding food and relations to humans. The functional circles undergo a transformation that can be described as Umwelt reversion, i.e., some basic functional circles, that have been heavily altered in captivity, obtain characteristics common to functional circles of *in situ* populations due to the minks' own activities. We can see that the agency of the minks is strongly dependent on the environment that they live in, and we can, to a certain degree access it through the way they interact with their environment.

Keywords: *zoosemiotics, animal agency, umwelt reversion, functional circle*

SILVI SALUPERE, IRINA AVRAMEST. Once more on the Typology of Culture

This article briefly summarizes different attempts of periodization and typologization of the historical progress of cultures, beginning from the mythological divisions found in Ancient India and in Antiquity, and finishing with the structural-semiotic studies of the 20th century. Different tendencies and regularities that mold the field of research are discussed, and the question of the place of Juri Lotman's concepts in the research field of cultural typology are also briefly discussed.

Keywords: *culture, civilization, typology of cultures, model of culture, evolution of culture, cyclical and linear conception of history, Juri Lotman*